FÂTİHA SÛRESİ TEFSİRİ

Ana Kaynak: Elmalılı Hamdi YAZIR (1942), ***Hak Dini Kuran Dili I-X***, 3. Baskı, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul 1979, I/3-145.

@

18.12.2009

İÇİNDEKİLER

FÂTİHA SÛRESİ TEFSİRİ

Dinin özünü öğrenmek istiyorsan; işte Fâtiha
Yalnız Allah'a kul ol; denilmeden ruhuna el-Fâtiha!

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (1) الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (2) الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
(3) مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ (4) إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ (5) اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ (6)
صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ (7)

GİRİŞ

Müslümanların en çok okudukları sure Fâtiha'dır. Şöyle ki: Beş vakit namaz kılan bir müslüman (farzları, sünnetleri ve vitirle birlikte) günde 40 defa Fâtiha suresini okumaktadır. Kılınan diğer nafile namazların her rekâtında Fâtiha okunmaktadır. Ayrıca Kur'ân'dan bir yer; gerek aşır (Kur'ân'dan 10 ayetlik bir bölümü okuma) olarak, gerekse tek başımıza okunup bitirilince sonunda Fâtiha okunmakta, namaz sonlarında ve diğer zamanlarda (mevlit, düğün, sünnet gibi) yapılan duaların sonlarında da Fâtiha okunmaktadır (Bu durumlarda Fâtiha okunması Peygamber efendimiz zamanından sonra ortaya çıkan bir uygulamadır). Ayrıca şifa niyetiyle hastalara okunmaktadır.

A. Adı

Kaynaklarda Fâtiha'nın yirmiden fazla adı zikredilmektedir; ancak bunlardan sadece "*Fâtiha, es-Sebu'l-Mesânî, Ümmü'l-kitâb*" adları hadislerde geçmektedir (bkz. Buhârî, Tefsir, 1, Ezân, 109; Tirmizî, Salât, 183). Fâtiha'nın meşhur adları ve anlamları şöyledir:

Fâtiha (Açan, açıcı): Açmak, açıklığa kavuşturmak, açılacak şeylerin başı, sıkıntı ve meşakkati gidermek, başlamak anlamındaki "feth" kökünden türemiş bir isim olup karşıtı "hâtime"dir (Fâtiha; fâtih ism-i fâilinden naklen kullanılmıştır. "Ta"sı, aslındaki fâtih sıfatından nakil içindir, tenis için değildir. Bununla beraber ta'sı ile beraber fetih manasına mastar olması da mümkündür). Bir şeyin evveli, baş tarafı, başlangıcı, girişi manasında kullanılır ve "Fâtihatü'l-Kitâb" tamlamasının kısaltılmış şeklidir. Fâtiha, bir konuyu, bir kitabı veya başka bir şeyi "açan şey" demektir. Fâtiha, başka bir deyişle bir nevi önsözdür. Bütün olarak gelen ilk sûre olduğu veya Kur'ân-ı Kerîm'in başında bulunup okumaya ve yazmaya onunla başlandığı yahut namazda ilk okunan sure olduğu yahut bir bakıma Kur'ân'ın önsözü olduğu için "açıcı" anlamına gelen Fâtiha adını almıştır.

es-Seb'ul-Mesânî (İkilenen, tekrarlanan yedili): Sure yedi âyetten oluştuğu ve hem Mekke hem de Medine'de iki sefer indiğinden yahut her namazda en az iki kere okunduğundan ya da her rekâtta ona bir başka sûre veya birkaç âyet eklendiğinden ve sürekli tekrarlanan bir sure olduğundan bu ismi ile anılmaktadır. Onun bu ismi şu âyetle tescil edilmiştir: "وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ / *Şu kesin ki biz sana Seb-i Mesânîyi (tekrarlanan yediyi yani Fâtiha'yı) ve şu Yüce Kur'ân'ı verdik*" (Hicr 15/87).

Ümmü'l-Kur'ân (Kur'ân'ın anası, özü, aslı, temeli) ve ***el-Esâs:*** Kitab'ın özünü, İslâm'ın temel esaslarını özlü bir biçimde içerdiğinden konusu sebebiyle bu iki isim verilmiştir.

el-Kâfiye (Yeten): İhtiva ettiği temel esaslarıyla saadet için yeterli olduğundan bu isim verilmiştir.

eş-Şâfiye (Şifa veren): Maddî-manevî tüm hastalıklar için şifa kaynağı olduğundan bu isimle de anılmıştır.

es-Salât: Namazda okunması sebebiyle bir isim verilmiştir.

Ayrıca sureye ***Kenz*** (hazine), ***Duâ, Şükür, el-Hamd*** (halkın dilinde "Elham") gibi isimler de verilmiştir.

B. Âyet Sayısı

Fâtiha'nın yedi âyetli bir sûre olduğunda görüş birliği vardır. Bu yedi âyetin sayımı, besmelenin Fâtiha sûresine dâhil bir âyet olup-olmadığı konusundaki görüş ayrılığı sebebiyle farklı olmuştur. Mekke ve Kûfeli kıraat âlimlerine (kurrâya) göre besmele Fâtiha'ya dâhil bir âyettir, "*el-Hamdü*" ile başlayan ise 2. âyettir (şuandaki matbu Kuran'lar buna göredir). Medine, Basra ve Şam kurrâsına göre ise besmele, Fâtiha'ya dâhil bir âyet değildir, "*el-Hamdü ...*" 1. âyet, "*sırâtallezîne en'amet aleyhim*" 6. ayet, "*Ğayril mağdûbi aleyhim*" ise 7. ayettir (bunlar diğerlerinin 7. ayet olarak kabul ettikleri son ayeti, iki ayrı ayet kabul ederek sayıyı 7'ye tamamlamaktadırlar). Bu konuya besmelenin tefsirinde tekrar dönülecektir.

C. Nüzul Zamanı

Peygamber efendimizin peygamberliğinin ilk yıllarında Mekke'de nâzil olduğu hususunda ittifak vardır. İlk nâzil olan vahiylerden biridir. Sahih hadislerde Fâtiha'nın Hz. Peygambere (sav) nâzil olan ilk tam sure olduğunu belirtilmektedir. Bundan önce Alâk (Alak 96/1-5: اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ / *Yaratan Rabbinin adıyla oku…*), Müzzemmil (73/1-19: يَاأَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ (1) قُمِ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا (2) / *Ey örtüsüne bürünen (Resulüm)! Geceleyin kalk da, az bir kısmı hariç geceyi ibadetle geçir…*) ve Müddessir (74/1-4: يَاأَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ (1) قُمْ فَأَنْذِرْ (2) / *Ey örtüye bürünen! Ayağa kalk ve insanları uyar…*) surelerinin bölümleri olan birbirine benzer birkaç ayet nâzil olmuştur. Nüzul sebebiyle ilgili özel bir olay yoktur. Mushaf'ın baş tarafına konmak üzere vahyedilmiştir.

D. Konusu ve Mahiyeti

Fâtiha suresi, Allah'ın kendi kitabını okumak isteyenlere öğrettiği bir duadır. Okuyucuya, "Eğer samimi olarak Kur'ân'dan yararlanmak istiyorsan, Âlemlerin Rabbi'ne bu şekilde dua etmelisin" dersini öğretmek için Kitab'ın en başına yerleştirilmiştir.

Bu önsöz, okuyucunun kalbinde Âlemlerin Rabbi'nden hidayet dileme konusunda kuvvetli bir istek uyandırmayı amaçlar. Hidayeti ancak O verebilir. Bu nedenle, kişi Kur'ân'ı incelemeye, Ondan hidayet dileyerek başlamalıdır.

Konusu nedeniyle, Fâtiha ile Kur'ân arasındaki ilişkinin, bir giriş ve kitap ilişkisinden ziyade bir dua ve ona cevap niteliğinde bir ilişki olduğu açığa çıkmaktadır. Fâtiha, kulun duası, Kur'ân ise, Mâbud'un kuluna verdiği cevaptır. Kul, kendisine doğru yolu göstermesi için Allah'a yalvarır; Allah da duaya cevap olarak, tüm Kur'ân'ı onun önüne koyar ve sanki şöyle der: "İşte, benden dilediğin Hidayet!".

Kur'ân'ın hem bir mukaddimesi, hem de özeti gibidir. Ayrıca her müminin kıldığı namazın bütün rekâtlarında rabbi ile konuşurcasına okuması ve bu sayede Ona yaklaşması murat edilmiştir.

"*Hamd Allah'a mahsustur*" cümlesi Allah Teâlâ'nın kendisini hamde lâyık kılan bütün yetkinlik sıfatlarını içine almakta tevhidin temeli **ulûhiyyeti**; "*Âlemlerin Rabbi*" ifadesi yaratma ve fiil sıfatlarını; "*Rahmân ve Rahîm*" isimleri Allah'ın insanlara rahmet ve merhametinden kaynaklanan din kurallarını; "*ceza ve hesap gününün sahibi*" nitelemesi **kıyamet hallerini ve âhiret âlemini**; "*Yalnız sana kulluk ederiz*" kısmı **iman, dua, ibadet ve sosyal düzeni**; "*Yalnız senden yardım dileriz*" cümlesi **amellerde ihlâsı ve tevhidi**; "*Bizi doğru yola ilet*" cümlesi **ibadet, nizam, düşünce ve ahlâk çerçevesini**, "*nimete erdirdiklerinin yoluna ...*" kısmı gelip geçmiş **nübüvveti, örnek nesil, millet ve toplulukları** [وَمَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ **النَّبِيِّينَ** وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا / *Kim Allah'a ve Resulüne itaat ederse işte onlar, Allah'ın nimetlerine mazhar ettiği nebiler, dosdoğru kişiler, şehitler, salih kişilerle beraber olacaklardır. Bunlar*

ne güzel arkadaşlar!" (Nisâ 4/69)]; onların yolunda kalma duası ile **hidayeti**; "*gazaba uğramışların ve sapmışların yolunu değil*" bölümü ise, kötü örnek teşkil eden ve hallerinden ibret alınması gereken geçmiş **tevhit düşmanlarından ayrılmayı** ifade etmektedir. Tüm bunlar hakkında Allah'ın yardımını isteyerek (hayır ve şerrin Allah'tan olduğu ile) **kaza** ve **kadere rızayı işlemektedir**.

Fâtiha suresi ilâhî kitabın bütün amaçlarını; getirdiği mana, bilgi ve hükümleri özet halinde ihtiva etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'in gönderiliş amacı; insanların dünya hayatını düzene koymak ve iyi bir dünya hayatından sonra ebedî saadeti sağlamaktır. Bu amaca ulaşabilmek için: 1) Emir ve yasaklara ihtiyaç vardır. Sûrenin başından "*yevmi'd-dîn*"e kadar bu ifade edilmiştir (hesap gününden bahsedilerek dünyada emir ve yasaklara uyulup-uyulmadığının hesabının verileceği belirtilmiştir). 2) Bu emir ve yasakların hayata geçmesi, bunların kaynağının "yaratıcı, varlığı zaruri, kemal sıfatlarına sahip, her çeşit eksiklik ve kusurdan uzak bulunan Allah" olduğunun bilinmesine bağlıdır. Sûrenin başından "*müstakîm*"e kadar bu ifade edilmiştir (Allah'ın isim ve sıfatlarından bahsedilmektedir). 3) Bu imanı, bu bilgi ve şuuru desteklemek üzere de mükâfat ve ceza vaadi gerekir. "*müstakîm*"den sonuna kadar da mükâfat ve ceza vaadi ile -konuları desteklemek, canlı bir şekilde tasvir etmek ve geçmişten ibret alınmasını sağlamak üzere verilen- Kur'ân kıssalarının özü veciz bir şekilde ifade edilmiştir. **Kur'ân-ı Kerîm'in bilgi, irşat ve talimatla ilgili bütün muhtevası;** "***bilinmesi ve inanılması gerekenler***" ve "***yapılması gerekenler***" diye ikiye ayrılabilir. Birincisinde Allah, peygamberlik, gayb âlemi hakkında bilgiler, öğütler, misaller, hikmetler ve kıssalar vardır. İkincisinde ise ibadetler ve hayat düzeni gibi amelî, ahlâkî hükümler ve öğretiler vardır. Fâtiha sûresi bütün bunları ya sözü veya özüyle ihtiva etmektedir ya da bu konularda aklın önünü açarak ona ışık tutmaktadır.

Besmelenin başındaki "bi" edatından başlayarak besmeleye, sonra Fâtiha'ya ve devamında bütün Kur'ân'a doğru ilâhî sırlar perde perde açılmakta; yoğunlaştırılmış dar hacimden, yoğunluğu gittikçe hafifleyen geniş hacimlere doğru yansıyan ilâhî irşadın ışığı âlemlere yayılmaktadır. "Bi" edatındaki "musâhabe (eşlik etme, refakat, yakın arkadaşlık, sohbet, birlik, birleşme, ortaklık, işbirliği)" ve "istiâne (yardım dileme)" manaları, kul ile Allah ilişkisinin ve dolayısıyla dinin amacının bütününü ihtiva etmektedir. Besmelenin geri kalan kısmı ile Fâtiha, bu ilişkiyi daha da açarak devam etmekte, diğer sûre ve âyetler de bunları, aralarında bir bütünlük oluşturarak her kabiliyet ve zihin seviyesine uygun üslûplar içinde açıklığa kavuşturmaktadır.

E. Fazileti ve Esrarı

Surenin fazileti ile ilgili birçok rivayet mevcuttur. Bunlardan bir kısmı şöyledir:

"*Bu surenin benzeri ne Tevrat'ta, ne İncil'de, ne (Hz. Dâvud'a indirilen) Zebur'da ve ne de Kur'ân'da vardır*" (İbnü'l-Cevzî, Zâd, I/10; Kurtubî, el-Câmi', I/108).

Allah'ın Resulü, Ebû Saîd b. Muallâ isimli sahâbîye, Kur'ân-ı Kerim'deki en büyük sûreyi mescitten çıkmadan bildireceğini ifade buyurmuş, sonra da bunun Fâtiha olduğunu açıklamıştır (Buhari, Fezâ'ilü'l-Kur'ân, 9).

Ebû Hüreyre (ra), Peygamberimizden şu hadis-i kutsiyi nakletmiştir: "*Yüce Allah buyurdu ki:* قَسَمْتُ الصَّلَاةَ بَيْنِي وَبَيْنَ عَبْدِي نِصْفَيْنِ نِصْفُهَا لِي وَنِصْفُهَا لِعَبْدِي وَلِعَبْدِي مَا سَأَلَ / *Namazı (namaz sûresi olan Fâtiha'yı) benimle kulum arasında ikiye ayırdım. Yarısı benim için, yarısı kulum içindir. Kulumun dilediği, kendisine verilecektir. Kul, '*اَلْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ*' dediği zaman Allah: 'Kulum bana hamd etti', der. Kul, '*اَلرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ*' dediği zaman Allah: 'Kulum benim şerefimi (yüceliğimi, ululuğumu, büyüklüğümü, izzetimi, seçkinliğimi) andı (beni yüceltti)', der. Kul, '*مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ*' dediği zaman Allah: 'Kulum işini bana havale etli', der. Kul, '* إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ*' dediği zaman Allah: 'Bu, benimle kulum arasında (bir sır)dır. Kulumun istediği kendisine verilecektir', der* (Ebü Dâvûd, Salât: 132; Tirmizî, Tefsir; Nesâ'î, İftitah 23; İbn Mâce, Edeb, 52). *Kul, '*اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ...*' dediği zaman Allah: 'Kuluma dilediği verilecektir', der*" (Müslim, Salât 38, 40; Ebû Dâvud, Salât 132). Surenin ilk yarısı, kulun Allah'a hamd ve

senasını, ikinci yarısı da onun Allah'tan isteklerini dile getirir. Sadreddin Konevî, *Fâtiha Tefsiri*'nde şöyle der: Bu kutsi hadise göre Fâtiha suresi, Hakka ait bölüm, kula ait bölüm ve hem Hakka ve hem de kula ait bölümler olmak üzere, üç kısımdan oluşmaktadır.

Fâtiha'nın Kur'ân'daki en büyük sure olduğu, Bakara suresinin son ayetleriyle birlikte "iki nur" diye anıldığı ve geçmişte hiçbir peygambere benzerinin verilmediği, şifa niyetiyle okunduğu takdirde tesirinin görüleceğine dair hadisler de vardır.

Fâtiha'nın faziletiyle ilgili rivayetlere hadis mecmualarının yanında, tefsir kitaplarında da geniş yer verilmiştir. Bu surenin her türlü hayırlı faaliyetlerin başında veya sonunda, çeşitli vesilelerle tertip edilen meclislerde, merasimlerde, kabirlerde vb. yerlerde dua niyetiyle okunması (peygamber efendimiz zamanında olmasa da), zamanla müslümanlığın en köklü şiarlarından biri haline gelmiştir ("el-Fâtiha" denilerek Fâtiha okunması konusunda sünnetten hiç bir delil bilmiyoruz. Bu daha sonra oluşmuş güzel bir uygulamadır).

Birçok sahih hadiste Fâtiha sûresinin şifa özelliği ile ilgili açıklamalar yapılmıştır (örneğin bkz. Buhârî, Fezâ'ilü'l-Kur'ân, 9). Mesela:

"*Kur'ân'da sekiz ayet vardır ki, bunlar okunursa her derde devâ olur. Bunlardan 7'si Fâtiha, biri de Âyete'l-Kursî (Bakara 2/255)'dir*" [İbn Asâkir (571/1176)/Ahmed el-Hâşimî?, Muhtâru'l-Ehâdîs, 104],

"*Fâtiha Suresi'nde her derdin şifası vardır*" (Dârimî, Sünen, II/445; Suyuti, Câmiu's-Sağir, Hadis no 5827).

Ebu Hureyre'den (ra) yapılan rivayete göre Peygamber Efendimiz (sav) şöyle buyurmuştur: "*Kim kabirlere gider ve orada Fâtiha, İhlâs ve Tekâsür surelerini okursa; 'Ya Rabbi! Bunun sevabını bu kabristanda yatan mü'minlere hibe ettim' diye dua etsin. Oradaki ölüler Allah katında ona şefaatçi olurlar*" [Mübarekfûrî (1353/1934), Tuhfetu'l-Ahvezî, III/275; Müttakî el-Hindî (975/1567), Kenzü'l-Ummâl, 42596; Şevkânî (1250/1834), Şerhu's-Sudûr bi-Tahrîmi Ref'i'l-Kubûr, 437 (Zencânî'nin Fevâid'inden); Muhammed Alevî el-Mâliki, Tahkîku'l-A'mâl, 60; Tebrîzî (741/1340), Mişkatü'l-Mesâbîh, II/382]. Hadis zayıf da olsa fezâil konularda delildir, bununla amel edilir, hiç bir sakıncası yoktur. Ayrıca ölü üzerine Kur'ân okumak (Fâtiha olsun, Kur'ân'dan başkası olsun) hususunda birçok hadis vardır, hepsi bir yönden zayıf bile olsa, hepsi bir arada en azından hasen derecesine ulaşırlar.

F. Düşündürdükleri

Hz. Peygambere bir bütün olarak inen ilk sure olan Fâtiha suresi, bizlere en güzel dua ve yakarış örneği sunmaktadır. O, kulun yaratıcısına sunduğu en özlü bir dilekçedir. Şöyle ki: Besmele ile dilekçenin sunulduğu makam belirtilmekte, hamd ile o yüce makamın sahibi övülmektedir. Rahmân ve Rahîm kelimelerinin verdiği ümit ile din gününün sahibi ifadesinin verdiği korku arasında yüce huzura çıkıyor, tüm âcizliğimiz ve güçsüzlüğümüzle kul olarak kendimizi takdim ediyoruz. Daha sonra isteklerimizi arz ediyor ve "âmîn" diyerek imzalamış/mühürlemiş oluyoruz.

Fâtiha suresi, Kur'ân'ın bir özetidir. Tevhit, âhirette ceza ve mükâfat, sadece Allah'a ibadet, sırat-ı müstakim yani hidayet ve saadet yolu, geçmiş toplulukların ibret alınacak kıssalarını konu edinen Kur'ân'ın bu ilk suresinde bütün bunlara temel teşkil eden hususlar vardır. Böylece her namazda Fâtiha'yı okuyan bir müslüman, namazın her rekâtında Kur'ân'ın bir özetini okumuş olmakta, Kur'ân'a tabi olacağına dair Allah'a söz vermektedir.

I. TEFSİRİ

A. اَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ

"*Kovulmuş şeytandan Allah'a sığınırım*". "Eûzü" veya "istiâze" diye bilmen bu cümle, bu şekliyle bir âyet olmadığı için Mushaf'a yazılmamıştır. " فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ / *Kur'ân okuyacağın vakit o kovulmuş şeytandan Allah'a sığın*" (Nahl 16/98)

buyrulduğu için Kur'ân okumaya başlayanlar, besmeleden önce "*Eûzü ...*" ifadesini okumak suretiyle bu emri yerine getirmektedirler. Ancak bunun hükmü konusunda farklı görüş ve yorumlar vardır. Bazı müçtehitlere göre ayette emir kipi kullanıldığı için eûzü çekmek farzdır, çoğunluğuna göre ise bu bir tavsiye emridir, onun için eûzü çekmek farz değil menduptur. Şeytanın insandan en uzakta olması gereken zaman olan Kur'ân okuma halinde bile okumaya başlarken eûzü çekmek tavsiye edildiğine göre diğer işlere başlarken bunu yapmanın daha da gerekli olacağı anlaşılmaktadır.

Kötülüğe karşı bile iyilik yaparak insanlardan gelecek belâyı defetmek, eûzü çekerek de şeytandan gelecek olan vesvese ve kışkırtmayı kendilerinden uzaklaştırmak Kur'ân'ın, müminlere tavsiyeleri arasında yer almıştır [" ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ السَّيِّئَةَ نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَصِفُونَ (96) وَقُلْ رَبِّ أَعُوذُ بِكَ مِنْ هَمَزَاتِ الشَّيَاطِينِ (97) وَأَعُوذُ بِكَ رَبِّ أَنْ يَحْضُرُونِ (98) / *(Resulüm) Fakat onlar ne yaparlarsa yapsınlar, sen yine de kötülüğü en iyi tarzda sav! Biz onların, senin hakkındaki asılsız iddialarını pek iyi biliriz. Sen de ki: "Ya Rabbî! Şeytanların vesveselerinden, onların yanımda bulunmalarından Sana sığınırım!*" (Mü'minûn 23/96-98)]. Eûzü, bir yandan böyle maddî ve manevî şerleri, kötülükleri defetmeye ilâç olurken diğer yandan kulun imtihan şuurunu tazelemekte, insanın ulvî yönü ile süflî yönü arasında ömür boyu sürüp giden ve onu geliştirmeyi, olgunlaştırmayı sağlayan mücadelede uyanık ve tedbirli olmayı telkin etmektedir.

Asıl adı İblîs olan şeytan, Allah'ın (meleklere) "اُسْجُدُوا لِآدَمَ / *Âdem'e secde ediniz!*" emrine uymadığı, kendisinin daha üstün olduğunu ileri sürerek emre karşı geldiği için meleklerin vatanından (melekût âleminden) kovulup sürgün edilmiş; o da imtihan dünyasında Allah'ın kullarını, Onun yolundan ve rızasından ayırmak için uğraşmayı kendine vazife edinmiştir (bkz. Bakara 2/34; A'râf 7/11-17; İsrâ 17/61-63; Kehf 18/50; Tâhâ 20/116; Sâd 38/76). Şeytan, kendine uyan diğer cinleri ve insanları da kullanarak vazifesini yapmaya çalışmaktadır (En'âm 6/112). Ancak ihlâslı (Sâd 38/82-83), Allah'a iman eden, Ona dayanan ve güvenen müminlere şeytanın zarar veremeyeceği ve onlara hükmünün geçmeyeceği ilgili âyetlerde açıklanmıştır (Nahl 16/99-100).

B. بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

"1- *Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla (okumaya başlarım)*".

1. Fâtiha'dan Bir Ayet Olup-Olmadığı

Mushaf-ı şeriflerde iki türlü besmele vardır. Birisi sûre başlarında yazılan (ve sûreden bağımsız) olan besmele, diğeri Neml Sûresinin 27/30. âyetindeki besmeledir [إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ / *(Kraliçe dedi ki:) "Mektup Süleyman'dandır ve "Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla" diye başlamaktadır* (Belkıs: Hz. Süleyman zamanında, Yemen'de Sebe şehrinde hükümet süren Himyerîlerden bir melikedir. Hz. Süleyman onu Filistin'e çağırdı, o da geldi ve iman etti)]. Bu besmelenin, Neml sûresinin bu âyetinin bir parçası olduğu açıkça bilinmektedir. Bundan dolayı besmelenin Kur'ân âyeti olduğunda şüphe yoktur ve bu durum, açık tevatür ile ve âlimlerin ittifakıyla kesin olarak bilinmektedir. Fakat sûre başlarında yazılan ve her sûreyi birbirinden ayıran ve kıraatin başında okunan besmeleye gelince; bunun o sûrelerden birinden veya her birinden bir âyet veya âyetin bir kısmı veyahut başlı başına Kur'ân'dan tam bir parça olup-olmadığı, Neml sûresindeki besmele gibi besbelli değildir. Bunun için bu besmelenin Kur'ân'dan olup-olmadığı hususu, tefsirde ve usul ilminde tartışmalı bir meseleyi meydana getirmiştir ki bilhassa iman, namaz ve kıraat konularıyla ilgilidir.

el-Mushafu'l-İmâm yazıldığı zaman Tevbe/Berâe Sûresi (9/1-129) dışında kalan sûrelerin başına besmele yazılmıştı. O ana nüshadan istinsah edilen bütün nüshalarda (Mushaf'larda) da sûre başlarına besmele yazılmıştır. Sahâbîlerin Mushaf'tan olmayan bir şeyi Mushaf'a yazılmadığı dikkate alınırsa -aksine görüşler bulunmasına rağmen- her sûrenin başındaki besmeleyi, sûrenin âyet sayılarına dâhil olmayan ayrı bir âyet olarak kabul etmek gerekmektedir (O zaman Kur'ân'da nokta ve öteki işaretler de yoktu. Daha sonra konan

nokta ve diğer işaretler, Kur'ân'ın metninden ayrılsın diye, metin mürekkebinden ayrı mürekkeple yazılmıştı). Hanefî fıkıhçılarının görüşleri de böyledir (Cessâs, Ahkâmü'l-Kur'ân, I/12). Bu konudaki görüşler şöyledir:

Saîd b. Cübeyr (95/713, tâbiînden), Atâ (b. Ebî Rebâh, 114/732, tâbiînden), Zührî (124/742, tâbiînden) ve İbn Mübârek (182/798, tebe-i tâbiînden) hz.leri besmelenin başında bulunduğu her sûreden birer âyet olduğunu söylemişlerdir ki, Kur'ân'da 113 âyet eder [Kuran'daki 114 sureden sadece Tevbe/Berâe Sûresinin (9/1-129) başında besmele yer almaz. Müfessirler bu hususta çeşitli sebepler ileri sürmüşlerdir: 1) Râzî'ye göre bunun sebebi, Hz. Peygamberin surenin başında Besmele'yi imla edip yazdırmamış olmasıdır. Bu yüzden ashabı da surenin başına "Besmele" getirmedi ve kendilerinden sonra gelen tabiîn de, bu konuda onları takip etti. 2) Besmele'nin rahmet manasına gelmesi ve bu surenin kâfirlere ihtar olarak nâzil olması surenin rahmet ile başlamamasına sebep olmuştur. 3) Peygamber Efendimizin Enfal suresi (8/1-75) ile Tevbe suresi arasından hiç duraksamadan okumaya devam etmesi, bu iki surenin tek sure sayıldığını göstermektedir ve bundan dolayı bu surenin başında besmele yer almamıştır]. **İmam Şâfiî** (204/820) ve talebeleri bu görüş üzerindedirler (İmam Şâfiî, Fâtiha sûresinin başındaki besmeleyi bu sûreden bir âyet olarak kabul etmiştir. Diğer sûrelerin başlarındaki besmeleler konusunda kendisinden iki farklı görüş nakledilmiş, her sûreye dâhil bir âyet sayılması görüşü -ona ait olması yönünden- daha sahih bir rivayet olarak kaydedilmiştir). O halde Fâtiha'nın yedi âyetinden birincisi besmeledir ve "*en'amte aleyhim*" âyet sonu değildir. Bunun için Şâfiîler namazda besmeleyi yüksek sesle okurlar. Çünkü Şâfiîler diyorlar ki; selef bu besmeleleri Mushaf'larda yazmışlar ve bunun yanında Kur'ân'ın âyet olmayan şeylerden tecrit edilmesini tavsiye etmişlerdir. Hatta Fâtiha'nın sonunda "Âmîn" bile yazmamışlardır. Eğer sûrelerin başındaki besmeleler Kur'ân olmasaydı onları da yazmazlardı. Kısacası Mushaf'ın iki kapağı arasında Kur'ân'dan başka bir şey bulunmadığında İslâm âlimlerinin ittifakı vardır. Ve bunu destekleyen özel hadisler de rivayet edilmiştir. Mesela:

İbn Abbas'tan (ra): "*Besmeleyi terk eden Allah'ın kitabından yüz on dört âyet terk etmiş olur*".

Ebu Hüreyre'den (ra): Resûlüllah efendimiz buyurdu ki: "*Fâtihatü'l-Kitab (Fâtiha sûresi) yedi âyettir, bunların başı 'Bismillahirrahmânirrahîm'dir*".

Ebû Hüreyre'nin başka rivayetinde ise Peygamber (sav) buyurdu ki: "*Fâtiha'yı okuduğunuz zaman 'Bismillâhirrahmânirrahîm'i de okuyunuz. Çünkü Fâtiha Kur'ân'ın anası, Kitabın anası, yedişerli ikidir (es-seb'u't-mesânîdir). Bismillâhîrrahmânirrahîm de onun âyetlerinden biridir*" (Dârekutnî, Salât/Babu Vucûbi Kıraâti Bismillâh).

İbn Abbâs'tan (ra) rivayet edildiğine göre: "*Peygamber (sav), kendisine "Bismillahirrahmânirrahîm" ininceye dek bir sûreyi diğerinden ayırmayı veya bir rivayete göre sürenin bittiğini bilmezdi*" (Ebû Dâvûd, Salât, 122).

Ümmü Seleme'den (ra): "*Resûlüllah (sav) Fâtiha'yı okudu ve "Bismillahirrahmânirrahîm elhamdülillahi rabbi'l-âlemîn"i bir âyet saydı*" (Saâtî, el-Fethü'r-Rabbânî, III/189) [Bu kanıtlara dayanan Şâfiî, Besmele'yi Fâtiha'dan bir âyet saymıştır. Öteki sûrelerdeki besmeleler hakkında tereddütlü bulunan Şâfiî, kâh Besmele her sûrenin âyetidir, kâh yalnız Fâtiha'dan bir âyettir, demiştir (Kurtubî, el-Câmi', I/93)]. O halde Fâtiha'dan bir âyet değilse, âyetin bir kısmıdır. Bundan dolayı namazda okunması farzdır ve yüksek sesle okunur. İmam Şâfiî gibi İmam **Ahmed** b. Hanbel'den (241/855) de bu iki hadis arasında tereddütlü iki rivayet vardır.

İmam **Mâlik** (179/795) ise, Kur'ân'ın her yerinde (yer alan bir şeyin) Kur'ân'dan olduğunun açıkça ve tevatür yoluyla belli olacağı, hâlbuki hakkında değişik görüşler bulunan bir sözün Kur'ân'dan olduğuna hükmedilemeyeceğinden dolayı ve Medine halkının geleneğine dayanarak (ayrıca Hz. Peygamberin Fâtiha'nın âyetlerini sayarken besmeleyi zikretmemesine dair rivayetlere dayanarak) sûre başlarındaki besmelelerin ne Fâtiha, ne diğer sûrelerden, ne de bütün Kur'ân'dan özel bir parça (âyet) olmadığına ve Neml Sûresi 27/30. âyetten başkasında besmelenin Kur'ân olmayıp sûreleri birbirinden ayırmak ve teberrük için

yazıldığı (ayrıca Hz. Peygamberin böyle emretmesi ve her işe besmele ile başlanmasını buyurması yüzünden olabileceği) görüşünü ileri sürmüş (gerçi besmelenin, sûre başlarına yazılması mütevatir olarak nakledilmişse de besmelenin Kur'ân olduğuna dair tevatür yoktur) ve bundan dolayı namazda ne yüksek sesle, ne de gizli okunması uygun olmaz demiştir. Bunun için Mâlikîler namazda besmeleyi okumazlar.

Hanefîlere gelince, bu mezhebin en sıhhatli görüşü şudur: Sûrelerin başındaki besmele başlı başına bir âyet olarak Kur'ân'dandır. Sûrelerin hiç birinin bir parçası olmayarak sûreleri birbirinden ayırmak ve sûre başında teberrük olunması için inmiştir. Gerçekten yukarıda zikredilen karşıt iki değişik görüş ve delil içinde ortaya çıkan katî olarak bilinen nokta budur. Mademki yukarıda açıklanan şartlar gereğince Mushaf'ın her iki kabı arasında Kur'ân'dan başka bir şey yazılmadığına dair ittifak vardır; o halde sûre başlarındaki besmeleler de Kur'ân'dandır. Şâfiî'nin ileri sürdüğü delilin kesin iddiası budur. Mademki besmelenin, başında bulunduğu sûrelerden bir parça olduğunu bildiren açık mütevatir bir delil de yoktur, o halde hiç birinden bir parça da değildir. İşte Mâlikî delilinin kesin iddiası da budur. Bundan dolayı iki delilin birbirine yakın bu noktalarının birlikte ifade ettiği mânâ da; söylediğimiz gibi besmelenin bütün sûrelerden ayrı başlı başına bir âyet olmasıdır ki, bu konuyla ilgili değişik âhâd (ilk devirlerde, tek kişinin rivâyet ettiği hadis, sonraki devirlerde mütevâtir olmayan) haberlerden çıkan ortak hüküm de bu olur. O halde Fâtiha gibi, besmelenin her namazda okunması vacip değildir. Fakat gerek namazda ve gerek namaz dışında her Kur'ân okunuşunun ve her önemli işin başında okunması sünnettir. Bunun için namazın her rekâtında, kıraatin başında okuruz, ortasında okumayız [Ebû Hanîfe'ye (150/767) göre besmeleler sûrelerin başında ayrı âyetler olduğu için namazda yalnızca Fâtiha'dan önce sessiz olarak okunur, Fâtiha'yı takip eden ve zamm-ı sûre denilen sûre ve âyetlerden önce ise besmele okunmaz]. Fâtiha'nın bir parçası olduğu anlaşılmasın diye kıraati yüksek sesle okunan namazlarda da onu gizli okuruz ve böyle okunmasında bütün Hanefîler görüş birliği içindedirler.

Ebû Hüreyre (ra), Peygamberimizden şu hadis-i kutsiyi nakletmiştir: "*Yüce Allah buyurdu ki:* قَسَمْتُ الصَّلَاةَ بَيْنِي وَبَيْنَ عَبْدِي نَصْفَيْنِ نِصفُهَا لِي وَنِصفُهَا لِعَبْدِي وَلِعَبْدِي مَا سَأَلَ / *Namazı (namaz sûresi olan Fâtiha'yı) benimle kulum arasında ikiye ayırdım. Yarısı benim için, yarısı kulum içindir. Kulumun dilediği, kendisine verilecektir. Kul, 'اَلْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ' dediği zaman Allah: 'Kulum bana hamd etti', der. Kul, 'اَلرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ' dediği zaman Allah: 'Kulum benim şerefimi (yüceliğimi, ululuğumu, büyüklüğümü, izzetimi, seçkinliğimi) andı (beni yüceltti)', der. Kul, 'مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ' dediği zaman Allah: 'Kulum işini bana havale etli', der. Kul, ' إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ' dediği zaman Allah: 'Bu, benimle kulum arasında (bir sır)dır. Kulumun istediği kendisine verilecektir', der* (Ebü Dâvûd, Salât: 132; Tirmizî, Tefsir; Nesâ'î, İftitah 23; İbn Mâce, Edeb, 52). *Kul, 'اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ...' dediği zaman Allah: 'Kuluma dilediği verilecektir', der*" (Müslim, Salât 38, 40; Ebû Dâvud, Salât 132). Burada Hz. Peygamber (sav), Fâtiha'nın âyetlerini sayarken besmeleyi zikretmemiştir.

Peygamberimizin, namazda besmeleyi okumadığına dair hadisler de, okuduğuna dair hadisler de vardır. Fakat okuduğuna dair hadisler daha kuvvetlidir. Kendisinin ve sahâbîlerinin, namazda besmeleyi gizli okuduğuna dair hadisler de mevcuttur. Bu rivayetlerden, Hz. Peygamberin, namazlarında bezen besmeleyi açık, bazen gizli okuduğu anlaşılır.

Hanefilere göre besmelenin Kur'ân'a yazılması, onun Kur'ân olduğunu gösterirse de her sureden bir âyet olduğunu göstermez. Besmelenin, namazda Fâtiha ile beraber açıktan okunmadığına dair hadisler de onun, Fâtiha'dan bir âyet olmadığına delildir. O halde her sûre başında bulunan besmele, müstakil bir âyettir, sûreye dâhil değildir. Yalnız Neml Sûresinin 27/30. âyetinde geçen besmele, o sûrenin bir âyetidir.

En doğru görüşün, bu görüş olduğu anlaşılmaktadır. Zira sahâbiler devrinde Kur'ân'dan olmayan hiçbir şeyin Kur'ân metniyle yazılmadığı halde besmelenin yazılmış olması, onun Kur'ân olduğunu gösterir. Besmelenin, Fâtiha ile beraber açıktan okunmadığını

belirten hadisler de besmelenin, Fâtiha'nın bir parçası olmadığını gösterir. Ayrıca bu görüşü destekleyen başka deliller de vardır: Hz. Peygamber (sav), Mülk Suresinin otuz âyet olduğunu söylemiştir. Kurrâ ve âyet sayıcılar, Mülk Sûresinin, besmele hariç otuz âyet olduğunda birleşmişlerdir. Yine Hz. Peygamber, Kevser Suresinin üç âyet olduğunu söylemiştir. Kevser sûresi de besmele hariç, üç âyettir. Eğer besmele bu sûrelere dâhil olsaydı, Mülk Sûresinin otuz bir, Kevser Süresinin de dört âyet olması lâzım gelirdi. Demek ki besmele, sürelere dâhil değildir, müstakil bir âyettir.

Kur'ân olduğu hakkında tevatür bulunmadığından besmeleyi Kur'ân'dan saymamak doğru olamaz. Zira her âyet için “Bu Kur'ân'dır” denmesi ve bu sözün tevâtüren nakledilmiş olması gerekmez. Bu hususta hal karinesi kâfidir. Peygamberimizin, vahiy kâtiplerini çağırıp bir şeyi Kur'ân'ın falan yerine yazmalarımı emretmesi, onun Kur'ân olduğunu gösterir. Besmele de böyle yazılmıştır. Hz. Peygamber (sav) “*Onu her surenin başına yazın*” demiştir.

Besmelenin âyet olup-olmadığı, âyet ise sürenin bir parçası olup olmadığı hakkındaki bu görüş farkları yüzünden yukarıda da belirttiğimiz gibi besmelenin namazda okunması meselesinde de görüş ayrılıkları doğmuştur: İmam Mâlik, besmeleyi âyet kabul etmediği için farz namazlarda ne açıktan, ne de gizli olarak besmele okunmasını caiz görmemiştir. İmam Şâfiî ve İmam Ahmed de besmeleyi, her sûreye dâhil bir âyet gördükleri için açık okunan namazlarda açıktan, gizli okunan namazlarda gizliden besmele okunmasının farz olduğunu söylemişlerdir. Ebu Hanîfe ise besmeleyi müstakil âyet kabul ettiği için Fâtiha'dan önce gizli olarak besmele çekmenin sünnet olduğunu söylemiştir.

Yüce Allah: “**فَكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ** إِنْ كُنْتُمْ بِآيَاتِهِ مُؤْمِنِينَ / *Allah'ın adı anılarak kesilen hayvanların etinden yiyin…*” (En'âm 6/118) buyurmuştur. Hz. Nuh, müminlere: “ وَقَالَ ارْكَبُوا **فِيهَا بِسْمِ اللَّهِ مَجْرَاهَا وَمُرْسَاهَا إِنَّ رَبِّي لَغَفُورٌ رَحِيمٌ** / *…Gitmesi de, durması da Allah'ın adıyladır, kuşkusuz Rabbim, bağışlayan, esirgeyendir*” (Hûd 11/41) diyerek gemiye binmelerini emretmiş, Hz. Süleyman da mektubunun başına “*Bismillâhirrahmânirrahîm*” (Neml 27/30: إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ) yazmıştır. Allah, Peygamberine: “ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ **فَبِهُدَاهُمُ اقْتَدِهِ** قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرَى لِلْعَالَمِينَ / *…Onların yoluna uy…*” (En'âm 6/90) buyurduğuna göre yeme, içme, çıkma, girme gibi her mubah işe, “*Bismillâhirrahmânirrahîm*” diyerek başlamak kuvvetli sünnettir.

Besmele zahirde dört kelimedir: *Bismi, Allâh, er-Rahmân, er-Rahîm*. Hakikatte ise yedi kelimedir. Çünkü “*Bismi*”nin be’si ile “*er-Rahmân*” ve “*er-Rahîm*” kelimelerinin harf-i tarifleri de birer kelimedir.

2. بِ

“***Bi (İle)***”: Daima bir fiile veya fiile benzeyen bir kelimeye taalluk eden ve onu bir isme bağlayan bir edat, bir cer edatıdır ki, asıl mânâsı yapıştırmaktır. Fakat bu yapıştırmanın; karıştırma ve beraberlik, yardım dileme, pekiştirme için kullanma ve yemin gibi birçok çeşitleri vardır ki, besmelede tefsirciler yalnız beraberlik veya yardım dileme mânâlarından birini gösterirler. Bu bâ'nın bağlacı hazf olunmuştur ki, o anda besmeleyle başlanacak olan fiil olacaktır. “*Başla, oku, başlıyorum, okuyorum*” gibi.

Besmele dilimize genellikle “*Rahmân ve rahîm olan Allah adıyla*” şeklinde çevrilmektedir. Bu cümlede zikredilmeyen fakat her besmele okuyanın başlayacağı işe göre niyetinde bulunan “*...okuyorum, başlıyorum, yapıyorum, yiyorum*” gibi bir yüklem (cümlede oluş, iş ve hareket bildiren kelime veya kelime grubu, haber) vardır. “Allah'ın adıyla yemek, okumak” ifadesinden Türkçede “yenen ve okunanın Allah'ın adıyla birlikte yenildiği veya okunduğu” anlaşılır. Bu mana kastedilmediğine göre maksadı doğru anlatabilmek için besmeleyi “*Rahmân ve rahîm olan Allah adına, ... adını anarak ..., Allah'tan yardım dileyerek ...*” şekillerinde çevirmek de uygun olur.

İslâm kültürü bir kimsenin her işe Allah adı ile başlamasını gerektirir. Eğer bu bilinçli bir şekilde ve samimiyetle yapılırsa şu üç güzel sonucu doğuracaktır: 1) Kişiyi kötülükten uzak tutacaktır. 2) Kişi meşru bir işe başlarken Allah'ın adını anarsa, onun her

hareketi tabiatıyla Allah'ın rızasına uygun yapılmış olur. 3) O kişi Allah'ın yardım ve nimetiyle karşılaşacak ve şeytanın aldatmalarından korunacaktır. Çünkü kim Allah'a yönelirse Allah da ona yönelir.

Kul herhangi bir davranışta *bulunurken*, önemli bir işe teşebbüs ederken önce eûzü çekerek muhtemel olumsuz etkileri defetmekte sonra da besmeleyi okuyarak, "kendinin tek başına yeterli olmadığını, başarı ve gücün ancak Allah'tan gelebileceğini, Allah'ın yeryüzünde halife kıldığı bir varlık olarak Onun mülkünde, Onun adına tasarrufta bulunduğunu, asıl mâlik ve hâkim olan Allah'ın koyduğu sınırları aşarsa emanete hıyanet etmiş olacağını ..." peşinen kabul etmekte ve bundan güç almaktadır. Burada tevhit cümlesinin manası da üstü kapalı olarak mevcuttur. Zira nasıl ki tevhit cümlesinde "*Lâ ilâhe*" denilerek önce bütün sahte tanrılar zihinlerden siliniyor, sonra da "*illallâh*" ifadesiyle hakiki, tek, eşi ve benzeri bulunmayan Tanrı kalbe ve zihne yerleştiriliyorsa, eûzü-besmele çekildiğinde de önce kulluk ilişkisine engel olan kirli çevre temizleniyor, sonra da bu ilişkinin en uygun anahtarı kullanılmış, doğru kapılar açılmış, sağlıklı bağ kurulmuş oluyor.

3. اِسْمِ

"**İsim**" aslında sözlük anlamıyla bir şeyin zihinde doğmasını sağlayan işaret ve alâmet demektir. Örfte isim; tek başına anlaşılır bir mânâya delalet eden kelime diye tarif edilir ki, o mânâya veya onun dışta veya zihinde gerçekleşen asıl şekline müsemmâ denilir.

4. اللَّهِ

"**Allah**" gerçek İlâhın özel ismidir. Daha doğrusu zat ismi ve özel ismidir. Yani Kur'ân bize bu en yüce ve en büyük zatı, eksiksiz sıfatları ve güzel isimleriyle tanıtacak, bizim ve bütün kâinatın Ona olan ilgi ve alâkamızı bildirecektir. Bundan dolayı Allah diye adlandırılan en büyük ve en yüce zat kâinatın meydana gelmesinde, devamında ve olgunlaşmasında bir ilk sebep olduğu gibi, "Allah" yüce ismi de ilim ve irfan dilimizde öyle özel ve yüce bir başlangıçtır. Yüce Allah'ın varlığı ve birliği kabul ve tasdik edilmeden kâinat ve kâinattaki düzeni hissetmek ve anlamak bir hayalden, bir seraptan ve aynı zamanda telafisi imkânsız olan bir acıdan ibaret kalacağı gibi, "Allah" özel ismi üzerinde birleştirilmeyen ve düzene konmayan ilimlerimiz, sanatlarımız, bütün bilgiler ve eğitimimiz de iki ucu bir araya gelmeyen ve varlığımızı silip süpüren, dağınık fikirlerden, anlamsız bir toz ve dumandan ibaret kalır. Bunun içindir ki, bütün ilimler ve sanatlar küçük küçük birer konu etrafında bilgilerimizi düzenleye düzenleye nihayet son düzenlemede bir yüksek ilim ile bizi bir birlik, huzuruna yükseltmek için çalışır durur.

Çoğunlukla yaptığımız hataların, sapıklıkların kaynağı gaflet ve dalgınlıktır. O zaman bunu bize aklımız yolu ile hatırlatacak ve bizi uyaracak vasıtalara ve delillere ihtiyaç duyarız. Kâinat bize bu hatırlatmayı yapacak Allah'ın âyetleri (işaretleri) ile doludur. Kur'ân, bize bu âyetleri, kısa ve özlü sözlerle hatırlattığı ve bizi uyardığı için bir ismi de "ez-Zikr"dir.

"Allah" yüce ismi, Yüce Allah'ın zatına delalet eden, yalnızca Ona ait olan özel bir isimdir.

Allah'ın isimleri tevkîfîdir yani Cenâb-ı Hakk'ın vahiy yoluyla bize bildirmiş olduklarından ibarettir.

Kur'ân bize Yüce Allah'ı önce isminin tecellisi ile anlatıyor: (1) بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ... (2) الحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ العَالَمِينَ . Bundan dolayı Kur'ân'a başlarken doğrusu hiçbir düşünce ile meşgul olmayarak önce Allah'ın ismini bir zat ismi olarak alacağız. Rahmân ve Rahîm vasıflarını da bu ismi kısaca yorumlayarak bu iki vasıfla ona bir genişlik kazandırıp mânâsını zikredeceğiz ki, bu mânânın kısacası, en mükemmel ve katmerli bir rahmetin alanı ve yayılma noktasının başlangıcı olacaktır. Sonra yavaş yavaş bu isimler ile bu mânâyı açıklayarak ortaya çıkaracağız ve o zaman yerlere, göklere sığmayan Allah'ın zat isminin kalbimizde yaratılıştan saklı olan tecellilerini görmeye başlayacağız. İsimlerin tecellisinden eserlerin tecellisine geçeceğiz, kâinatı dolaşacağız, eserlerin tecellisinden sıfatların tecellisine

ereceğiz, görünmeyenden görünene geçeceğiz. Görünen âlemle ilgili zevkimiz arttıkça artacak, o vakit zatın tecellisi için sevgi ve neşe ile çırpınacağız, bütün zevkler, lezzetler, bütün ümitler, bir noktada toplanacak; bazen gözyaşlarını döküp yüreklerimizi ezen günah yükünü yıkacağız, bazen vuslat rüzgârı esecek, mutluluk ve hoşnutluk ile kendimizden geçeceğiz. Nihayet, " يَاأَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ (27) ارْجِعِي إِلَى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً (28) فَادْخُلِي فِي عِبَادِي (29) وَادْخُلِي جَنَّتِي (30) / *Ey huzura eren nefis! Razı olmuş ve kendisinden razı olunmuş olarak Rabbine dön! (Benim sevgili kullarım arasına sen de gir ve cennetime gir!)*" (Fecr 89/27-30) daveti gelecek, Yüce Allah'ın ziyafetinde Onun cemalini seyredecek: " وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ (22) إِلَى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ (23) / *O gün (Kıyamette) bazı yüzler ışıl ışıl parlar, Rabbine bakar*" (Kıyâmet 75/22-23).

"Allah" zat ismini, özel isim olarak düşünebilmek için, Allah'ın selbî/tenzîhî (Allah'ın şanına yakışmayan ve Ondan tenzih edilmesi gereken) ve sübutî (Allah Teâlâ'ya nispet edilen kemal sıfatları) bütün zat sıfatları ile fiilî (yaratması, yaşatması, öldürmesi gibi nitelikleri) sıfatlarını bir arada tasavvur etmek, sonra da hepsini bir bütün olarak topluca ele almak ve öyle ifade etmek gerekir. Bundan dolayı bu da şu şekilde ifade edilmiştir: "O zat-ı vâcibü'l-vücûd ki, bütün kemâl sıfatlarını kendisine toplamıştır".

Gerek özel ismi, gerek şahıs ismi olan "Allah" yüce ismi ile Allah'tan başka hiçbir ilâh anılmamıştır. Şu âyette de görüldüğü gibi, onun adaşı yoktur: " رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا فَاعْبُدْهُ وَاصْطَبِرْ لِعِبَادَتِهِ **هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا** / ... *Sen Onun bir adaşı (aynı adı taşıyan başkası) olduğunu biliyor musun?*" (Meryem 19/65). Bundan dolayı Allah isminin ikili ve çoğulu da yoktur. Ancak isimlerinin birden çok olması caizdir. Hatta özel ismi bile birden çok olabilir ve değişik dillerde Yüce Allah'ın ayrı ayrı özel isminin bulunması mümkündür. Bu İslam'a göre caizdir. Bununla beraber, meşhur dillerde buna eşanlamlı bir isim bilmiyoruz. Mesela Tanrı, Hudâ (Farsça) isimleri "Allah" gibi birer özel isim değildir. İlâh, Rab, Mabud gibi genel anlam ifade eden isimlerdir. Hudâ, Rab demek olmayıp da "Hud'ay" kelimesinin kısaltılmışı ve "vâcibu'l-vücûd " demek olsa da yine özel isim değildir. Arapçada "ilâh"ın çoğuluna "âlihe"; "rabb"in çoğuluna "erbâb" denildiği gibi, Farsçada "hudâ"nın çoğuluna "hudâyân" ve dilimizde tanrılar, mabutlar, ilâhlar, rabler denilir. Çünkü bunlar hem gerçek, hem de gerçek olmayan ilâhlar için kullanılır. Hâlbuki "Allahlar" denilmemiştir ve denemez. Böyle bir kelime işitirsek, söyleyenin cahil olduğuna veya gafil olduğuna yorarız. Son yıllarda edebiyatımızda saygı maksadıyla özel isimlerden çoğul yapıldığı ve örneğin "Ebussuudlar, İbni Kemaller" denildiği bir gerçek ise de; Allah'ın birliğine delalet eden "Allah" yüce isminde böyle bir ifade saygı maksadına aykırı olduğundan dolayı hem gerçeğe, hem de edebe aykırı sayılır. Bu yüceliği ancak Yüce Allah, (Kur'ân'da kendisinden bahsederken) "Biz" diye gösterir. Hâlbuki tanrı adı böyle değildir, mabut ve ilâh gibidir. Hak olmayan mabutlara da "tanrı" denilir. Fakat bu bir cins ismidir. Allah'a şirk koşanlar birçok tanrılara taparlardı. "Falancaların tanrıları böyle", "falancalarınki şöyle" denilir. Demek ki "tanrı" cins ismi, "Allah" özel isminin eş anlamlısı değildir, daha genel anlamlıdır. Bundan dolayı "Allah ismi" "Tanrı adı" ile tercüme olunamaz. Bunun içindir ki, Süleyman Çelebi Mevlid'ine "Allah" adıyla başlamış, "Tanrı adı" dememiştir ve o bahrin sonunda "*Birdir Allah, andan artık tanrı yok*" diyerek tanrı kelimesini ilâh karşılığında kullanmıştır.

Allah yerine "tanrı" (çok tanrıcılıkta var olduğuna inanılan insanüstü varlıklardan her biri, ilâh) kelimesinin kullanılması bu ismin anlamı tam olarak karşılamaz. Çünkü Allah ismi, bu isme hakkıyla lâyık olan "tek, eşsiz, benzersiz, bütün kemal sıfatlarına sahip ve eksikliklerden uzak, varlığı zaruri (olmazsa olmaz), yokluğu düşünülemez" olan yüce zâta mahsustur. Bu sıfatları taşımayan hiçbir varlığa Allah denemez. Hâlbuki insanların uydurdukları, kendilerine göre bazı nitelikler yükledikleri mabutlara tanrı denebilir. Başka bir deyişle tanrı kelimesi Allah için de kullanılabilir, hâlbuki Allah ismi Ondan başka hiçbir varlık için kullanılamaz ve Arap dilinde de kullanılmamıştır.

Bilgimiz, gerçekten ibadete layık olan Allah'ın zatını kuşatmadığı gibi özel ismine karşı da aynı şekilde eksiktir. Arapçada kullanma açısından "Allah" yüce ismine benzeyen

hiçbir kelime yoktur ve bunun (kendisinden türediği) aslını göstermek imkânsızdır. “Allah” ismi türemiş veya başka bir dilden Arapçaya nakledilmiş değildir. Başlangıçtan itibaren özel bir isim olarak kullanılmıştır. Yüce Allah'ın zatı bütün isimler ve vasıflardan önce bulunduğu gibi, “Allah” ismi de öyledir. Allah ismi ulûhiyyet vasfından değil, ilâhlık ve mabudiyet vasfı ondan alınmıştır. Allah, ibadet edilen zat olduğu için Allah değil, Allah olduğu için kendisine ibadet edilendir. Onun “Allah”lığı tapılmaya ve kulluk edilmeye layık olması kendiliğindendir. İnsan puta tapar, ateşe tapar, güneşe tapar, kahramanlara, zorbalara veya bazı sevdiği şeylere tapar, taptığı zaman onlar ilâh ve mabut olurlar, daha sonra bunlardan cayar, tanımaz olur, o zaman onlar da eğreti (geçici) alınmış mabudiyet ve tanrılık özelliklerini kaybederler. Hâlbuki insanlar, ister Allah'ı mabut tanısın, ister mabut tanımasınlar, O bizzat mabuttur. Ona her şey ibadet ve kulluk borçludur. Hatta Onu inkâr edenler bile bilmeyerek olsa dahi ona kulluk etmek zorundadırlar.

Allah isminin diğer bir dilden alınmış veya türemiş olduğunu bu şartlar altında belirlemek mümkün değildir. Bu yüce isim, lisan açısından da adının sahibi gibi, bir ezeliyyet perdesi içindedir. Bütün bunlardan en basit bir mânâ edinmek için söylenecek söz, hayret ve büyüklüktür. Allâhu ekber!

5. الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

“**er-Rahmân**”: Bu da (“Allah” ismi gibi) Yüce Allah'a mahsus bir isimdir. Bunun özel bir mânâsı vardır. Fakat zat ismi değil, sıfat ismidir (sıfatın önündeki isimler düştüğünde sıfat isimleşir mesela: Kırmızı ışık yandı > Kırmızı yandı, Yaralı adam ağlıyordu > Yaralı ağlıyordu). Hem vasıflanarak hem vasıflanmadan kullanılır. Bundan dolayı katıksız isim ile katıksız sıfat arasında bir kelimedir. Bunun için cer edatı ile geçişli olmaz, fiil gibi amel yapmaz. “Buna Rahmândır” denilmez. Fakat izafetle (tamlama ile) “Dünya Rahmânı” gibi amel eder. Böyle olması bu kelimenin fiil sıfatı değil, zat sıfatı olduğunu gösterir. Böyle sıfatlara sıfat-ı galibe ismi verilir. Aslında içerdiği niteliğe sahip olan her şahsı nitelemek uygun olduğu halde o sıfatla seçkin olan özel bir kişi için kullanılması çokça görüldüğünden yalnız onun sıfatı olarak kullanılmış demektir. Üstünlük bir derece daha kuvvet bulunca isim olarak da kullanılır ki, Rahmân böyledir. Bu üstün gelme ya gerçekten veya varsayım şeklinde olur. Eğer önce genel olarak kullanılmışsa ve daha sonra bir şeye tahsis edilmesi gerekmişse “gerçek anlamıyla”; eğer önce genel olarak kullanılması bizzat meydana gelmemiş de dil ile ilgili bir kural gereğince ise “varsayım anlamıyla” denilir.

“er-Rahmân” ismi varsayım tarafı ağır basan ve yalnızca Allah için kullanılan bir özel isimdir. Çünkü dil açısından “rahm” ve “rahmet”ten türemiş ve sürekli ve pek fazla acıma mânâsına gelen bir sıfat-ı müşebbehe (ism-i fail nevinden olup güzellik, çirkinlik, renk, sakatlık, kusur, bazı duygu çeşitleri vs. delalet eden) kipidir ki çok merhametli, çok rahmet sahibi mânâsına bir sıfattır. Böyle olunca da bu sıfat kimde bulunursa ona “er-Rahmân” demenin kıyas yoluyla mümkün olması lazım gelir. Hâlbuki er-Rahmân hiç böyle kullanılmamış, rahmeti sonsuz, ezelî ve gerçek anlamda nimet veren bir mânâya tahsis edilmiş olduğundan dolayı başlangıçtan itibaren Yüce Allah'tan başkasına Rahmân denilmemiştir. Ancak yalancı peygamber Müseylimetü'l-Kezzâb'a (Hz. Peygamber hayatta iken bu iddiada bulunmuş, Hz. Ebû Bekir zamanında Yemâme’de öldürülmüştür) bir defa haddini aşan yağcı bir şair lâmsız olarak “Sen rahmân olmaya devam ediyorsun” tabirini kullanmış ve buna rağmen “er-Rahmân” dememiştir. Böyle olduğu halde İslâm dini açısından değil, dil açısından bile bu şairin hata ettiği belirtilmiştir. Öyle ise mutlak surette “Rahmân” Yüce Allah'a ait bir sıfat ismidir. Bundan dolayı aslında sıfat olması itibariyle, “çok rahmet sahibi, pek merhametli, çok merhametli, gayet merhametli veya sonsuz rahmet sahibi” diye tefsir edilebilse de özelliğinden, isim olmasından dolayı tercümesi mümkün olmaz. Çünkü özel isim tercüme edilmez. Özel isimlerin tercüme edilmesi onların değiştirilmesi demektir ve dilimizde böyle bir isim yoktur. Bazılarının Rahmân'ı “esirgeyici” diye tercüme ettiklerini görüyoruz. Hâlbuki “esirgemek” aslında kıskanmak, yazık etmek mânâsınadır. “Benden onu

esirgedin" denilir. Sonra kıskanılanın korunması, saklanması tabiî olduğundan esirgemek, onun gereği olan korumak mânâsına da kullanılır. "Beni esirgemiyorsun" deriz ki, "Beni korumuyorsun" demektir. Fakat "Bana merhamet etmiyorsun" gibi, "Bana esirgemiyorsun" denilmez. Bundan dolayı esirgeyici aslında "kıskanç" demek olacağından Rahmân'ın gelişigüzel bir tefsiri de olmamış olur. Elemlenmek, acı duymak demek olan acımaktan "acıyıcı" da tatsız ve kusurludur, kuru bir acımak merhamet değildir. Merhamet, acı felaketini ortadan kaldırmak ve onun yerine sevinç ve iyiliği koymaya yönelik olan bir iyilik duygusudur ki dilimizde tamamen bilinen bir kelimedir. Biz merhametli sıfatından anladığımız tatlı mânâyı öbürlerinden tam olarak anlayamayız ve hele pek merhametli yerinde "acıyıcı, esirgeyici" demeyiz. Bunun için eskilerimiz burada "yarlığamak" fiilinden "yarlığayıcı" sıfatını kullanırlardı. "Rabbim rahmeti ile yarlığasın", "rahmetinle yarlığa ya Rabbi!", "Rahmetinle yarlığa kıl ya gani (her şeyin kendisine muhtaç olduğu zengin)" gibi ki, bu kelimeyi hafifleterek "yarlamak" ve "yarlayıcı" denildiği de olmuştur. Aslında "yar muamelesi yapmak" demektir ki, merhametin sonucudur. Fakat "yarlığayıcı" da isim değil sıfattır. Özetle Rahmân "pek merhametli" diye noksan bir şekilde tefsir olunabilirse de tercüme olunamaz. Çünkü "pek merhametli", ne yalnız Allah için kullanılan bir sıfattır, ne özel isimdir. Sonra Yüce Allah'ın rahmeti, merhameti; bir kalp duygusu, psikolojik bir meyil mânâsına gelen bir iyilik duygusu değildir. Fâtiha sûresi tefsirinde açıklanacağı üzere iyiliği kastetmek veya sonsuz nimet verme mânâsınadır. Dilimizde de rahmet bu mânâ ile bilinir, fakat bu ilgiden dolayı "Rahmân" ismini, "Vehhâb" ismi ile karıştırmak da uygun olmaz. Vehhâb, Rahmân gibi özel isim değildir. Bundan dolayı Rahmân, Vehhâb veya Afüvv mânâlarına gelen "bağışlayıcı" sıfatı ile de tercüme edilemez. Bu ismi ezberleriz ve tercümesi ile değil, tefsiri ile rahmet mânâsından anlamağa çalışırız.

Özetle, Rahmân yerine "esirgeyen" kelimesinin kullanılması bu ismin anlamı tam olarak karşılamaz. Çünkü Kur'ân dilinde Rahmân sıfat-ismi de Allah'a mahsustur, başka hiçbir varlık için kullanılmamıştır. Rahmân, "en uzak geçmişe doğru bütün yaratılmışlara sonsuz ve sınırsız lütuf, ihsan, rahmet bahşeden" demektir. Rahmân, rahmetiyle muamele ederken buna mazhar olan varlığın hak etmesine, lâyık olmasına bakmaz, bu sıfatın tecellisi yağmur gibi her şeyin üzerine yağar, güneş gibi her şeyi ısıtır ve aydınlatır (Rahmân, dünyadaki bütün mahlûkatı kapsar).

"**er-Rahîm**": Bu da sıfat-ı müşebbehe veya mübalağa ile ism-i fâil olarak ikinci bir sıfattır. İki sıfatın farkının daha açık olması için burada ikincisi daha uygundur ki "çok merhamet edici" demek olur. Bu da Yüce Allah'ın sıfatlarından biridir. Fakat yalnız sıfat olarak kullanılır, mevsufsuz tek başına kullanılmaz. Bundan dolayı Rahmân gibi sıfât-ı gâlibe ve özel isim olmayıp **Allah'tan başkası için de kullanılabilir** ve fiil amelini yapar. Başındaki belirleme edatı da bilinen zat (ahd) içindir. Şu halde "اللّٰهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ" sıfat terkibindeki kelimelerin ilki (Allah) yalnız isimdir, ikincisi (Rahmân) hem isim, hem sıfat, üçüncüsü (Rahîm) yalnız sıfattır. Burada, özel isimden umumî mânâya doğru açılma vardır. Ve bu iki sıfat, "Allah" zat ismine kalbimizde anlam kazandırmıştır. Bunlar, Allah'ı görmenin ilk cemâl tecellileridir (Cenâb-ı Hakk'ın lütuf ve ihsanı ile tecellileridir).

"**Rahmân, Rahîm**": İkisi de rahmet mastarından mübalağa (pek çokluk) ifade eden birer sıfat olmakla beraber **aralarında önemli farklar vardır**. Bu farkları göstermek için müfessirler epeyce açıklamada bulunmuşlardır. Biz şu kadarıyla yetineceğiz: Yüce Allah'ın Rahmân oluşu, ezele, Rahîm oluşu ise lâ yezâle (zevalsizliğe, sonu olmamaya, ebediliğe) göredir. Bundan dolayı yaratıklar, Yüce Allah'ın Rahmân olmasıyla başlangıçtaki rahmetinden, Rahîm olmasıyla da sonuçta meydana gelecek merhametinden doğan nimetler içinde büyürler ve ondan faydalanırlar. Bu noktaya işaret etmek için dünyanın Rahmân'ı, ahiretin Rahîm'i denilmiştir. Aslında Yüce Allah, dünyanın da, ahiretin de hem Rahmân'ı, hem de Rahîm'idir. Bu tabir de eski âlimlerden nakledilmiştir. Fakat her ikisinde öncelik itibariyle Rahmân, sonralık itibariyle Rahîm olduğuna işaret etmek için dünya Rahmân'ı ve ahiret Rahîm'i denilmiştir ki, "hem müminlerin, hem kâfirlerin Rahmân'ı, fakat yalnız

müminlerin Rahîm'i" denilmesi de bundan ileri gelmektedir: " هُوَ الَّذِي يُصَلِّي عَلَيْكُمْ وَمَلَائِكَتُهُ لِيُخْرِجَكُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى **النُّورِ وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا** / *Allah müminlere karşı çok bağışlayıcı, çok merhametlidir*" (Ahzâb 33/43).

Bu hususu biraz açıklayalım: Rahmân, Yüce Allah'ın bir özel ismi olduğundan dolayı ezeli ve ölümsüzlüğü içine alır. Bundan dolayı, bu cins rahmet, merhamet ve nimet vermenin kullardan ortaya çıkması düşünülemez. Rahîm ise yalnız Allah'a ait olmadığından sonsuzluğu gerektirmez. Bundan dolayı böyle bir merhametin ve nimet vermenin kullar tarafından da yapılması düşünülebilir. Demek Rahmân'ın rahmeti bir şarta bağlı değil iken, Rahîm'in rahmeti şarta bağlıdır, şarta bağlı olarak gerçekleşir.

Rahmân olmanın Allah'a mahsus olması ve ondan başkasına ait bir özelliği ilgilendirmemesi ve ancak izafet ile amel etmesi, bütün âlemlerde bir şeyi şart koşmadan genel bir mânâ ifade eder. Yüce Allah Rahmân olduğu için ezelî rahmeti umumîdir. Her şeyin ilk yaratılışı ve icadında almış olduğu bütün fıtrî kabiliyet ve ihsanlar Allah'ın Rahmân oluşundan kaynaklanan izafî (göreceli; kişiden kişiye değişir, nisbi) oluşlardır. Bu itibarla içinde rahmet izi bulunmayan hiçbir varlık düşünülemez. Fakat varlıkların ilk yaratılışları yalnız Allah vergisidir ve cebrîdir. Yani hiç kimsenin çalışması ve seçimi ile değil, yalnız Rahmân'a dayanmakla meydana gelir. Taşın taş, ağacın ağaç, insanın insan olması böyle zorlayıcı bir rahmetin eseridir. Bu görüş açısından kâinattaki her şey Rahmân'ın rahmetine gark olmuştur. Bundan dolayı Allah'ın Rahmân oluşu bütün varlık için güven kaynağı ve hepsinin ümididir. Göğünden yeryüzüne, gökcisimlerinden moleküllere (vasıflarını kaybetmemek şartıyla ayrılabilen herhangi bir maddenin en küçük cüzlerine, parçalarına), ruhlardan cisimlere, canlısından cansızına, taşından ağacına, bitkilerinden hayvanlarına, hayvanlarından insanlarına, çalışanlarından çalışmayanına, itaat edeninden isyan edenine, mümininden kâfirine, Allah'ın birliğine inananından Allah'a şirk koşanına, meleklerinden şeytanına varıncaya kadar âlemlerin hepsi Rahmân'ın rahmetine gark olmuştur ve bu itibarla korkudan kurtulmuştur. Fakat bu kadarla kalsa idi, ilim ile bilgisizliğin, hayat ile ölümün, çalışma ile boş durmanın, itaat etme ile isyan etmenin, iman ile küfrün, nankörlük ile şükrün, doğru ile eğrinin, adalet ile zulmün hiç farkı kalmamış olurdu. Böyle olsaydı kâinatta iradeyi gerektiren iş ve hareketlerden hiçbir iz bulunmazdı. İlim ve irade ile, çalışma ve çabalama ile ilerleme ve yükselme imkânı ortadan kalkardı ve o zaman hep tabiî olurduk, tabiatçılardan, cebriyecilerden olurduk. Hem kendimizi, hem de Allah Teâlâ'yı yaptığı şeylerde mecbur görürdük. Tabiatı, rahmetin gereğine mahkûm tanırdık. Çünkü ne onun, ne bizim irade ve seçme hürriyetimizden bir iz bulamazdık, duyduğumuza gidemez, bildiğimizi işleyemez, arzularımızın yanına varamazdık, bütün hareketlerimizde bir taş veya bir topaç gibi yuvarlanır durur veya bir ot gibi biter, yiter giderdik. Ahlata (yaban armuduna) armut, idris ağacına kiraz, limona portakal aşılayamazdık; tarlamıza ekin ekemez, ekmeğimizi pişiremez, rızıklarımızı, elbisemizi ve diğer ihtiyaçlarımızı sanatlar ve ustalıklar vasıtası ile elde edemezdik; göklere çıkmaya özenemez, cennetlere girmeye çare bulamazdık; hayvan gelir, hayvan giderdik. Bu şartlar altında ise Allah'ın Rahmân oluşu mutlak bir kemal olmazdı. Bundan dolayı Yüce Allah'ın kendi irade ve istediği şekilde davranmasını göstermesi ve onun bir eseri olarak irade sahibi varlıkları yaratması ve onları güzel irade ve isteklerine göre terakki ettirerek rahmetinden nimet içinde büyümeleri ve ondan faydalanmaları ve aksi takdirde ise kötü irade ve çalışmalarına göre nimetlerden mahrum etmekle, onları elem ve ceza ile cezalandırması, o iradelerin toplamının kendi iradesi ile uyum ve ahengini sağlaması ve onlara da rahmetinden bir pay vermesi hikmet gereği olurdu. İşte tabiata ait bir hikmetin değil, ilâhî bir hikmetin eseri olan bu mükemmellik gerçeğinden dolayı Yüce Allah, Rahmân olmasından başka bir de Rahîm olmakla vasıflanmış ve Rahmân oluşunun rahmeti kendisine ait iken Rahîm olmasıyla rahmetinden irade sahiplerine de bir pay vermiştir. Ana kuşlar, Rahmân'ın bir eseri olan yaratılıştan var olan içgüdüleri ile yavrularının başında kanat çırpar, ahlâklı insanlar da Rahîm olma etkisiyle hayır işleri üzerinde acıma ve şefkatle yarışırlar. Bitkilerin,

hayvanların anatomisi (beden yapısı, gövde yapısı) ve uzuvlarının faydalarıyla ilgili ilimlerde Allah'ın Rahmân oluşunun nice inceliklerini görür, okuruz. Ahlâk ilminde, insanlık hayatının olgunluk sayfalarında, peygamberlerin, velilerin menkıbelerinde (yaşamları ve olağanüstü davranışlarıyla ilgili hikâyelerinde) büyük insanların biyografilerinde (hayat hikâyelerinde, hayatlarını anlatan eserlerde) de iradeyle ve çalışılarak kazanılan işlerde Rahîmiyetin etkilerini okuruz. Başlangıçta çalışana, çalışmayana bakmadan varlık âlemine göndermek ve o şekilde idare etmek Rahmân oluşun bir rahmetidir. Daha sonra çalışanlara çalıştıkları maksatlarını da ayrıca bağışlamak Rahîm oluşun bir rahmetidir. Demek ki; Rahmân oluşun rahmeti olmasaydı biz yaratılamazdık, yaratılıştan sahip olduğumuz sermayeden, Allah'ın bağışladığı zarurî yeteneklerden, en büyük nimetlerden mahrum kalırdık. Allah'ın Rahîm oluşundan gelen rahmeti olmasaydı yaratılıştan var olan kabiliyet ve ilk yaratılış durumundan bir adım dahi ileri gidemezdik, nimetlerin inceliklerine eremezdik. Allah'ın Rahmân oluşu mutlak ümitsizliğe, genel ümitsizliğe imkân bırakmayan bir mutlak ümit, bir ezeli lütuftur. Allah'ın Rahîm oluşu ise; özel ümitsizliğin cevabı ve özel emel ve maksatlarımızın, çabalama ve faaliyet göstermemizin zamanı ve sorumluluğumuzun mükâfatı olan bir arzunun sebebidir. Demek ki, Allah'ın Rahmân oluşunun karşısında dünya ve ahiret, mümin ve kâfir eşit iken Rahîm oluşunun karşısında bunlar açık bir farkla birbirinden ayrılıyorlar. Yani: “ وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لِتُنْذِرَ أُمَّ الْقُرَى وَمَنْ حَوْلَهَا وَتُنْذِرَ يَوْمَ الْجَمْعِ لَا رَيْبَ فِيهِ **فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ** / *Bir bölük cennette, bir bölük de ateştedir*” (Şûrâ 42/7) oluyor.

“Rahmân”, Allah'a ait olan sıfatlardandır ve bir fiille bağlantısı yoktur. Ezelîlik bildirir ve başlangıç noktasına bakar. Rahîm'de ise bu özellik yoktur ve bir fiille bağlantısı vardır. Demek ki, zevalsizlikte geçerlidir. Rahmân'ın rahmeti, başlangıçta iyiliği dilemeye yönelik Allah'ın zatına ait bir sıfattır. Rahîm'in rahmetinin de sonunda iyilik yapmaya yönelik bir fiilî sıfat olarak kabul edilmesi en güzel görüştür. Şu halde Rahmân ile Rahîm, rahmetin değişik birer mânâsını ihtiva etmekle birbirlerinden birer yön ile üstün olmuş oluyorlar. Demek ki Rahmân, Rahîm sıfatları yalnız bir pekiştirme için tekrar edilmiş değildirler. Her birinin kendine mahsus özel bir mânâsı ve bir mübalağa yönü vardır. Bir taraftan Rahmân'ın rahmeti en üstündür. Çünkü her yaratılmışa izafe olur, diğer taraftan Rahîm'in rahmeti en üstündür. Çünkü öbüründen (Rahmân'dan) daha fazla fiilî bir feyiz ve bereketi içine almakta ve Allah'a vekâleten kullarında da bulunur. Bazı tefsirlerde de buna işaret edilerek “Rahmân'ın rahmeti yüce nimetler, Rahîm'in rahmeti ise nimetlerin incelikleri ile ilgilidir” derler. Rahmân'ın kullanılışı özel, ilgi alanı ise geneldir. Rahîm'in kullanılış alanı genel, ilgi alanı ise özeldir ve işte Yüce Allah böyle katmerleşmiş bir rahmet sıfatı ile vasıflanmıştır ve bunlar, insanlardan ümitsizlik duygusunu silmek ve onun yerine sonsuz bir iyimserlik duygusunu kurmak için yeterlidir. Genel bir şekilde istenen iman ve güven duygusunun ruhu da budur. Rahmân, Rahîm olan Allah'ı inkâr eden kâfir istediği kadar ümitsiz olsun, fakat müminin ümitsiz olması için hiçbir sebep yoktur: “ تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا **وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ** / *Sonuç günahlardan sakınan muttakilerin olacaktır*” (Kasas 28/83). Besmeleden alınacak ilk ilâhî feyiz bu sevinçtir.

Rahîm yerine “bağışlayan” kelimesinin kullanılması bu ismin anlamı tam olarak karşılamaz. Çünkü Rahîm “çok merhametli, rahmeti bol” demek olup bu sıfatla kullar da nitelenebilir. Allah'ın rahîm sıfat-ismi Onun, daha ziyade kullarının gelecekte elde etmek üzere hak ettikleri, lâyık oldukları sınırsız rahmetini, lütuf ve merhametini ifade etmektedir. “Esirgemek” ve “bağışlamak” bu sonsuz, engin ve etkisi çeşitli rahmetin ancak bir parçası, etkilerinin yalnızca bir çeşididir.

6. Terkibi

Besmele görünüşte bir izafet tamlaması (İsmillâh) ile iki sıfat tamlaması (er-Rahmân, er-Rahîm) ve başında bir ilgi edatı (bi) ilişkisinden birleşmiş, bağımsız bir tam cümledir. Gerçekte ise bu bağlantının ifade ettiği hazfedilmiş ve (mukadder) sözün gelişinden anlaşılan

tam bir bağlantı ile gayet kısa, öz ve açık anlamlı tam bir sözdür. "*İsmillâh*" bir izafet tamlaması, "*Allâhi'r-Rahmân*" bir sıfat tamlaması, "*Allâhi'r-Rahîm*" diğer bir sıfat tamlamasıdır. İsmin Allah'a izafeti, "lâm" veya "min" edatının gizli bulunduğu izafet olabilir ki, birincisinde "*Allah'ın ismi*", ikincide ise "*Allah ismi*" demek olur. Birincisinde sıfatlar izafetten önce; "*Rahmân ve Rahîm sıfatları ile vasıflanan Yüce Allah'ın ismi ile*" gibi veya izafetten sonra; "*Yüce Allah'ın ismi ile ki o hem Rahmân hem Rahîm sıfatları ile nitelenmiştir*" gibi bir mânâ düşünülebilir. Fakat ikincide (açıklama tamlamasında) "*Allah*" ismi tamlamadan önce sıfatlarıyla birlikte düşünülüp topluca bir isim gibi zikredildikten sonra isim kelimesini açıklamak için ona müzâfün ileyh kılınmış olur. Bu şekilde zikretme durumunda sıfatlar yalnız lafzın sıfatı olarak zikredilmezler. Bir izafetin irâbı üç kelimeye dağıtılmış bulunur ki, buna zarurî irâb ismi verilir. "Lâm"ın gizli olduğu izafette "lam" başlangıç kabul edilir ve mânâ açısından mutlak kalır. "Min" açıklama ifade eden izafette ise "mim" kendisinden sonra Rahmân ve Rahîm sıfatları, gelen "Allah" ismi ile açıklanmış olur. Tefsircilerin çoğu birincisini (lâm'ın gizli bulunduğu tamlamayı) tercih ediyorlar. Çünkü onda hem irâb açıktır hem de isimler ve sıfatların mânâsı bizzat kastedilir. İsim kelimesinin mânâ açısından mutlak kalması da işaret yoluyla özel isim ile bağlanmış olur. Bazıları ise açıklama ifade eden izafeti tercih etmişlerdir. Çünkü mevlit sahibi (Süleyman Çelebi) "Allah adı" derken bunu göz önünde bulundurmuştur. Bundan anlaşılır ki, besmelede "*İsmillâh*" izafet tamlamasını söyleyenin maksadına göre "*Allah'ın ismi*" veya "*Allah ismi*" mânâlarından her birine uygun düşecek şekilde bunlardan biri ile tercüme edildiği zaman bu çok mânâlı olması ortadan kalkmaz. Allah özel ismi ve "Rahmân" özel sıfatının da tercümelerinin -değiştirmek ve bozmak olacağından- mümkün olmadığını (yukarıda) göstermiş idik.

İki sıfat ilgisi ile bir tamlama ilgisinden oluşan "*İsmillâhirrahmânirrahîm*" terkibi başındaki "ba" edatı ile dolaylı bir nesne veya bir hal meydana getirip gizli bir fiil cümlesinin failine bağlanarak tam ve tafsilatlı bir sözün beliğ ve kısaltılmışı olmuştur. Burada hazf edilmiş olan fiil, besmele çeken kimsenin teşebbüs edeceği "okurum, yazarım, yerim, içerim, kalkarım, otururum, başlarım vs." gibi bir fiildir. Herhangi bir kimse başlamak üzere olduğu maksadını kalbinde gizleyerek besmeleyi çeker ve Allah'ın ismini işinin başına ara vermeden yapıştırabilir. Bu genel faydayı temin etmek için cümlenin iki unsuru olan fiil ve fâil hazf edilmişlerdir. Bu hazf etmeye delâlet eden ipucu "ba"dir. Konuşan şahsın, durumuna ve yerine göre hazf edilen fiil ve faili belirlemek için ipucu olur. Böyle hazifler Arapçada çok olduğu gibi dilimizde de vardır. Mesela misafiri uğurlarken "devletle, selametle"; "devlet ve selametle", "şerefle" gibi ve iyi bir gelecek dileyen sözlerle yahut "uğurlar olsun" deriz ki, "gidiniz" fiilini kalbimizde gizleyerek bir kelimeden bile tam ve düzgün bir cümle yaparız ve kendisine hitap ettiğimiz kimse de bunu açıkça anlar. Bunların diğer fiillerde de benzerleri çoktur: "Falan adına", "falan şerefine" ki "yapıyorum", "yiyorum" demek olduğu gibi, aynı şekilde "sıhhat ve afiyetle yiyiniz" demektir ... vs. İşte besmele de bunlara benzer. Fakat burada hazf edilmiş fiil, besmelenin sonunda var sayılmalıdır. Yani "ba" bağlı bulunduğu fiilden önce gelmiştir. Gerçi Arapçada Türkçenin tam tersine sözü tamlayan kelimelerin sonradan gelmesi gerekir. "اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ / ... *Rabbinin adıyla oku*" (Alâk 96/1) gibi. Fakat cümlenin son kısmında gelmesi gereken tamamlayıcı unsurları cümlenin baş tarafına getirmek bir önem ve özellik ifade eder. Gerçekten "*...Rabbinin adıyla oku*"daki emir aslında okumaya yönelik olduğu için, cümledeki en önemli unsur okumak iken, "Bismillâhirrahmânirrahîm"de en önemli olan husus, Allah'ın ismini okumak vs. gibi hususları, girişilecek işten önce zikretmektir. İşte bu öne alma, yardımın yalnızca Allah'tan dileneceğini belirtmek ve mânâyı yalnızca ona ait kılmak içindir. Çünkü bilindiği gibi her millet en önemli işine, büyüklüğüne inandığı bir isim ile başlar. Arap müşrikleri de sözlerine veya işlerine "Lât'ın ismi ile", "Uzzâ'nın ismi ile" gibi putlarından birinin ismi ile başlarlardı. İnsanlar arasındaki alış veriş ve diğer işlerde, özellikle açılış törenlerinde ve özel programlarda "Falancanın adına, falanın

şerefine" gibi bunun değişik örneklerini görürüz. İşte besmelede fiilin cümlenin sonuna bırakılmasıyla Allah'ın isminin öne alınması bütün bunları ret etmekle, başlamayı yalnız Allah'ın ismine tahsis etmek içindir ki, "Ne kendim ve ne başkası yani akla gelebilen hiçbir isim ile değil ancak Yüce Allah'ın ismi ile şu işime başlarım, başlıyorum" demektir. Bundan dolayı besmele bu şekilde bir de tevhit mânâsını içermiştir. Türkçe açısından ise cümlenin tali unsurlarının fiilden önce ve fiilin tabiî olarak cümle sonunda gelmesi gerekli olduğundan tahsisi anlatma şekli değişir ve "Başlarım Allah'ın ismi ile" demek gerekir. Bu anlatım tarzında ise anlatma fiilinin (fiil-i kavlinin) gerçek fiil (fiil-i hakiki) ile beraber olması temin edilmemiş olur. O halde "Allah'ın ismi iledir ki, başlarım, okurum, kalkarım, giderim" gibi bir anlatım tarzı takdir edilebilirse cümleden bu beraberlik anlaşılır. Fakat hazf edilen fiilin "der ki başlarım" şeklinde olduğuna dilimizce ipucu bulmak zordur. Zikir (bu hazfedilenlerin açıkça söylenmesi) halinde kısaltmadan anlaşılan bütün faydalar ortadan kaldırılmış ve bayağı bir söz söylenmiş olur.

Bu açıklamadan sonra da besmelenin dilimize göre mümkün farz edilebilecek tercümesi şu şekillerden biri olması gerekir:

1) "*Çok merhamet edici bir Rahmân olan Allah'ın ismi ile*" (lâm mânâsına olan tamlama),

2) "*Rahmân, Rahîm olan Allah'ın ismi ile*" (lâm mânâsına olan tamlama),

3) "*Rahmân-ı Rahîm olan Allah ismi ile*" (açıklama tamlaması),

4) "*Rahmân Rahîm olan Allah adına*". Fakat ilk bakışta bu dört şeklin her birindeki "olan" sıfat bağlacı, yanlış bir anlamaya yol açıyor. Çünkü "olmak" fiili dilimizde hem var olma, hem de durumun değişmesi manalarında ortak olarak kullanıldığından dolayı; önceden değil imiş de sonradan Rahmân-ı Rahîm olmuş, sonradan meydana gelmiş gibi bir mânâyı ifade edebilir. "Olan" yerine "bulunan" kelimesini de bağlaç olarak kullanmak iyi olmuyor. Bundan dolayı bu bağlacın düşürülmesi ile;

5) "*Rahmân, Rahîm, Allah'ın ismi ile*" veya;

6) "*Rahmân, Rahîm Allah ismi ile*" demek daha doğru olacaktır. Bunda da Allah zat isminin en önemli olan öne alınmasına riayet edilmemiş ve neticede araya giren fiil ile rahmetin arası açılmış olur. Bundan dolayı Allah ismini sıfatları ile beraber bir isim gibi anlatarak;

7) "*Allah-i Rahmân-i Rahîm ismi ile*" veya;

8) "*Allah-i Rahmân-i Rahîm'in ismi ile*" denilirse doğrudan Allah ismi başlangıç yapılmış olacak ve bununla beraber rahmet bağlantısı yine temin edilemeyecektir. Bunu "*Allah, Rahmân, Rahîm ismi ile*" şeklinde söylemek dilimize göre hepsinden akıcı olacak ise de; bunda da bir teslis [inancı: baba, oğul (Hz. İsa) ve Kutsal ruh (Cebrail)] şüphesi akla gelebilir. Gerçi "*ismi ile*" denilip, "*isimleri ile*" denilmemesi bu şüpheyi ortadan kaldırmak için yeterlidir. Aynı zamanda isimlerin ve sıfatların birden çok olması zatın birliğine engel değil ise de böyle teker teker saymak şeklinde üç ismin birer zat ismi gibi düşünülmesi hemen akla geleceğinden bunları sıfat "i"si (Allah-i Rahmân-i Rahîm) ile (kesre-i vasfiye ile) birbirine bağlayarak bir kelime gibi okumak daha güvenli olacaktır. Fakat bunda da terkiplerin birbiri ardında gelmeleri kuşkusundan kurtulamayacağız.

O halde ne tek tek kelimelerini ve ne de terkiplerini tam olarak tercüme etme mümkün olmayan ve hele belagat yönlerini, beyan ahengini nakletmek hiçbir şekilde mümkün olmayan, dudaktan başlayıp bütün karnı dolaştıktan sonra yine dudakta sona eren harflerinin tatlı düzeni bile başlı başına mükemmel ve eşsiz olan ve bununla beraber her müslümanın ve her Türk'ün çok iyi bildiği ve az çok anladığı bir vecize anlamı bulunan besmeleyi bir "ile" veya "adıyla" ifade tarzı hatırı için tercüme etmeye kalkışmayıp, her zaman aslına göre söylemek ve bu gibi açıklamalar ve tefsirlerle de mânâsını düşünmeye çalışmak kaçınılmaz bir iştir. Bundan dolayı her şeyin anahtarı ve bir tevhit âyeti olan "*Bismillâhirrahmânirrahîm*" kıymetli ve ahenkli sözünü, Allah'ın birliğine inanan kimseyi müşrik durumuna düşürecek olan "Bismi ilâhin ve vehhâbin bahîlin" mânâsını andıran

“esirgeyici bağışlayıcı tanrı adıyla” gibi beğenilmeyen tercümelerle bozmaya özenmekten sakınmaya mecburuz.

7. Tefsiri

Anladık ki besmeledeki kelimelerin sıralanışında en fazla etkili olan nokta baştaki “bâ” harfidir. “Ba” harfi sayesinde biz Allah'ın ismine ulaşırız. Bütün varlıkların ve varlıkların gelişmesinin ilk başlangıç noktası ve tek isteği olan “Allah-i Rahmân-ı Rahîm”in ismini; kalbimizde niyet ettiğimiz ve henüz meydana gelmesini görmediğimiz, yapmayı kastettiğimiz işimize bağlayarak kelimeleri kısa, mânâsı dünyayı kaplayan bir özlü söz söyleyebilmemize vesile olan ancak bu “bâ”dır. **İşimizde istediğimizi yapmakta ne kadar serbest olursak olalım, yaptığımız şeylerin tam sebebi olmadığımız bir gerçektir**. Çünkü bizim isteklerimiz, varlık zincirinin kesin bir ilk sınırı değildir, onun akışı içinde bir değişme anıdır. Bunun için biz bütün iradelerimizin istek ve dileklerimizin aksamadan ve sıkıntısız meydana geldiğini görmüyoruz. Demek ki başarılarımız, her şeyin ilk sebebi (olan Allah/Allah'ın muradı) ile isteklerimiz arasındaki münasebetin bereketine bağlıdır ki, bu bereket başlangıçta Rahmân'a ait, sonunda Rahîm'e aittir. Biz ister bilelim, ister bilmeyelim kâinatta bu oran, bu ciddiyet, bu ilişki, bu bağlantı bütünlük arz eden genel bir kanundur ve eşyanın var olması, bu kanunun meydana çıkmasıdır. İşte besmele “bâ”sı ile bizde bu kanunu anlaşılır hale getiren bir sözlü etkendir. Bu his parıltısından kastedilen en son hedef bu varoluş noktasıdır. Bu açıdan besmelenin tefsirinde odak noktası “bâ”dır ve bundan dolayı besmelenin mânâsı “bâ”dadır. Bâ'nın sırrı da noktasındadır denilir. Bu hikmete ve bu kanuna işaret etmek içindir ki, Türk şairlerinin övünç kaynağı olan Hâkânî [Mehmed Bey (1015/1606), İslam tarihi ile ilgili] Hilyesi'nde: “Eğer besmele yazılışında uzatılmasaydı hiç eşya cinsi meydana gelir miydi?” demiştir.

En büyük müfessirler diyorlar ki: “Bâ”nın buradaki bitiştirme mânâsı ya sığınma ve beraberlik veya yardım dilemektir. Yani hafızamızda meydana gelen ilişki “Allah-i Rahmân-i Rahîm” ismine bir sığınma ve beraberlik hissi veyahut “Allah” isminin ve “Rahmân, Rahîm” sıfatları ile isimlendirilen ve delalet ettikleri mânâya göre Allah'ın rahmetinden medet ve yardım isteme hissidir ki, birincisinde besmele ibaresi gramer açısından “hal”, diğerinde dolaylı tümleç olur.

Muhammed Abduh (1323/1905) Fâtiha sûresinin tefsirinde (Tefsîrü'l-Fâtiha'da) zikretmeye değer bir mânâ daha yazmış ve şöyle demiştir: “Bütün milletlerde ve bu cümleden Arap milletinde de bilindiği gibi birisi bir reis veya büyük bir zat hesabına -ve kendi şahsından bahsetmeden- yalnız onun için bir iş yapmak istediği zaman ‘Falanın adına’ der. Ve o zatın ismini söyler ki (bu), ‘O ve onun emri olmasaydı ben bu işi yapmazdım ve yapamazdım’ demek olur. Bunun en açık örneğini devlet mahkemelerinde görürüz. Hâkimler gerek sözlü hükümlerinin ve gerek ilâmlarının (bir davanın mahkemece nasıl bir hükme bağlandığını gösteren resmî belgelerinin) başında ‘Falan hükümdar adına veya falan reis adına (veya falan millet adına)’ başlığını söylerler (şuanda Türkiye'de mahkemelerde 'Yüce Türk milleti adına' denir). İşte bunlar gibi bir müslüman da ‘بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ şu işe başlıyorum’ derken, ‘Ben bu işi kendim için değil, Allah adına, onun emri ile ve ancak onun için yapıyorum’ demiş olur”.

Bu yoruma göre besmelenin meâli, “*Rahmân Rahîm Allah adına*” demek oluyor ki, bunun da “bâ”daki sığınma manasıyla ilgisi bulunur. Fakat bunun kısacası başkası adına yapmayı itiraf etmektir. Bir işe başlarken “Falan adına” demek, “Ben bunu ona isnat ederek, onun yerine, onu temsil ederek (adına davranarak), onun bir aleti olarak yapıyorum, bu iş gerçekten benim veya başkasının değil, ancak onundur” demek olur. Bu da vahdet-i vücut (bu âlemde gerçek varlık olarak sadece Hakkı kabul edip, öteki varlıkların vücudunu, Ona nispetle bir takım hayal ve gölgelerden ibaret görme) düşüncesi ile ilgili bir “fenâ fillâh” durumudur ki, ancak peygamberlik, velilik, hakîm olma ve tasarruf sahibi olma gibi özel manevî makamlarla ilgilidir. Bundan dolayı yalnız sûre başlarında bulunmasından dolayı

besmelenin bir mânâsı olarak gösterilebilirse de İslâm hukukunun genel olan ve kişinin şahsiyet payını yok etmeye değil, canlandırmaya yönelik bulunan faydalanma ve istifade etme makamlarına tatbik olunamaz. Mesela yemeğe başlarken besmele çekmek sünnettir. Hâlbuki “Allah adına yemek yiyorum” demek pek hoş değildir. Bunda yalnız “Allah'ın ihsan ettiği yemeği yiyorum” mânâsı anlaşılabilseydi doğru ve uygun olurdu. Fakat yedirmekte değil, yemekte Allah'a vekillik yapmak anlamsız ve edebe aykırı bir söz olur. Hatta “Allah adına ibadet ediyorum” demek de doğru değildir. Çünkü ibadet Allah'a yapılırsa da Allah adına, Onun yerine değil, kulun kendi vekilliğini kuvvetlendirmek için kendi adına bizzat kendisi tarafından yapılır. Hâlbuki “Falancanın adına istiyorum” diyen bir vekilin, bir elçinin veya “Falancanın adına hükmediyorum” diyen bir hâkimin makamı böyle değildir. Orada kendi şahsiyetinden tecerrüt ederek istekte bulunmasında veya karar vermesinde bir tek vücut gibi olduğunu meydana çıkarır. Mesela o hâkim, bağlı olduğu hükümet başkanının şahsiyeti içinde kendi şahsiyetini eritmekle yetki aldığı kaynağın asıl olduğunu ve onunla bir vücut gibi olduğunu ilan etmiş olur. Bu da peygamberlik, velilik, hikmet sahibi olmak ve manevî güce sahip olmak gibi özel manevî makamlardan birinde bulunan müslümanın çekeceği besmeleye uygun olabilirse de besmele çekilmesi uygun ve müstehap olan her yerde uygulanması mümkün değildir ve bundan dolayı, besmelenin genel bir mânâsı olamaz.

Hâlbuki yukarıda açıklandığı üzere “بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مِفْتَاحُ كُلِّ كِتَابٍ / *Bismillâhirrahmânirrahîm, her kitabın anahtarıdır*” (bize besmele ile Allah kitabının öyle bir anahtarı verilmiştir ki, biz bunda Kur'ân ilminin kısaca konusunu ve gayesini bulacağız) ve “ كُلُّ اَمْرٍ ذِي بَالٍ لَمْ يُبْدَأْ فِيهِ بِبِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ فَهُوَ أَبْتَرُ / أَقْطَعُ / *Bismillâhirrahmânirrahîm ile başlanmayan önemli işlerde başarıya ulaşılmaz (netice vermez)*” gibi hadis-i şerifler bize besmelenin İslam'a uygun olan her işimizin başında anahtar olabilecek bir genel anlamını hatırlatmaktadır. Bu da tefsir âlimlerinin açıkladıkları iki mânâdan biri olabilir. Bununla beraber Kur'ân'ın, Kur'ân sûrelerinin inişi, okunması ve yazılması açısından bunların başında besmelenin bulunduğunu göz önünde bulundurarak onun mânâsında Muhammed Abduh'un yaptığı yorum ve açıklama doğru olduğu gibi, özel yerlerde de kayda değer bir önem taşımaktadır.

Resulullah (sav) buyurdular ki: “*Herhangi bir müşkül ve güçlüğe rastlarsanız Allah’ın ismini anın, besmele çekin;* ‘بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللّٰهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ’ *cümlesini tekrarlayın. Allah, sizi her musibetten ve belâdan kurtarır*”.

Faydalı Bir Not: Besmele çekerken “Bismi” üzerinde durmak noksan ve çirkin, “Bismillâhi” deyip durmak yeterli ve doğru, “Bismillâhirrahmâni” yine yeterli ve doğru, “Bismillâhirrahmânirrahîm” tam bir vakıftır.

8. Besmele İle İlgili Hükümler

Kur'ân yazarken, Tevbe/Berâe sûresinden (9/1-129) başka sûre başlarında بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ yazmak farzdır.

Hayvan keserken veya ava silahla ateş ederken sadece “*Bismillâhi*” demek de farzdır. Kasıtlı olarak besmele terk edilirse o hayvanın eti yenmez. Fakat besmele unutulursa bir sakıncası yoktur: “ **وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ** وَإِنَّهُ لَفِسْقٌ وَإِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ إِلَى أَوْلِيَائِهِمْ لِيُجَادِلُوكُمْ وَإِنْ أَطَعْتُمُوهُمْ إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ / *(Kesilirken) üzerine Allah'ın adı anılmayan hayvanlardan yemeyin…*” (En'âm 6/121). Bunda ve bu gibi bazı yerlerde “er-Rahmâni’r-Rahîmi” denilmemesi sünnettir.

Namaz dışında Kur'ân okumaya başlarken sûre başlarında ise “ اَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ . بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ” demek (eûzü-besmele) âlimlerin çoğuna göre sünnettir. Atâ (b. Ebî Rebâh, 114/732, tâbiînden) gibi bazı imamlara göre ise vaciptir. Yalnız Tevbe/Berâe sûresinde besmele okunmaz. İki sûre arasında ise iki kıraat vardır. Bizim Âsım (127/745) kıraatinde besmele okumak menduptur. Kur'ân okumaya başlamak, sûre başından değil de ortasından veya sonundan ise “eûzü-besmele” okumak menduptur. Yukarıda açıklandığı üzere namazda biz Hanefilere göre Fâtiha'dan önce gizlice “eûzü-besmele” okumak sünnet,

Şâfiîlere göre gizli veya sesli besmele çekmek farz; Mâlikîlere göre okunmaması menduptur. İki sûre arasında ise biz Hanefilerce de böyledir (besmele çekilmesi menduptur).

Kıraatten başka diğer önemli ve İslâm'a uygun işlerde "*Bismillâhi*" veya " بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ" ile başlamak işin önem derecesine göre ya mendup veya sünnet veya vaciptir. Bu konuyla ilgili uzun uzadıya açıklama Kıraat ve fıkıh kitaplarına aittir.

9. Özet

Kur'ân'ın sûreleri, âyetleri rastgele bir tesadüfün veya sadece şairane bir duygunun gücü ile ortaya çıkıvermiş karışık bir divan (şairlerinin şiirlerini topladıkları eser) değil, o baştanbaşa بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ gibi geniş anlamlı tek bir cümle ve belki fasih bir kelime düzeninde sağlam bir uyum ve çok hikmetli bir beyan ve üslup ile inmiş ilahî bir sözdür. Başında بِسْمِ اللّٰهِ, sonunda مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاس bulunur. İşte Kur'ân'ın bütün beyan dizisi bu başlangıç ve sonuç arasındaki bağlantıların anlatılması gibi, Yüce Allah'tan, görünen ve görünmeyen bütün yaratıklarına ve özellikle insanlara gelen ve insanlardan Yüce Allah'a giden varlık ve hayat ilişkilerinin sonsuzluk zevkiyle tatlandırılmış sağlam bir anlatım tarzıdır. Bakınız: " مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاس بِسْمِ اللّٰهِ (Minel cinneti ven nâsi Bismillâhi)", "الْحَمْدُ لِلّٰهِ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاس (Elhamdü lillâhi Minel cinneti ven nâsi)", "بِسْمِ اللّٰهِ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاس اَلرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (Bismillâhi Minel cinneti ven nâsi er-Rahmâni'r-rahîmi)", "مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاس الْحَمْدُ لِلّٰهِ (Minel cinneti ven nâsi Elhamdü lillâhi)". Bunların hepsi birer fasih sözdür ki, Hz. Ali'den rivayet edilen bir hadise göre, her hatimde böyle okuruz ve buna "hall-i mürtehil" denilir ki bu bize, ölen kimsenin varlık âleminden ilişkisinin büsbütün kesilmediğini anlatır.

Kur'ân'ın sûreleri ve âyetleri arasındaki bilimsel, mantıkî ve estetik düzen, kainatta mevcut olan düzen gibidir. Hatta ondan daha ziyade zahir ve ondan daha ziyade bâtındır. Zahir olması kemalinden, batın olması da sonsuzluğundandır. İşte bundan dolayıdır ki, bir şairimiz şöyle demiştir:

Bikr-i fikri kâinatın çâk çâk oldu, fakat
Perde-i ismette kaldı mânii Kur'ân henüz
(Kâinatın bakir fikirleri parça parça oldu, fakat
Kur'ân'ın manaları hâlâ koruma perdesi içinde kaldı)

Biz mantıkî düşünürken estetiğin ölçülerini, edebî düşünürken de mantığın kural ve ilkelerini feda etmek alışkanlığında olduğumuz için, Kur'ân'daki uyum ve ahengi bütün yönleriyle bir cetvel çizer gibi düşünce yoluyla ölçemiyor isek de o fıtratı yaşarken onun yüce zevkini vecd ile duyabiliriz. Kur'ân da, bu zevki, okuyanlardan ziyade yaşayanlarına ihsan etmek için, "ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ **هُدًى لِلْمُتَّقِينَ** / *(İşte Kitap! Şüphe yoktur onda) takva ehline hidayettir*" (Bakara 2/1) diye hitap edecektir. Bundan dolayı her şeyden önce gafletimizden, vesvesemizden, şeytanlıklardan arınmak için bütün bilinç gücümüzle Allah'a sığınarak " اَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ / *Kovulmuş şeytandan Allah'a sığınırım*" diyelim ve o her şeyi çeken kuvveti yaşamak için; "بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ / *Rahmân ve Rahîm Allah'ın adıyla*" demek olan besmele anahtarına yapışalım ve bir teşekkür duygusu ile Fâtiha'sına başlayalım.

C. اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

"2- *Hamd (Her türlü övgü, güzellik, yetkinlik, yüceltme; Ezelden ebede kadar bütün olmuş ve olacak hamd ve sena; Övme ve övülme), âlemlerin Rabbi (sahibi, yetiştiricisi) Allah'a mahsustur*".

Dilimizde "övme ve teşekkür etme", Arapçada "medih ve şükür" kelimelerinin hamd kelimesine yakın manaları bulunmakla birlikte bunlar arasında birtakım ince farklar da vardır. **Methetme** (övme) bir iyilik ve güzellik karşısında yapılır; bu iyilik ve güzelliğin sahibi, kendisinin bunda iradesi ve etkisi olsun olmasın methedilebilir. Kişi kendi iradesinin eseri olmayan güzelliği sebebiyle övüldüğü gibi cömertlik ve cesaret gibi erdemlerinden dolayı da övülür. Hâlbuki **hamd** ancak irade ve istekle hâsıl olan iyilik ve güzellik karşısında yapılır.

Şükür ve teşekkür; isteyerek yapılmış (ihtiyarî) bir iyilik ve ihsana karşı dille veya başka şekillerde uygun mukabelede bulunmaktır. Bu, hem Allah'tan hem de insanlardan gelen iyilikler karşılığında yerine getirilmesi beklenen ahlâkî bir ödevdir. **Hamdetmek** de dil ile yapılır; "hamdolsun, elhamdülillâh..." denir, ancak bunun sebebi yalnızca nimet ve ihsan değil, irade ve ihtiyara dayalı bütün güzellik ve iyiliklerdir. Bu manada hamd yalnızca Allah'a mahsustur. Çünkü başkalarına ait olan iyilik ve güzellikler, gerçek ve kâmil manasıyla onların isteklerine bağlı değildir. İnsanların kendi isteklerine bağlı iyilik ve güzelliklerde Allah'ın da iradesi vardır. Onların irade ve isteklerine bağlı olmayan iyilik, güzellik ve hizmetler ise doğrudan yaratıcının, fıtrat ve özellikleri takdir edip yaratarak insanlara bahşeden kudretinin eseridir. Dolayısıyla bu manada hamdın tamamı Allah'a mahsustur, Ona aittir.

Fâtiha aslında bir duadır. Dua, bize doğru yakarış şeklini öğretmesine işaret etmek bakımından Allah'a hamd ile başlıyor. İstek ve arzumuzu birdenbire hiçbir giriş yapmadan ortaya koyamayız. Başlamanın en iyi yolu, duada yöneldiğimiz zatın yüce konumunu, nimetlerini ve üstünlüklerini sergilemektir. Bu nedenle duamıza, Allah'a hamd ile başlarız. Çünkü O, bizim koruyucumuz ve tüm üstünlüklerin mükemmele eriştiği varlıktır. Onun yüceliğini kabul ettiğimizi ve Onun bize verdiği sayısız nimetlere karşı şükrettiğimizi göstermek için Allah'ı tazim ederiz.

Şu noktaya da dikkat edilmelidir: "*Hamd Allah'adır*" ve "*Hamd yalnızca Allah içindir*". Yaratıklardan hiçbiri hamde lâyık olmadığı için, hiçbiri ibadete de lâyık değildir. Hiçbir insan, hiçbir melek, hiçbir peygamber, hiçbir ilâh, hiçbir yıldız, hiçbir put, kısacası Onun yarattıklarından hiçbiri, bizatihi iyi niteliklere sahip değildir. Eğer yaratıklardan biri iyi bir niteliğe sahipse, bu Allah tarafından verilmiştir. O halde bağlılık, ibadet ve şükür Onun yaratıklarına değil, bu nitelikleri Yaratan'a lâyıktır.

Âlem; maddî ve manevî, görülen ve görülemeyen, dünyada ve âhirette Allah Teâlâ'nın yarattığı her şeydir, Allah'tan başka bütün varlıklardır. Görülen, hissedilen, insan bilgisinin ulaşabildiği maddî varlıklara "**mülk ve şehâdet âlemi**", madde ötesi varlıklara da "**gayb ve melekût âlemi**" denilir. Gayb ve melekût âleminin tek sahibi Allah'tır. Mülk ve şehâdet âleminin ise gerçek sahibi Allah olmakla beraber görünürde ve mecazen başka sahipleri de olabilir. Vahiy yoluyla gelen bilgilere göre şehâdet ve mülk âlemi, gayb ve melekût âlemine nispetle denizden bir damla, sahradan bir kum tanesi kadardır. Günümüze kadar insan bilgisinin ulaşabildiği uzay (bütün gök cisimlerinin içinde bulunduğu sınırsız boşluk) akıllara hayret verecek büyüklüktedir. Fakat bu büyüklük gayb âleminin yanında bir kum tanesi kadar kaldığına göre gayb âleminin azametini akıl terazisi çekemez. Konuya bu açıdan bakıldığında evrenin büyüklüğüne ve ondaki düzenin inceliklerine dair ulaşılan her yeni bilgi, Allah'ın insana bahşettiği aklın nerelere kadar ulaşabileceğini ortaya koymasının yanında, erişeceği sırların enginliğini tasavvur edebilmesi için bir ölçü de oluşturmaktadır. Şu halde gayb âleminin bu büyüklüğü iman ve irfanla kavranmakta, oradan da bütün âlemlerin Rabbi olan Allah'ın azamet ve büyüklüğü karşısında kula yakışan hayret haline ulaşılmakta; bu azamet karşısında kul secdeye kapanınca onun hayret hali, "huzur, güven, sevgi, yakınlık ve tatmin"e dönüşmektedir.

Hamd yalnız Allah'adır. Her şeyde mutlak rubûbiyyet Onadır. O bütün kâinatın terbiyecisidir, hâkimidir. Azamet, şeref, ululuk, yaratıcılık, Ona aittir. Hamdi Ona has kılarak, Onun büyüklüğünü, eksiklerden uzak olduğunu, övülmeye layık olan yegâne gücün ancak Allah olduğunu vurguluyoruz. Onu övmekle, Ondan kaynaklanan her şeyi de kabul etmiş, övmüş ve ona rıza göstermiş oluyoruz. Çeşitli özellik ve güzelliklerde insan olarak yaratılışımıza, Onun peygamberlerinin yegâne önderler oluşuna, kitabının yegâne düstur oluşuna rıza ve boyun eğmiş oluyoruz. Tüm hamtlar, övgüler Allah'a, Rabbe, Rahmân'a, Rahîm'e, din gününün sahibine, yegâne mabudadır. Hamd âlemlerin Rabbinedir. Çünkü O'dur insan, cin, melek ve bizim bilemediğimiz başka canlı cansız âlemlerin sahibi, onların rızık vericisi, koruyucusu, yöneticisi, yetiştiricisi, eğiticisi. Her şey yaratıldığı en güzel

fıtratında kalabilmek için Onun rabliğine muhtaçtır. Onun terbiyesine ve eğitim-öğretim ilkelerine muhtaçtır. Âlemlerin her zerresinde Onun terbiyesi, düzenlemesi vardır. Onun çekip çevirmesi ile her şey yerli yerinde durmakta, ahenk ve uyum içinde varlığını sürdürmektedir.

Rab; malik, mutasarrıf, yapıp yaratan, yetiştirip geliştiren, terbiye eden demektir ve tek başına söylendiği zaman bundan yalnızca “Allah” kastedilir, Onun güzel isimlerinden biridir, “sahiplik ve terbiye edicilik” özelliğini ifade eder. Arapçada “rab” kelimesi şu anlama gelir: 1) Melik ve mâlik, 2) Kefil olan, rızık veren, ihtiyaçları karşılayan, koruyucu, 3) Hükümran, kanun koyan, yöneten ve düzenleyen. Allah, tüm bu anlamlarıyla âlemlerin Rabbi'dir.

Resûlüllah (sav) buyurdu ki: “ *‘Elhamdülillâh (Allah'a hamdolsun)’ demek, en büyük teşekkürdür. Bunu söylemeyen şükretmemiş olur*”.

Kur'ân'da sûreler, sûrelerin çoğunda kıssalar, kıssalarda âyetler, âyetlerde kelimeler, kelimelerde harfler ve bütün bunlar arasında açık veya kapalı, sözle veya mânâ ile birçok yönden tam bir uyum ve belli bir düzen vardır ki, bunların tek tek araştırılması ve ayrıntılarının açığa çıkarılması sayısız denilebilecek kadar çoktur ve hemen hemen bütün ilimleri ve sanatları da yakından ilgilendirir. Bu ilimlerin en başta geleni de Nahiv ve Belagat ilimleridir. Kısacası bunlar, Kur'ân'da kelimelerin asıl dil ve sözlük mânâları açısından delalet ettikleri anlam, akıl ve mantık açısından delalet ettikleri anlam, tabiî zevk ve sezgi açısından delalet ettikleri anlam olmak üzere üç çeşit delaletin bileşkesi olan ve sonludan sonsuza doğru yol alan uyum ve ahengin hissedilebilen ilişkilerini özetle dile getiren inceliklerdir. İşte bunlar tefsirin ruhunu teşkil eder. Genelde avam için dil açısından sözün mânâya delaleti, âlimler için akıl ve mantık açısından delaleti, edebiyatçılar ve estetikçiler ve hikmet ehli olanlar için zevk, sezgi ve fıtrata uygunluk açısından delaleti önem taşır. Tercüme ile dil değiştiği için birinci ve üçüncü hususlarda kendiliğinden büyük kayıplar olur. Ayrıca bundan akıl ve mantık açısından söz konusu olan delalet de etkilenir.

Fâtiha'da ilk önce **siyak ve sibak açısından kelimeler arasındaki uygunluğu** ele alalım. **Siyâk** (sözün gelişi), sözün kendinden önceki kelimelerle olan uyum ilişkisidir. **Sibâk** (sözün akışı) ise, sözün kendi parçaları ile kendisine ve kendinden sonrasına göre olan uyum ilişkileridir. **Besmele, Fâtiha'nın bir kısmı sayıldığına göre**, birincisi (sibak) burada söz konusu olamaz, bu olsa olsa âyetin nüzulü (inişi) açısından, “اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ / *(Yaratan) Rabbinin adıyla oku*” (Alâk 96/1) âyetiyle ilişkili olur ki, bu da Kur'ân tertibine göre kendisinden sonraki âyetlere ait bir siyak ilişkisidir. Fakat besmele başlı başına bir âyet olduğu için **önce onu inceleyelim**.

1. Sibâk

Besmelenin bir fiile bağlı olması ilişkisinden başka burada hiç bir şey düşünülemeyeceğinden dolayı genel olarak Fâtiha'nın da besmele ile ilişkisi olduğu bellidir; “Besmele ile Fâtiha okuyorum, Fâtiha yazıyorum, hamd ediyorum, Kur'ân'a başlıyorum, v.s.” gibi. Fakat bundan başka özel şekilde de kuvvetli ilişkileri vardır. O kadar ilişki vardır ki, besmeleyi Fâtiha'dan bir âyet sayabilirsiniz. İlk önce, nazım ve fâsıla (âyet sonu) ilişkisi, ikinci olarak kelimeler arasındaki ilişkiler, üçüncü olarak özetle onun açıklaması şeklinde çeşitli mânâ ilişkileri vardır. Bir kere besmeledeki rahmetin çekiciliğine karşılık Fâtiha'nın bir teşekkür etme demek olduğu ilk bakışta görülüyor. Bu ise besmele ve Fâtiha arasında gizli ve tam bir bağlantının bulunmasıdır. Sonra **Fâtiha besmelenin bir açıklaması ve manalarının açığa çıkmasıdır**. Şöyle ki:

Gerçekten Fâtiha bir teşekkür (cümlesi) ile başlıyor ve bizi gizli, ilahî bir ilişki ile başlangıçta kâinatın içinde varlık sahasına atıyor ve o sırada Rahmân ve Rahîm bir daha tecelli ediyor ve gerçekleri tebliğ etmekle bir iki ıslah döneminden sonra ilahî bir mükellefiyetin gereğini sezecek kadar idrakimizi terbiye ederek ve konuşmayı öğretmek sureti ile iyilikte bulunarak Allah'ı ve kendimizi tanımak için bizi yoktan var ediyor ve işte o

zaman Allah'ın birliğine, "إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ / *Yalnız sana ibadet ediyoruz ve sadece senden yardım diliyoruz*" diye bir biat anlaşması yaptırmak üzere bize konuşma hakkı veriyor. Biz de bütün sosyal vicdanımızla konuşarak söze başlayıp bu anlaşmayı yapıyor ve o bağlantı ilişkisini böyle ezelî bir rahmet ile zevalsiz bir sosyal ve hukukî sözleşmeyi yapıyoruz. O vakit bizim de "neste'în (yardım diliyoruz)" derken biz de bir irademizin, bir şeyi istemeye hak ve yetkimizin olduğunu anlıyoruz ve derhal, " إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ (5) اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ (6) صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ (7) / *Yalnız sana ibadet ediyoruz ve sadece senden yardım diliyoruz. Hidayet eyle bizi doğru yola, O kendilerine nimet verdiğin mutlu kimselerin yoluna; o gazaba uğramışların ve o sapmışların yoluna değil*" duası ile Allah'ın huzurunda yer alarak sonuna kadar söylüyoruz. Bu şekilde ezeldeki ve besmeledeki gizli (mânâ), Fâtiha'da ve şimdiki zamanda konuşan biri olarak ortaya çıkıyor da ezelî zâhir olan (Allah Teâlâ) görünmüyor ve sonunda bizim idrakimizde ve konuşmamızda hazır olması ile merkezimizde ve çevremizde bir muhatap olarak hazır bulunuyor: " إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ (5) اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ (6) صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ (7) / *Yalnız sana ibadet ediyoruz ve sadece senden yardım diliyoruz. Hidayet eyle bizi doğru yola, O kendilerine nimet verdiğin mutlu kimselerin yoluna; o gazaba uğramışların ve o sapmışların yoluna değil*". İşte ezeli ve sonsuz bütün hayat dengeleri bunun içindedir. Basit birkaç cümle gibi görünen Fâtiha, yaratılışın, yaratanın, yaratıkların bütün sırlarını toplayan bir kanun-i küldür (genel ve temel ilkedir). Baş tarafındaki üç âyet (2, 3 ve 4. ayetler) ile sonundaki üç âyetin (5, 6 ve 7. ayetlerin) bağlantısı gibi olan bu bir âyetle (besmele ile) Fâtiha böyle sonsuz üstü bir varlıklar denklemini kayda geçirmiştir.

Fâtiha'daki bu ruhu, bu manevî inceliği ve bu denklemi, şu kudsî hadis ne güzel açıklamıştır: "قَسَمْتُ الصَّلَاةَ بَيْنِي وَبَيْنَ عَبْدِي نِصْفَيْنِ نِصْفُهَا لِي وَنِصْفُهَا لِعَبْدِي وَلِعَبْدِي مَا سَأَلَ / *Ben namazı (namaz sûresi olan Fâtiha'yı) kendim ile kulum arasında yarı yarıya taksim ettim; yarısı benim ve yarısı kulumundur. Kuluma istediğini veririm*". Hz. Peygamber (sav) Efendimiz de bunu şöyle açıklıyor: "*Kul, 'اَلْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ' der. Allah, "Kulum bana hamdetti" der. Kul 'الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ' der. Allah, "Kulum beni övdü" der. Kul 'مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ' der. Allah der ki: "Kulum beni ululadı. Ve buraya kadar benimdir. 'إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ' kulumla benim aramda, sûrenin sonu ise [* اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ (6) صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ (7) *] yalnız kuluma aittir ve kulumun istediği kendi hakkıdır*".

Fâtiha, işte Yüce Allah'ın böyle bir lütfünü tecelli ettiren bir varlık dengesidir. Bu dengede de kâinat nizamının temeli olan adalet ve denge kanununun en açık ve en güzel bir gerçeğini görürüz, görürken (doğru yol) yüce nazmında açıkça okuruz. Bu dengeye tasavvufî bir zevk ile bakacak olursak bu kulluk ve yardım dileme antlaşmasını taşıyan (İslâm) ümmetinin bütününe, " **هُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَائِفَ فِي الْأَرْضِ** فَمَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ وَلَا يَزِيدُ الْكَافِرِينَ كُفْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ إِلَّا مَقْتًا وَلَا يَزِيدُ الْكَافِرِينَ كُفْرُهُمْ إِلَّا خَسَارًا / *Sizi yeryüzünde halifeler (yöneticiler, yeryüzünün tasarruf ve hâkimiyetini elinde bulunduran insanlar) yapan O'dur*" (Fâtır 35/39), " وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ **أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ** / *Yeryüzüne mutlaka iyi kullarım mirasçı olacak, bu yeryüzü onların eline geçecek*" (Enbiyâ 21/105) gibi âyetlerde açıkça belirtildiği üzere Allah'ın vekili (halifesi) olan insanın onun bir gölgesi şeklinde aksetmiş olduğunu ve insanlara da yeryüzünü inşa ve imar etme payı bahşedilmiş bulunduğunu duyarız. O zaman böyle kulluk ve yardım istemeyi yalnız Allah'a ait kılan toplumsal duygu taşıyan bir ümmetin herhangi bir konuda birleşmesinde de şer'î bir delalet bulunabileceğini, yani ümmetin bir konudaki fikir birliğinin olumlu bir şer'î delil olduğunu anlarız. Bundan dolayı Besmele ile Fâtiha arasındaki sözün gelişinden (siyak) anlaşılan uyum, ezelî ruh ile sonsuz olan arasındaki bu denge ilişkisinin meydana çıkmasıdır. Bu âyetler, işte bütün yaratılışta var olan bu ilişkiyi bizim bilincimize nakşeden ilahî âyetlerdir.

2. Siyâk

Fâtiha'nın bizzat kendisindeki sözün akışı, bu tabii akıştan doğan bir öğretim şeklidir. Nitekim Fâtiha'nın bir ismi de "ta'lîm-i mes'ele (konuyu öğretmedir)"dir. Bunun en büyük

ipucunu okumanın gelişinde ve özellikle de, “اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ / (*Yaratan*) *Rabbinin adıyla oku!*” (Alak 96/1) yüce emrinde buluruz. Allah Teâlâ bize bu sözü ile ilim ve iman telkin etmiş ve bu anlatışı bir emir ile yapmayıp şimdiki zaman kipi ile mevcut olmayanı anlatmıştır. Çünkü ilim ve imandan önce onun huzuruna çıkma hakkımız yoktu ki, bize açıkça hitap etsin. Çünkü Besmele'de biz görünürde yoktuk. Bununla beraber Allah'ın zatının değil, isminin huzurunda idik.

Bundan dolayı Fâtiha'nın başında Allah'ı tanımakla ilgili olan üç âyet tamamen görmeyerek anlatmak tarzındadır. Kendisiyle konuşulan görünmüyor. Bunda “âlemîn (âlemler)” kipi ile akıllı varlıklara apaçık bir uyarı vardır ki; bu üç âyetin mânâsını düşünüp anlayan bir kimse akıllı ise, âlemlerin ne olduğunu ve kendi ruhunda onun nasıl tecelli ettiğini iyice düşünerek ve başlangıcı ve sonucuyla onu gözden geçirerek aklını ve seziş kabiliyetini topladığı zaman ve ancak o vakit; “ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (2) اَلرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ (3) مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ (4) / *Hamd o âlemlerin Rabbi, o Rahmân ve Rahîm, o, din gününün maliki Allah'ındır*” şeklindeki görünmeyen Allah'la ilgili anlatımın doğru bir söz olduğunu anlar ve derhal Allah'ı görünen ve görünmeyen âlemde hazır ve gözeten olarak bulur. Böyle bulunca da “ إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ / *Ancak sana ederiz kulluğu, ibadeti, senden dileriz yardımı, inayeti (Yâ Rab)* …” diye ona hitap ederek, ihtiyaçlarını ona arz eder ve onların karşılanması yolunda istekte bulunabilir. Bunun için Fâtiha, Arap edebiyatında gaipten (üçüncü şahıstan) muhataba geçen ve iltifat denilen bu belagat üslubunu gerçekleştirmek için Allah tarafından açık bir “ben ve biz” emri gibi birinci şahıs kipi ile doğrudan yapılan bir hitabı kapsamayarak, “ **وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ** أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِإِذْنِهِ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ عَلِيٌّ حَكِيمٌ / *Allah bir insanla (karşılıklı) konuşmaz. Ancak vahiyle ya da perde arkasından konuşur*” (Şûrâ 42/51) âyetinin mânâsını öğretmiş ve tebliğ etmiştir. Bundan dolayı Fâtiha'nın kendisindeki söyleniş metodu, bir öğretim metodu ve üslubu, bir telkin üslubu olmuştur.

Bütün Arap edebiyatçılarının ve hatta Türk şairlerinin kasidelerinde ve nutuklarında bilip kullandığı bir iltifat sanatının böyle tam yerinde ve birçok cümlelere muhtaç olan mânâları bu kadar kısa, öz ve bu kadar açık ve anlaşılır bir şekilde toplayan son derece derin bir nükteyi ortaya koymuş olması, bütün Arap şairlerinin meydan okuma niyetlerini ve cesaretlerini kıran ve onlara Kur'ân'ın i'câzı (aciz bırakması) önünde baş eğdiren hususlardan birisi olmuştur. Burada netice olarak şu kadarını söyleyelim ki, “إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ / *Yalnız sana ibadet ediyoruz ve sadece senden yardım diliyoruz*” elhamdü'nün en mükemmel bir şekilde tefsiridir. “اِهْدِنَا / *Hidayet eyle bizi*” de istiânenin (yardım dilemenin) aynı şekildeki bir açıklamasıdır. Bu zincirleme sırların ortaya çıkması ile Fâtiha sûresi bütünüyle baştaki, en baştaki “اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ” veciz cümlesinin açıklanmasından ibaret eşsiz bir kelâmdır.

Diğer Kur'ân sûreleri ile ilişkisine gelince, Fâtiha'nın “Ümmü'l-Kur'ân (Kur'ân'ın anası), Ümmü'l-Kitâb (Kitabın anası), Esas” isimlerinin delalet ettiği şekli ile Kur'ân'daki sûrelerin hepsinin ana kökü ve genel temsilcisi olmasıdır ki, bu hususun bir kısmını yukarda anladık ve gelecek bütün açıklamalarda da inşallah anlayacağız.

3. Özet

Sanki besmele bir taç, Kur'ân en mükemmel bir vücut, Fâtiha onun başı, “اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ” bu baştaki çehre, (Fâtiha'da geçen) rahmet ve hidayet bu çehrenin göz bebekleri, dünya ve ahiret dış yüzüyle içyüzü, kulluk ve yardım dileme dili, Allah'ın birliğine inanma ise ruhudur. O şekildedir ki vücudun bütün gizli tarafları onun açık seçik konuşan dudağından çıkarken o taçtan, o çehreden, o süzgün bakışlardan da onun ruhu okunur. O çehre, Hz. Muhammed'in (sav) çehresi, o vücut Allah'ın tecellisidir. Söz Allah'ın sözü, tebliğ eden Allah'ın elçisidir: “اَشْهَدُ اَنْ لاَ اِلَهَ اِلاَّ اللّٰهُ وَاَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ” / *Allah'tan başka ilâh olmadığına Hz. Muhammed'in Allah'ın kulu ve elçisi olduğuna şahitlik ederim*”.

4. Tahlil ve Tevil

a. اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ

Hamd, isteğe bağlı yapılan bir iyiliğe veya onun başlangıç noktası olan bir iyiliğe karşı gönül açıklığı ile o iyiliğin sahibine saygı ifade eden bir övgü sözüdür. Kısmen medih, kısmen teşekkür ile birleşen bir övgü, bir çeşit övmek veya övülmek, iyi bir övüş veya övülüş, güzel bir övücü veya övülen olmak, ciddi bir övücülük veya övülücülük hülasa bu anlamları kapsayan güzel ve ciddi bir sözdür. Arapçada hamd kelimesi bu mânâların hepsi için kullanılır. Fakat Türkçede çoğunlukla mastar ismi olarak kullanılır. Diğer kiplerde hamd etmek veya edilmek, hamdediş veya ediliş, hamd eden veya kendisine hamdedilen, hâmidiyet (hamd etmek niteliği), mahmûdiyet (övülmeye değer olmak) denilir ve bugünkü dilimizde bunun öz Türkçe olan bir eşanlamlısı yoktur. Şükür de böyledir. Türkçede bir övme var ki, o da methetme ve sena ile eşanlamlıdır. Hamd ise medh ile şükür arasında bir nevi övme ve özel bir medihtir. Çünkü medih, canlılığı ve istediği gibi hareket etme yeteneği olana da olmayana da yapılır. Mesela güzel bir inci ve güzel bir at övülmüş olabilir. Fakat onlara hamdedilmez. Hamd, inci ve atı bağışlayan, istediğini yapmakta serbest olan Allah'a yapılır ve hatta onun lütfüne, ilmine yapılır. Fakat vücut güzelliğine yapılmaz. Ayrıca medih, bağıştan önce de ondan sonra da yapılabilir. Hamd ise kesinlikle bir iyilikten sonra yapılır. Şu kadar var ki, onun hamd edene ulaşmış bir iyilik olması şart değildir. Şükürde ise bu da şarttır. Çünkü şükür, gelmiş olan bir nimete sözlü veya fiilî veya kalp ile nimeti verene saygıda bulunarak ona karşılık vermektir. Yalnız fiil veya kalp ile yapılan şükür, ne medihtir, ne hamddır. Fakat dil ile sözlü olarak yapıldığı vakit hem hamd, hem de medih olur ve bu hamd, minnettarlığın başıdır. Bundan dolayı hamd, medihten genel olarak daha hususidir. Şükürden de bir bakımdan daha genel ve bir bakımdan daha özeldir.

Her hamd, medihdir. Fakat her medih hamd değildir. Sonra bazı hamd, şükür ve bazı şükür hamd olmakla beraber şükür olmayan hamd, hamd olmayan şükürler de vardır. Demek ki medih, gerçeğe göre boş bir ümidin itmesi ile kuru bir yalandan, mücerret bir dalkavukluktan ibaret kalabilirken hamd ve şükür daima gerçeğe uygun bir doğruyu ifade ederler. Hamd, delile dayanan haklı bir ümidin sevinci ile veyahut minnettarlık gibi gerçekleşmiş bir nimet içinde bulunarak rahat etmenin mutluluk zevki ile yapılır. Hamd, "verdi, verecektir" gibi geçmiş ile gelecek arasında dönüp dolaşan bir sevinç durumundan, şükür ise işte "verdi" gibi gerçekleşen bir geçmiş nimete ulaşma zevkinden ileri gelen bir mutluluğu ilan etmektir. Bunun için hamd ve şükür tamamen meşru ve ahlâka uygun oldukları halde medih genellikle ahlâka uygun değildir. İslam'a göre yasaklanmış ve yerilmiş de olabilir. Çünkü Peygamber (sav) Efendimiz: "اَحْثُوا التُّرَابَ فِي وُجُوهِ الْمَدَّاحِينَ / *Övmeyi meslek edinenlerin yüzlerine toprak saçınız*" buyurmuştur. Hâlbuki, "مَنْ لَمْ يَحْمِدِ النَّاسَ لَمْ يَحْمِدِ اللّٰهَ / *İnsanlara hamd etmeyen kimse Allah'a da hamd etmez*" hadis-i şerifi ile hamd ve şükrün mutlak surette emredilmiş olduğunu göstermiştir. Miraç hadislerinde de Hz. Muhammed'in (sav) ümmeti "Çok hamdedenler" unvanı ile lakaplandırılmışlardır. Hamd ile şükürde esas maksat nimeti verendir. Medihte ise nimeti hayal etmektir.

Hamd ve şükür; ikisi de hak ve hakikat sevgisi ile gönlün sevinçle dolması ve bundan dolayı ahlâka uygun olmakla beraber hamtta sevinç ve arzu mânâsı, şükürde ise içten bağlılık ve dostluk mânâsı daha açık bir şekilde bulunur. Bu şekilde **şükür, gerçekleşen bir geçmişin ululama hatırası olduğundan dolayı daha zor, yapanları daha azdır**. Çünkü varlığın akışı hep geçmişten geleceğe yönelik olduğu için insanlar yaratılıştan geleceğe meyillidirler. Şüphesiz bu meyletmenin içine korku bulaşmış bir ahiret çekimi yerleşmiştir. Gerçekten insanlar daha fazla ileriyi görsün diye gözleri ön tarafa bakacak şekilde yaratılmıştır. Fakat böyle olması yolda giderken geldikleri başlangıç noktasını geçip arkada bıraktıkları kısmı unutmak için değildir. Onun hatırında kalan şeylere ve hafızasının doğruluğuna güvenildiği içindir. Bundan dolayıdır ki boyunlar gerektiğinde o hatıraları yenilemek için öndeki gözleri arkaya çevirip baktırabilecek şekilde hareket eden bir eksen halinde yaratılmışlardır. Bir gelecek yolcusu için bu yaratılışın büyük bir uyarıcı önemi vardır. Demek ki, hafızası bozuk, boyunları hareket etmeyen yolcuların yalnız ileriye dikilmiş olan gözleri, şeytanın baskısından korunmak için birer kurtuluş vasıtası değildirler.

Hâlbuki gafil olan insanoğullarında bu durum ağır basmaktadır. Dalkavukluk düşüncesi ile bir kuruntu halindeki ümit üzerinde (bazı kimseleri) çok metheden nice yaratıklar görüle gelmiştir ki onlar, gayelerini elde ettikleri ilk andan itibaren bir nankör kesilmişlerdir. Bunu fark eden bazı düşünürler -bunlardan biri de Fransız Gustav Löbon'dur- insanlar üzerinde hayalin, gerçekten daha fazla bir egemenliği olduğu sonucuna varmışlardır. Fakat bu görüş doğru değildir. Çünkü hayalde görülen o egemenlik, gerçeği temsil edebilmesinden dolayıdır. Yoksa hayale hayal diye sarılan kimse görülmemiştir. Bundan dolayı asıl egemenlik hayalin değil yine gerçeğindir. Gerçek öyle etkilidir ki yalnız yakından değil, uzaktan hayal yoluyla bile etkisini gösteriyor. Fakat sevgiliye ulaşmanın öyle şaşırtıcı bir etkisi, kendisinden geçip dünyayı unutma durumu vardır ki bunda gerçek, kendisinden başka her şeyi siliverir ve bizzat gerçekçi olmayanlar ona dayanamazlar ve bunun için insanoğlu onu, kendisinden ziyade karşısında gördüğü zaman ona değer verir. Güneş doğunca göz kamaşır ve izlenim süzülüp kalpteki his cepheye dikilmeyince insan onu göremez. Bundan dolayı bilinçli bir hakikat adamı olmak zordur ve tam bir müslüman olmak çok zordur. Çünkü varlığını Hak'ta kaybeden Hz. Ömer el-Faruk (ra) Efendimiz, “ مَا تَرَكَ الْحَقُّ لِعُمَرَ مِنْ صَدِيقٍ / *Hak, Ömer'e dost bırakmadı*” dediği zaman bu zorluğu anlatmak istemiştir. Şükür ise böyle hakikat sahiplerinin alâmeti olduğundan, “ يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِيبَ وَتَمَاثِيلَ وَجِفَانٍ كَالْجَوَابِ وَقُدُورٍ رَاسِيَاتٍ اعْمَلُوا آلَ دَاوُدَ **شُكْرًا وَقَلِيلٌ مِنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ** / *Kullarımdan şükreden azdır*” (Sebe 34/13) buyrulmuştur.

Bununla beraber, diğer taraftan “hamd”de saygı ve değer verme mânâsı daha yüksektir. Çünkü bunda, meydana gelen bağış, hamd edene ulaşmadığından dolayı bir taraftan daha fazla Hakk’a bakan maksatsız bir saygı karakteri vardır. Diğer taraftan o bağışa kavuşanların sevincine katılmayı ifade eden bir kardeşlik duygusu ve kendi hakkında henüz ulaşmayanı ulaşmış saydıran bir takdir payı vardır. Bir bu, bir de şükrün kısımlarında kalp işinin, gizli bir iş ve organların fiillerinin ihtimalli olması, şükür çeşitlerinin en mükemmelinin, yine dil ile yapılan hamd olmasını gerektirir. Gerçekten Resûl-i Ekrem (sav) Efendimiz, “اَلْحَمْدُ رَأْسُ الشُّكْرِ مَنْ لَمْ يَحْمِدِ اللّٰهَ لَمْ يَشْكُرْهُ” / *Hamd, şükrün başıdır. Allah'a hamd etmeyen Ona şükretmemiş olur*” buyurmuştur.

Bu şartlarla dil ile yapılan medih, zikirler ile yâd etmeler, saygı ifade eden lafızlar, özel saygılar hep hamddırlar. Hamd kelimesi de saygı ifade eden bu kelimelerin hepsinin mânâsına uygun olduğundan “hamd olsun” denildiği zaman bütün bu saygılara yaraşır bir iyilik veya bağışlama karşısında bir mutluluk sevinci ve bir bahtiyarlık duygusu ilan edilmiş olur ki bu, bir taraftan o iyilik ve bağışlamanın seçkin sahibini övmek, diğer taraftan da hakkıyla o mutlulukla övünmek mânâlarını ifade eder. Her iki bakımdan da şeriata ve ahlâka çok uygun bir iyiliktir. Çünkü nimeti anlatma, böbürlenmeden ileri gelen bir gurur değil, nankörlüğü ortadan kaldıran büyük bir erdemliliktir. Daha doğrusu hamd, herkesin ermek istediği fakat pek az kimsenin erebildiği en yüksek bir olgunluk gayesidir. Çünkü insanlık açısından bütün mutluluklar iki kelime ile özetlenebilir: Tena'üm (nimet ve bolluk içinde bulunma) ve in'am (nimet verme). Nimet ve bolluk içinde bulunanlar ancak refah içinde bulunduklarını his ve takdir ettikleri zaman hamd ederler. Çünkü mutluluk, refah içinde bulunmanın kendisinde ve niceliğinde değil, niteliğinde yani refahın zevki takdir edilip hissedilmesindedir. Zaten bolluk içinde bulunmanın mânâsı budur. Ne vakit mutluluk zevki his olunur ve coşarsa dilden hamd çıkar ki bu makam, hamd etmek makamıdır. Nimet verme makamında bulunanların mutluluğu da yalnız nimet vermede değil, verilen nimetin değerini bilecek ve zevki ile mutluluk duyacak, layık olan yere ulaştırmasında ve ulaştığını açık delil ile görmesindedir. Bu delil ise hamd edenin hamdidir. Bundan o ulaştırma ve ulaşmayı seyretmekteki zevk de kendisine hamd edilenin mutluluğunu meydana getirir. Biz biliriz ki, nimet verme makamı, nimete erme makamından üstündür. Bundan dolayı mahmûdiyyet (kendisine hamd edilmeye layık olmak, övülmek, övülmeye değer olmak) makamı rütbelerin en mükemmeli ve hedeflerin en sonudur. O halde bu makamın mutluluğu da en büyük mutluluktur. Bu mutluluğun zevkindeki coşma da haydi haydi bir hamd ile sonuçlanmayı

gerektirir. Hamd etmeye layık olana hamd etmek demek olan bu hamd ise, nimeti artırmaya ve dolayısıyla fazla hamdetmeye ve hamdedilmeye sebep olur. Bu şekilde hamd etme makamında, refah içinde bulunan kimsenin hamd etmeye devam etmesi, kendisine hamd edilme makamına yükselmesine ve mahmûdiyyet makamında nimet vericinin hamd etmeye devam etmesi de kendisine hamd edilmenin sınırsız katlanmasına sebep olur ki, “ وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ / *Ant olsun şükrederseniz elbette size (nimetimi) artırırım*” (İbrâhîm 14/7) buyrulması bundandır.

Şu halde yukarıya doğru ilerlemede hamdin, sırası ile en yüksek rütbeleri şunlardır: 1) Hâmidiyet (hamd etmek), 2) Mahmûdiyet (kendisine hamd edilmeye layık olmak, övülmek, övülmeye değer olmak) 3) Hâmidiyet ve mahmûdiyet 4) Mahmûdiyet ve hâmidiyet. Bu son derecede Allah'a ait tecellilerden (lütfüne ermeden) birini görürüz. Burada etkilenmeyi ifade eden insana ait mânâları ortadan kaldırmakla övülmeye değer ve hamdetmeyi bir araya toplayan hamîd (çok hamd eden, hamda tek layık olan), mahmûd (övülmeye değer olan), hâmid (hamd eden) gibi Allah'ın güzel isimlerinin tecellisini görmemek nasıl mümkün olur? Bu olmasa idi onlar nereden gelirdi? Sonra Kadi İyâz’ın (544/1149) *Şifâ-i Şerîf* kitabında açıklandığı üzere Hâmid ve Mahmûd, Ahmed ve Muhammed gibi Yüce Peygamberimizin mübarek isimlerindendir. Gerçekten Makam-ı Mahmûd (en yüksek şefaat makamı) bilhassa peygamberlerin sonuncusu olan Efendimize vaat olunan ve onu hamd etme makamından, hamd edilen (övülen) makamına yücelten yüksek bir makamdır ki, büyük şefaat makamıdır. Bu makamda “livâü'l-hamd (hamd sancağı)” onun sağ eline teslim olunmuştur. Ahirette Makam-ı Mahmûd'un bol şefaati iledir ki, Livâü'l-hamd altında toplanacak olan ümmet, Allah'a hamd etmelerinden paylarını alacak ve cennet ehlinin dualarının sonu da, “ اَلْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ / *Âlemlerin Rabbi Allah'a hamd olsun*” olacaktır: “ دَعْوَاهُمْ فِيهَا سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَتَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ وَآخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ / *(Cennet ehlinin) cennette dualarının sonuncusu/sonu, ‘Âlemlerin Rabbi Allah'a hamd olsun’ sözüdür*” (Yûnus 10/10).

Böyle hamd etme ve övülme vasıflarını toplayan Allah'ın dostunun, Ahmed olması ve Muhammed olması, işte hamdin bu toplayıcı ve birleştirici derecesini dile getirir ve gerçekten lafız ve mânâ itibariyle hamdin esası Muhammed'e (sav) ait bir gerçektir. Bu gerçeğin başlangıç ve sonuç itibariyle Allah Teâlâ'ya ait olması da gerçeklerin gerçeğidir.

İşte Fâtiha “اَلْحَمْدُ” ile başlamakla bize bu mutlulukları, bu olgunluk hedefini ve bu gerçeği öğreterek söze başlamıştır. Ve “Elhamdülillâh (Allah'a hamd olsun)” denildiği zaman duyulan derin gönül ferahlığı, bu aşk ve şevkin dile getirilmesidir. Evet, hamd gerçeğine tutkun olmayan yoktur. Arapçada “el” (takısı), bilinen bir şey veya umumilik veya cins ve hakikat manası ifade eden bir belirleme edatıdır. İlk hitap edilirken hamdin kim tarafından yapıldığı belli değildir. Sonra bu mübtedânın haberi olan “لِلَّهِ”de lâm'ın, ihtisas (ait kılmak), istihkak (hakkı olma) ve mülkiyet mânâlarına geldiği açıktır. İlk mânâsı (ait olmak) diğerlerini de kapsar. Bundan dolayı cümlenin meâli şu olur: “Hani herkesin bildiği ve en son ümidi olarak istediği hamd gerçeği yok mu? İşte hâmidiyet (hamd etmek), mahmûdiyet (övülmek), bütün cinsi ile ve hatta bütün dereceleri ve bütün çeşitleri ve fertleri ile o hamd, Allah'a mahsustur, Allah'ın hakkıdır, Allah'ın mülküdür. Çünkü Allah'tır, çünkü ..., çünkü ...”. Fakat dilimizde bu genişliği uzun uzadıya açıklamayı özetleyen bir belirleme edatı olmadığı için biz sadece hamd diye genel olarak cins olarak anlatırız. Bu cümle her şeyden önce bize ilim ve imanı anlatan bir haber cümlesidir. Aynı zamanda ululamayı da bildirerek hamd etmeyi gerektirdiğinden dolayı, gereği ile de bir dilek cümlesi olur ve zamana delalet etmeyen bir isim cümlesi olduğu için sürekli ve devamlı hamd etme mânâsına gelir. Fâtiha'da bu cümleden başka isim cümlesi yoktur. Üç tanesi söz, biri ulaç (sıla) olan diğer dört cümle, hep fiil cümleleridir (“*er-Rahmân* ” ve “*er-Rahîm*” Allah’ın sıfatıdır. “*Mâliki yevmiddîn*” de Allah’ın sıfatıdır. “*İyyâ kena’büdü ve iyyâ kenesteîn*”de iki tane fiil cümlesi vardır. “*Sırâtallezîne en’amte aleyhim ğayril mağdûbi aleyhim veled Dâllîn*”de, “*ellezîne*”den sonrası sıla cümlesidir ve aynı zamanda fiil cümlesidir). İlk bakışta böyle olması Fâtiha'daki

denge uyumuna aykırı gibi görünüyorsa da gerçek durum bunun tam aksinedir. Çünkü bir isim, birçok fiile denk olabileceği gibi, o dört fiil cümlesi bu isim cümlesinin açıklaması yerinde olduklarından dolayı gerçek denklik ancak bu şekilde olur. Araştırıldığında görülür ki Fâtiha, bu tek isim cümlesinden ibaret bir sözdür.

b. رَبِّ الْعَالَمِينَ

Allah'ın sıfatıdır. Bu terkibin dilimizde herkes tarafından bilinmesinden dolayı tercüme edilmesine gerek yoktur. Bunu "âlemlerin Rabbi" şekline sokmak mümkün ise de bunda fazla bir açıklık olmamakla beraber lâm'daki umumilik, bilinen bir fert ile Allah'ın birliğini anlatan belirli bir isme izafet mânâları noksan kalacaktır. "Bütün âlemlerin ve parçalarından her birinin bilinen yegâne Rabbi" diye açıklamak ise kısa ve öz anlatım yerine sözü uzatmak olacaktır. **"Âlemlerin Rabbi" demek ise bu sakıncalarla beraber aslına da uygun olmaz. Çünkü** Kur'ân "Rabbi'l-avâlim" demiyor da, "*Rabbü'l-âlemîn*" diyor ve bununla özellikle akıl sahibi varlıkları üstün tutarak onların dikkatlerini çekiyor. Çünkü "âlemîn, âlemûn" gibi sağlam çoğullar, akıllı varlıklara ait olduğundan dolayı bunun meâli, "bütün âlemlerin ve bütün parçalarının ve özellikle hepsinden üstün olan akıllı varlık âlemlerinin yegâne Rabbi" demektir. Bakara Sûresi'nin başında, " ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ **هُدًى لِلْمُتَّقِينَ** / *(İşte Kitap! Şüphe yoktur onda.) Muttakiler için yol göstericidir*" (Bakara 2/2) yüce âyetinde anlaşılacak olan bu özlü işaretin, Kur'ân'ın inmesinin hikmetini göstermek itibariyle Fâtiha'nın başında bulunması çok önemlidir. Bu işaret ve Allah'ın bu uyarısıdır ki, " اَلرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (3) مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ (4) / *O, Rahmân ve Rahîm, din gününün maliki Allah'ın*" sıfatları ile takviye edilince, akıllı varlıkların hislerini görünmeyen âlemden görünen âleme getirip, " إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ / *Ancak sana ederiz kulluğu, ibadeti ve ancak senden dileriz yardımı, inayeti. (Ya Rab!)*" diye hitap etmekle Allah'ın birliğine ve onunla antlaşma yapmaya sevk edecektir. Akıllı ile akılsız, eril ile dişil gibi diğerine bir açıdan üstün olabilen birçok isimlerin ikil, çoğul gibi bir anlatımla kuvvetli olanını üstün kılmak demek olan bu üstün kılma üslubu dilimizde de vardır. Mesela karı ve kocaya zevceyn (eşler), baba ve anaya ebeveyn dediğimiz gibi Türk vatandaşı olan herkese Türkler demek de bir tağliptir (galip getirmedir; bir alâkadan dolayı bir kelimeyi, başka bir mânayı da içine alacak şekilde kullanmadır. Baba ile anaya "Ebeveyn" denilmesi gibi) ve Arapçada bunun birçok çeşidi vardır.

"**Rab**", aslında terbiye mânâsına gelen bir mastar olduğu halde mübalağa maksadı ile terbiye edene isim olarak verilmiştir ve mastarına da rübûbiyyet denilmiştir ki, çok adaletli yerine "adlün" (adaletin kendisi) denilmesi gibidir. İşte bu mübalağa mânâsından dolayı Rab, yalnız "terbiye eden" ile eşanlamlı değil, aynen "terbiye" gibi olan ve bundan dolayı zorla ele geçirme, üstün gelme, ihsan, idaresi altına alma ve tasarruf etme, öğretme ve yol gösterme, teklif, emir ve yasak, teşvik, korkutma, gönlünü alma, azarlama gibi terbiye için gerekli olan bütün şeylere sahip, kuvvetli, mükemmel ve kusursuz olan bir terbiye edici demek olur. Bundan dolayı sahip ve malik mânâsına da gelir. Mesela ev sahibine "rabbü'd-dâr", bir sermayenin sahibine "rabbü'l-mâl" denilir. Bu terimde de yalnızca sahip ve malik mânâlarından daha fazla mânalar vardır. Rabbü'l-mâl terimi ile kâr ortaklığı ve peşin para ile veresiye mal alma gibi ticaret muameleleri açısından sermaye sahibine "rabbü'l-mâl" denilir. Bundan dolayı kayıtsız Rab denildiği zaman yalnızca sahip veya yalnızca terbiye mânâları değil, ikisine de bütün gerekli şeyler ile birlikte sahip olan, tükenmez kudret sahibi, daima var olan Allah anlaşılır. Bunun için **Allah Teâlâ'dan başkasına ait olduğunu belirten bir izafet tamlaması yapılmadan başkaları için tek kelime olarak Rab denilemez** ve tam tanınmışlığı ifade eden "er-Rabb" ve genel mânâ ifade eden "Rabbü'l-âlemîn" gibi izafetle Allah'tan başkası için asla kullanılamaz. Şu halde "rab", rübûbiyyet denince anlayacağımız mânâ, sonsuz kuvvet ile idaresi altına alan, tedbir ve terbiye manalarıdır. Yani bunları yapabilecek sonsuz bir güce sahip olmaktır.

Terbiye bir şeyi basamak basamak, yavaş yavaş olgunluğuna ulaştırmaktır ki, bunun alâmeti, seçme ve olgunlaşma olur. Âlemlerin her kısmında ise terbiye ve olgunlaşma

kanunlarının hareketi her an ve her saniye görünüyor. Bundan dolayı böyle sonsuz bir gücün Allah'a ait olduğu, dünya işlerinde şeksiz ve şüphesiz olarak okunmaktadır.

İşte âlemlerin Rabbi bize bunu hatırlatıyor. Âlemlerin Rabbi denince her insan kendi görebildiği kadar olsun bütün âlemlere zihninden bir geçit resmi yaptırır ve bunu yaptırınca mutlaka terbiye kanununu görür. Demek biz Rabbimizi âlemlere bakmakla bileceğiz. Fakat âlemleri de ancak Onunla bağlantı kurarak tanıyabileceğiz.

Birtakım filozoflar kâinatın şeklinin böyle yavaş yavaş gerçekleşen bir terbiye ve olgunlaşma kanunu takip ettiğini görememiş. Bunlardan bir kısmı hepsinin bir defada sebepli veya sebepsiz olarak birdenbire meydana gelmiş olduğunu, bir kısmı da tabiat (kanunu) iddiası ile kâinatın sonradan meydana geldiğini inkâr edercesine kâinatın bugünkü şeklinin ve varlık düzeninin başlangıçsız olduğunu iddia etmeye kadar varmıştır. Bunlara göre mesela insan, ancak insandan olur ve insan ezelden beri vardır. Kâinatta ilerleme ve gerilemenin mânâsı yoktur. Bir şeyi istemenin, çaba harcamanın ve kazanmanın faydası yoktur. Bütün kâinatta eskiden beri varlıkların her çeşidi serpilmiş, uzayda hiçbir ortak düzeni takip etmeyen cansız cisimler ve cansız cisimlerde sayılamayacak kadar varlık çeşitleri kendilerine ait bütün tabiatlarıyla eskiden beri var olan bir zorunluluk ve gereklilik içinde yüzer giderler. Şüphesiz bu sözler, hem deneylere ve hem de akla taban tabana aykırı birer katmerli cahillik idi. Hiç olmazsa tamamen gözlerimiz altına girebilen eşya çeşitlerinin dün yok iken ufacıktan meydana gelip yavaş yavaş büyüdüğünü ve bunun tersine yine yavaş yavaş kaybolup gittiğini her gün tecrübe ile görüyoruz. Gözlemlerimizin kapsamına giremeyen şeylerin de böyle olduğunu delillerle, aklımızla biliyoruz. Şurada bir adacık ortaya çıkıyor, süzülmüş (suyu akmış) topraklar taşlaşıyor, taşlar eriyor, madenler filiz (ham maden birleşiği) veriyor, kayaların, toprakların arasında tohumcuklar ve o tohumcuklardan çeşitli otlar, ağaçlar, türlü türlü hayvanlar türüyor, ürüyor, sümük gibi bir spermanın içinde yüzlerce insan tohumu fışkırıyor, tasfiye ve aşılama ile bundan yavaş yavaş canlanma aşamalarını geçirerek embriyo, embriyodan canlı kemikli cenin, ceninden ağlayarak doğan bebek, küçük çocuk, yine aşamalı olarak yuvarlanan, yürüyen, kekeleyen yavrucuk, sonra koşup oynayan afacan çocuk, sonra dişlerini değiştirip şahlanmaya başlayan buluğ çağına ermiş iyiyi kötüden ayıran, sonra çiçeğini açıp meyvesini vermeye özenen akıllı ergin, sonra şahin gibi dünyaları tutan çalışkan bir delikanlı, sonra aslan gibi olgunluk çağına ermiş olgun, sonra fiziki yapısı maneviyatında erimeye ve görüşü, seçme kabiliyeti süzülmeye başlayan bir yaşlı, nihayet sadece iyi veya kötü bir ruh olup uçmaya veya göçmeye hazırlanan pek yaşlı zayıf bir insan, özetle yer ve zaman içinde nefesten nefese sayılamayacak kadar şuur yükleri ile yürüyen ve her an şekilden şekle değişerek varacağı yere varan ve bütün bu değişmelerde hiç değişmemiş gibi “ben ben” deyip giden insanlar akıp akıp gidiyorlar. Öyle ki hiçbir zaman bu günkü âlem, dünkü âlemin her açıdan aynısı olmuyor ve bütün bunların ötesinde bütün bu akıntıları ortaya koyup ve bağlayarak bize daima Allah'ın birliği şuurunu veren tükenmez kudret sahibi daimi kalan bir gerçek, her vakit her an varlığını ilan ediyor ki biz o ana, o vakte şimdiki zaman diyoruz. Bu şimdiki zaman içinde geçmiş ve gelecek zamanı yaşayarak o gerçeğe kavuşuyoruz. Gerçek daima gerçektir. Kâinat ise her an değişen ve birbirine bağlı olarak aralıksız ve düzenli değişen, bu bağlılık ve düzen ile akıl ve fikrimiz o gerçeğin yansımalarını, kalp ve idrakimiz de o durum içinde bizzat onun tecellilerini görüyor.

Bundan dolayı gözle görmenin, tecrübenin, aklın ittifaklarıyla meydana gelen bu anlatım ve ısrarları karşısında; kâinattaki sonradan peyda olma, terbiye ve olgunlaşma gibi hususları inkâr etmek, körlükten, katmerli cahillikten ve ruhi bunalımdan meydana gelmiş bir sapıklıktır. Kâinatta, yaratma, terbiye, seçme ve olgunlaşmanın yürürlükteki ilahî bir nizam olduğu ve Allah Teâlâ'nın da mutlak kemâl sahibi olarak bunun tam sebebi olduğu her türlü şüpheden uzaktır. Bunun için son yıllarda ilim ve felsefe kâinatta, diğer bir ifade ile tabiatta olgunlaşma kanununun geçerliliğine kesinlikle hükmünü vermiştir. Bugün terbiye, seçme ve olgunlaşma, akıllı ve bilgili insanlığın üzerinde yürümek istediği bir kanun olarak

kabul edilmektedir. Olgunluk ise basit bir birlikten bileşik bir birliğe yani o tek şey üzerinde yavaş yavaş birçok şeyin toplanması sureti ile noksandan artan ve olguna giden ve bunun aksine bileşikten basite, birçok şeyden tek şeye dönüşen olayların ve oluşların akışıdır.

Fakat burada gerçeği bilen ilim ve hikmet ehli ile onların sözlerini çalarak veya anlamayarak kötüye kullanan birçok beceriksizin fikirlerinde görürüz ki, bunlar bu olgunlaşmayı Allah Teâlâ'nın terbiyesinin bir eseri olarak kabul etmeyip tesir eden biri olmadan ve sebepsiz olarak tabiatta bizzat geçerli ve zorunluluk ve gereklilik olarak hâkim olan kayıtsız bir kanunun bulunduğunu zannediyorlar. Özetle Allah'ın terbiyesini ve Rabliğini değil, seçme ve tabiatın olgunlaşmasını, tabiatta üstün olan gerçeğin (Allah'ın) bizzat kendisi gibi zannediyorlar ve bu şekilde insanı sadece kâinattaki varlıkların en mükemmel bir parçası değil, onu mutlaka varlıkların en mükemmeli sayıyorlar.

Hâlbuki ilim, fen, felsefe ve hikmet bütün ciddiliği ile bu zannın aleyhinde bağırıp duruyor. Çünkü ilim ve sanatın apaçık bilgiye dayalı ve tecrübe ile desteklenmiş, zorunlu bazı esas kanunları vardır ki, bunlar kabul edilmediği anda artık ilim ve sanat yoktur. Nedensellik, nedensellik ilişkisi, birlik, hak vs. ... . Nedensellik, en genel anlamda şöyle ifade edilir: “Yok iken var olabilenin mutlaka bir sebebi vardır”. Yani “Sonradan var olan her şeyden önce bir varlık vardır ve onun etkisi altındadır” kuralından anlaşılıyor ki, yokluk varlığın sebebi olamaz, yoktan hiçbir şey meydana gelemez. Yok iken var olan şeyler, kendilerindeki o yokluktan yine kendi kendilerine değil, mutlaka var olan bir yaratıcının yaratma etkisi ile meydana gelir. Kısacası, olayların kendinden önce bir sebebi vardır. Sonra sebep ile sonucun bir ilişkisi, bir orantısı vardır. Öyle ki sebep bitince sonuç da biter. Sonuçlar bilinince sebebi mutlaka veya kesin olarak biliriz ve neticeler ne kadar çok olursa olsun sebepler toplamının kuvvetini geçemezler, onunla denk olurlar. Mesela bir okkalık kuvvet, iki okkayı çekemez. Başka bir ifade ile noksan fazlanın tam sebebi olamaz. Çünkü böyle bir durumda yokluğun varlığa sebep olması gerekir. “Falan şey yok iken kendi kendine yoktan var olmuş” demek gerekir. Bu ise sebebiyeti inkâr etmek ve dolayısıyla ilmin kendisini iptal etmektir. Anlayışsız cahiller bunu söylerse de bugün ilimleri ve tabiat fenlerini okuyup anlamış olanlar bunu bilerek söyleyemezler. Tabiatla ilgili bütün ilimlerde nedensellik ve nedenselliğin uyumu kanununun mutlak bir hâkimiyeti vardır ki, bu büyük kanun, bazen değişim, kendini koruma oranıyla, bazen sebebin uygunluk ve ilgi oranıyla ve kalıtımı terimi ile anlatılır. Olaylarda idrak, ilim, akıl gibi neticeler görülüp dururken, bunların tam ve mutlak sebeplerini, bunlarla hiçbir ilgisi olmayan kör bir kuvvet, kör bir tabiat gibi düşünmek mânâsına gelen tabiatçılığın, tabiî ilimlerde de yeri yoktur. Bunun için tabiat bilginleri, tabiatta yani dünyada, tekâmül kanununun varlığını kabul ederken kör, noksan bir tabiatın her şeyin başlangıç noktası ve sebebi olmasını değil, vâcibü'l-vücud (varlığı zorunlu olan) Allah Teâlâ'yı sonsuz kemali ile düşünmek ve kabul etmek şartı ile tabiatta olgunlaşmayı kabul etmişler ve açıklamışlardır. Çünkü böyle olmasaydı olgunlaşma kanunu, ilmin, sanatın özü olan nedensellik ve nedensellik orantıları kanununa aykırı olacağından bilimsel olamazdı.

Sözü uzatmış olacak isek de, derin gibi görünmekle beraber basit olan bu noktayı anlatmalıyız. Mesela; bir buğday tanesi toprağa düşer ve gerekli şartlarını bulunca biter, açılır, büyür, sümbülleşir (başak oluşur), nihayet bir başakta yüz buğday tanesi verebilir. Bunu bir defa daha, bir defa daha katlayınız, bütün dünyalar buğday ile dolar. İşte bu, nicelikte olgunlaşma kanununun en basit örneklerinden biridir. Görülüyor ki, bu yavaş yavaş meydana gelen olgunlaşmada tam sebep ilk buğday tanesi ise, bütün bu olgunlaşmayı ilk tek tanenin tabiatından çıkaracak isek bu olgunlaşmanın başlangıcındaki bir olgunluk, üremenin sonucunda yüz ve nihayet sonsuz olduğundan böyle bir olgunlaşma iddiası “1x1=100” demek gibi bir çelişki meydana getirir. Hâlbuki olgunlaşma hiç olmazsa bir ile birkaç sayı arasında “1+2+3+4+5=15” gibi olumlu veya olumsuz bir oran takip eder. Her şeyi yalnız kör tabiata terk etmek, “1=15” demek olur ki, bunu ilim ve sanat şöyle dursun en basit akıl dahi kabul edemez. Çünkü bunda yokluğun varlığa sebep olduğunu varsaymakta, aklın ve ilmin

üzerinde kurulduğu nedensellik kanunu ile çelişkiye düşmek vardır. Doğrusu bir tabiatta her gelişmenin son sınırında kendi dışından gelen bir olgunluk vardır. Bu ise normal bir gelişme değil, terbiye ile elde edilen gelişmedir. Bunun içindir ki, bütün ilim ve sanatlar, felsefe ve hikmet, "Noksandan tam çıkmaz, fakat tamdan noksan çıkabilir" temel kuralına bağlıdır. Bundan dolayıdır ki, söylediğini anlayarak söyleyen ilim ve hikmet ehli kimseler tabiatın, tekâmül kanununa mahkûm olduğunu söylerken bu tekâmülün ve bu tabiatın bizzat kayıtsız şartsız en mükemmel olan ilk sebebin yani, Allah Teâlâ'nın kayıtsız şartsız kemalinden faydalandığını unutmayarak söylerler. Tabii tekâmül kanununun en son savunucusu sayılan filozof Spencer bile bunun için Allah'ın varlığının gerekli olduğunu ve tabiatın gerçekten sınırlı olan tekâmülünün üstünde varlığı zorunlu olan Allah'ın sınırsız ve sonsuz kemalinin hükümran bulunduğunu ve şu kadar var ki, bizim tam ve gerçek sebep olan mutlak kemali kavramaya, sınırlı ve izafî (göreceli) olan bilgimiz ve idrakimiz yetmeyeceğinden, tecrübî bilimlerimiz, bunun yalnızca tabiatta, yani gözle görülebilen âlemde mevcut tekâmül kanunu çerçevesinde geçerli olabileceğini anlatmış ve ortaya koymuş iken, sözde ilme bağlılık iddiasında olanlar, "Tabiatta tekâmül vardır" derken, Allah'ı ve Onun yüce kemalini unutuyorlar ve söz konusu tekâmülü terbiyeden yoksun bir tekâmül sanıyorlar [İmam Gazali İhya'da şöyle bir misal verir: Bir kişi büyük bir cisimle bir sineği ezse, sonra sineğe seni 'Kim/ne ezdi' diye sorulsa, kendisi ezen kişiyi görmediği için cismi söyler]. Aynı zamanda bunlar pratikte kendi teorik görüşlerini böylece her gün, her an geçersiz kılıyor ve bozmuş oluyorlar. Çünkü "edokasyon (education ?: eğitim), pedagoji (eğitim bilimi)" adı altında terbiye ve çocuk terbiyesi davasından vazgeçmiyorlar ve tam can atarcasına terbiyeci olmaya çalışıyorlar. Düşünmüyorlar ki, tabiat üzerinde Cenab-ı Hakk'ın terbiyesi yoksa bütün terbiye iddiaları yok olur gider.

Kısacası ilim, her şeyden önce hiç ortağı olmayan bir Hak tanır ve devamlı birlik ölçüsü ile hareket eder ve ulaşmak istediği her sonucun doğruluğunu temin etmek için onun O En Yüce Hakk'a (Allah'a) ilgisini, bağlantısını bulmaya çalışır ve şayet tabiat ve tabiî olgunlaşma kavramlarında Allah ile ve Allah'ın terbiye etmesi ile bağlantı bulamazsa onlara gerçeklik ve haklılık kazandıramaz. Mutlak ilim, Allah'ın zatının, kendi kendisine tecellisi ve Onun kadîm olan ilmidir.

Cenab-ı Hakk'ın bize lütuf ve ihsanını göstermesi de bizim izafî (kişiden kişiye değişir, göreceli, nispi) ve sınırlı olan ve sonradan meydana gelen ilmimizdir. Cenab-ı Hakk'ın ilmi olmasaydı bizim bütün ilimlerimiz ve hatta kendi varlığımıza ait kanaatlerimiz, bağlılıklarımız hep boş olurdu. Hakk'ın tam rubûbiyyeti (terbiye ve tedbiri) ve onun eseri olan terbiyesi bulunmasaydı kâinatta, tabiatta ne varlıktan, ne olgunluktan, ne tekâmülden, ne terbiyeden hiçbir iz, hiçbir pay bulunamazdı. Bu iddiaların hepsi darmadağın olmuş olurdu, hepsi boşta kalırdı. Kâinat ve biz böyle değil isek varlığımızın bir payı, olgunluğumuzun bir payı, terbiyemizin bir payı, kendisine haklılık kazandıracak bir ilişki ile bize kendini gösteriyorsa, bu tecellide kâinatın Rabbi olan Allah Teâlâ'yı görmemek mümkün değildir.

Böylece Allah'tan başkası olan ve nedensellik ilişkisi ile Allah'a delalet eden varlıkların hepsi ve bir sosyal düzen oluşturan kâinatın her kısmı, her parçası da kâinatın parçasıdır. İlim vasıtası kavramını ifade eden "âlem" kelimesi özel isim, alâmet maddesinden türemiş olan "hâtem" ve "kalep" gibi alet ismi ölçüsünde bir çoğul isimdir ve çoğul olmayan yalnız bir ferde âlem denilmez. Böyle ise çoğul olduğu halde, akıllı varlıklar için kullanılan çoğulu "âlemîn" diye tekrar çoğul yapılmasını ve bir de "el-âlemîn" diye umumî manaya gelen belirlilik lâmı ile belirli kılınması, bütün kâinatı ve kâinatın parçalarının hepsini içine aldığını gösterir. Bu genellik içinde akıllı varlıklar için kullanılan çoğulun getirilmesi de akıllı varlıklar kısmının üstün tutulduğuna delalet eder ve akıllı varlıkları düşünmeden âlemlerin Rabbi'nin iyi anlaşılamayacağına işaret eder. Bütün âlemlerin akıllı olduğunu bilseydik, akıllı varlıkları böylece üstün tutmaya ihtiyaç kalmazdı. Âlem kelimesinin kökü açısından asıl bir manası; bilgi edinmeye alet ve vasıta olan şey

demektir. Esas ilim ise düşünce değil, hakkın gerçek olduğunu tasdik etmektir. Yani iki düşünce arasındaki mevcut ilişkiyi bütün vicdan ile anlamaktır. Bize mükemmel bir düzen ile görünen ve her an yokluk ile varlık arasında akıp giden ve bu akışında bir düzen sırrı ve ilişkisi takip eden ve en önemli düzeninden biri de ruhlar ve zihinler ile dış âlem ve belli şeyler arasında haklılık, gerçeklik ve gerçeğe uygun dediğimiz hak ölçüsünde yani bir şeyin doğruluğunu tasdik anındaki gözlem ve şahitlik, ilim, akıl ve kalp bağlantısı ile görülen her varlık topluluğu ve bütün varlık toplulukları Allah Teâlâ'ya ve Onun kudretine, Rab olduğuna ve kemaline delalet eden birer delil, birer işaret meydana getirerek ilmimize, doğrulamamıza sebep olduklarından dolayı âlem diye isimlendirilmişlerdir. Ön sezişle incelendiği ve üzerinde düşünüldüğü zaman görülür ki bütün kâinat, bizim zihinle ilgili ve dışımızda kalan şeyler olarak iki kısma ayrılan, idrakimizle ilgili şeylerin toplamını meydana getiren olaylardır. Âlemlerin Rabbi de bunların ötesinde olup aralarındaki haklılık ilgisi ile devamlı birliği Rab olduğunu gösteren, varlığı zaruri olan Allah Teâlâ'dır. Şuhut (uyanıklık, şahitler) ehli için kâinatta görülen her şeyin ötesinde, ondan önce veya ondan sonra onunla beraber mutlaka Allah Teâlâ görülür. (Âlimler demişlerdir ki:) "كُلُّ مَا خَطَرَ بِبَالِكَ فَاللّٰهُ وَرَاءَ ذٰلِكَ / Kalbine her ne doğarsa Allah onun üstünde ve ötesindedir". Diğer bir ifade ile onun arkasında Allah vardır. Bundan dolayı kâinat, Allah'tan başka bütün varlıklar demektir ve Allah ise kâinatın ötesidir. Biz bu kâinat vasıtası ile onun ötesindeki Allah Teâlâ'yı, haklılık dediğimiz bir idrak ilişkisi ile kabul ve tasdik ederiz. Bu varlıkların böylece Allah'a delalet etmesi bütünüyle Kur'ân'da açıklanacağı gibi, burada da (âlemler) kavramı içinde yerleşmiştir. Kelâm, hikmet, felsefe, tasavvuf kitapları da bu delalet (varlıkların Allah'ın varlığına delaletini) açıklamakla meşgul olurlar. Gerçekten bizim bilgilerimizi meydana getiren ve getirecek olan şeylerin hepsi var olan bir Allah'ın alâmeti ve belirtileridir. Madde ile şeklin veya maddenin tek tek parçalarının birbiri ile, çeşitli kuvvetlerin birbirleri ile uygun olan veya birbirine uymayan ilişki ve bağlantıları; ufacık bir çimen, bir hayvan veya insan anatomisi, koca bir güneş sistemi, bütün yerleri ile cansız cisimlerin şekilleri, geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman gibi bütün zamanları ile bütün yaratıkları bu varlık sistemi ve bu arada bir anlık idrak hep Allah'ın varlığına delalet eden birer âlemdirler. Bu delalet de özet olarak ve tafsilatlı olarak ve her biri görülen ve hayal edilen olmak üzere derece derecedir. Daha ilk görmede, birdenbire kısa bir alâmet parlıyor ki bu özet, zincirleme idrakler ile uzun uzadıya açıklanır ve pekiştirilmiş olur. Bunların zihindeki geçmişlerini ve gelecekteki numune ve misallerini meydana getiren içten hatıralarından, doğru hayallerinden, yansımalarından da yine kısa veya detaylı olarak akıl yoluyla bir delalet okunur ve bu da bir idrak ilişkisi ile kendini gösterir. Gerçekten biz nesneleri idrakimizin onlarla olan bağlantısı ile görürüz ve bu bağlantıdan meydana gelen şekillerle, hatıralarla zihinde canlandırarak akıl yoluyla tanırız. Bu idrak olmadığı zaman kendimizden bile haberimiz olmaz. İdraklerimiz ve onların bağlantısı olan bu şekiller, bu izlenimler ise bizde, bizim kendimizde, ruhumuzdadır. Güneş, bendeki yansıyan şekli ve içimde var olan hali ile güneştir. Hâlbuki biz bu izlenimlerden, bizim dışımızda sabit görünen başka şeyler de idrak ederiz.

D. اَلرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

"3- *Rahmândır (dünyada bütün mahlûkata merhamet edendir), Rahîmdir (ahirette ise, yalnız müminlere merhamet edendir)*".

Allah'ın rahmeti her şeyi kuşatmıştır. Hamd, Rahmân ve Rahîm olan zatadır. Çünkü birbiriyle iç içe, birbirine muhtaç bir şekilde ve Onun kudretini izhar etme adına yaratılmış olan tüm âlemler Onun rahmetiyle en güzel bir biçimde yaratılmışlar ve varlıklarını da en sağlıklı bir şekilde Onun rahmeti ile sürdürebilmektedirler. Dünyada bütün yaratıklara, mümin-kâfir bütün insanlara merhamet eden; ahirette yalnız müminlere merhamet edip bağışlayan O'dur.

Arapça “**Rahmân**” kelimesi mübalağa sığasıyla rahmet ve merhamet anlamlarını ihtiva etmesine rağmen, bu ifade bile Allah'ın sınırsız sıfatlarını ifade etmekte yetersiz kalır. Bu nedenle, bu yetersizliği kapatmak için aynı kökten türeyen bir kelime olan “Rahîm” kelimesi kullanılmıştır.

Besmelenin tefsirinde bu iki sıfatın uzun uzadıya açıklamasını gördük. Merhamet ve rahmet, muhtaç ve belaya uğramış birini beladan kurtarmayı ve onun yerine ona iyilik etmeyi ve nimet vermeyi hedef edinen bir acıma duygusudur. Bu duygu başlangıçta şefkat gibi acı duyma ve etkilenme cinsinden nefse ait bir arzu olarak başlar ve sonunda da güzel bir etki demek olan isteyerek nimet verme işini gerektirir ve yerine göre bu sonuç için sadece bir söz veya bir işaret bile yeterli olur. Biz “Falanca merhametli adamdır” dediğimiz zaman çoğunlukla gönül yufkalığı dediğimiz psikolojik durumu, etkilenme yeteneğini kastederiz. Fakat “pek merhametli, çok merhametli” dediğimiz zaman da yaptığı iyiliğin sonuçlanıp ortaya çıktığını anlarız. Yüce Allah ise, sonradan meydana gelmenin alâmetleri olan değişme ve etkilenmeden uzak ve yüce olduğu için Allah'ın rahmetini insanlara ait merhamet gibi yukarıda zikredilen mânâ ile açıklayamayız. Bunun böyle olması gerektiğini bize hem aklımız, hem de şeriatımız söyler. Zira her ikisi de bize bunun ipuçlarını verir. Bundan dolayı müfessirler burada ifade açısından az çok bir mecaz bulunduğunu söylerler ki, bu da iki şekilde düşünülür:

1) Yalnızca merhametin gerekli sonucu olan kurtarma ve nimet verme mânâsı.

2) İnsanın, esas itibariyle iyiliğe yatkın olan yaratılışının gereği ve icabı olan iyiliği irade manasıdır. Çünkü irade bir edilgi (dışarıdan gelip bir şeyde belli bir değişiklik yapan iş veya bu işin sonucu, infial) değildir, mümkün olan bir işi yapma ve bir işi terk etmeden birini tercih etme demek olan Allah'ın zatına ait bir sıfattır. Bundan dolayı birinciye göre rahmet, Allah'a ait fiilî sıfatlardan, ikinciye göre zâtî sıfatlardan olur.

Allah'ın rahmeti en mükemmel olduğu ve Rahmân-ı Rahîm diye iki sıfatla da anıldığından dolayı burada iki manayı da kastetmek daha uygundur. Rahmân Allah'a ait bir sıfat olduğuna göre tabiat ve devamlılık mânâsına gelen sıfat-ı müşebbehe olarak iyiliği dilemek zatına ait sıfatı, **Rahîm** de pek fazla acıma mânâsı ile ism-i fâil olarak onun sonucu ve meydana çıkması demek olan nimeti vermek ve iyilik etmek fiilî sıfatı ile açıklanır. Bunun zıddını söyleyenler de olmuştur.

Fakat bazı uzman araştırmacıların yaptıkları araştırmaya dayanarak, bizim tercih ettiğimiz görüş şudur ki; Allah'ın sıfat ve isimlerinin manaları mecaz değil, hakikattirler. Mesela ilim ve irade sıfatlarının mecaz olduğunu söyleyen yoktur. Hâlbuki bunlar Allah için kullanıldıklarında manaları, insan için kullandıklarından ayrı olduğunda bütün bilginler fikir birliği içindedirler. Mesela ilim, bir bilgisizliği giderme demek olduğu gibi, irade de insanda bir arzu ve istekten sonra meydana gelir ve böylece sonradan meydana gelmiş olan bir şeydir. Oysa Allah'ın ilmi ve iradesi bizim bu niteliklerimizin en yüksek başlangıç noktası olan ve öteden beri var olan yaratıcı sıfatlardır. Bunlar olmasaydı sebeplerin ilişkisi kanununa göre bizim ilim ve irademizi sınırlandırmak mümkün olmazdı. Bundan dolayı insanın hazırladığı şartlar ve imkânlar, ilim ve iradenin doğuştan şartları değil, yerlerine göre sonradan olan şeylerdir. İlmin gerçek anlamı manevî bir ayırımı gerektiren nitelik, iradenin gerçek mânâsı da yapılabilecek iki şeyden birini tercih etmeyi gerektiren niteliktir. Bundan dolayı Allah'ın diğer isim ve sıfatlarında da aynı şekilde düşünmek gerekir. Hele Allah'ın isimleri ve sıfatları insana ait olgunlukların üstünde bir olgunluk anlatan örfe ve şeriata ait hakikatler olduğundan şüphe edilemez. Bunun içindir ki, dilimizde öteden beri rahmet ile merhamet birbirinden farklı olarak kullanılmıştır. İşte bundan dolayı Allah'ın rahmeti ile insanın merhametini bir manada kullanmamız ve “Rahmân-ı Rahîm”i çok merhametli ve çok merhamet edici diye tefsir etmemiz de doğru olmaz. Netice olarak başlangıçta, sonunda, ezelde, ebediyette sonsuz rahmet sahibi, sonsuz nimet ve bolluk, iyilik ve bağış saçıcı diye bir açıklama yapabiliriz ki, ikisinde de rahmetin hem (Allah'ın) zatına ait sıfatını göz önünde bulunduran iyiliği dilemesi, hem fiilî ve yaratıcı sıfatını göz önünde bulunduran belalardan

kurtarma, nimetlere ve iyiliklere ulaştırma manalarını içine alması, hem geleneğin, hem de şeriatın özüne uygun düşmektedir.

Bilindiği gibi belaların mahiyeti, yokluk ve yokluğa götüren şeylerdir. İyiliklerin mahiyeti de varlık ve varlığa götüren şeylerdir. Belalarla ilgili olan bütün acılarımız bizi, bir iyiliğin yok olması ile korkuttukları için derttirler. Bu dertlerin başı Allah'tan ve Allah'ın rahmetinden ümitsiz olmaktır. Nimetler ve iyiliklerle ilgili olan bütün lezzetlerimiz de bize bir varlık payı müjdesini verdiklerinden dolayı lezzettirler. Bu lezzetlerin başı da Allah'a ve Allah'ın rahmetine inanmaktır. Dünya hayatı böyle yokluk ile varlığın, ızdıraplar ile lezzetlerin, ümitsizlik ile imanın, Rahmân'ın rahmeti, kendi çabası ve yardımlaşma sayesinde verilen bir mücadele şeklidir ki, bunların bu karşılıklı kavgadan çıkıp ebedî üstünlük ile galip olmaları da ahiret hayatını meydana getirir. Bundan dolayı bizim iyilik ve lezzetlerimizin başlangıcı, yokluktan varlığa getirilişimizdedir, nihayeti de sonludan sonsuza erişimizdedir.

Önceki tefsir âlimleri Rahîm'e ait rahmeti ince nimetler diye ifade etmişler ve maksat itibarıyla da ahirete ait nimetlerle tefsir etmişlerdir. Bu bir taraftan insanın elinde olan irade sahiplerinden her birinin iradelerine bir tercih payı vermek, bir taraftan da kazanmış oldukları haklarının maksadına göre hesaplarını görüp hak terazisindeki durumlarını tespit ettikten sonra, “فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ (7) وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ (8) / *Artık kim zerre ağırlığınca hayır yapmışsa onu görür ve kim zerre ağırlığınca şer yapmışsa onu görür*” (Zilzâl 99/7-8) gereğince mükâfat ve ceza ile sorumluluklarını uygulamaya koymaktır ki, bu ceza, o mükâfatın garantisidir. Bundan dolayı Rahîm olan Allah'ın yüce rahmetinin asıl hedefi bu mükâfattır. Rahmân olan Allah'ın rahmeti içindeki başlangıçtaki varoluşla hiçbir varlık yolundan sapmaz. Rahîm olan Allah'ın rahmeti içindeki ikinci varlık ise irade sahiplerine ait olduğundan bunlarda vazifesinden sapanlar ve doğru teraziyi kendi iddialarıyla bozmaya uğraşanlar vardır ki, Rahîm olan Allah'ın rahmetinin içine aldığı adalet hikmeti bu varlıkta böyle isteğe göre hareket etmeye bağlı olan bir ödül ve ceza denklemini kurmuştur. Yine bu denklemin genel terazisinde hiçbir ortağı olmayan Allah Teâlâ'nın Rahmân olan iradesi üstün gelmiştir: “اَلرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى / *O Rahmân arşa hükmetmiştir*” (Tâhâ 20/5).

O Rahmân diyor ki: Ey insanlar! Siz isteseniz de istemeseniz de diğer âlemler gibi size de varlık ve varlığın devamına ait nimetlerimi, iyiliklerimi tükenmez hazinemden verdim ve veririm.

O Rahîm de diyor ki: Ey akıl sahipleri! Ey irade sahipleri! Siz diğerleri gibi değilsiniz, onlar sadece Allah'ın Rahmân iradesinin büyüklüğüne mahkûmdurlar. Siz ise benim rahmetimin kemal ve inceliklerini gösteren irade ve arzumu temsil ederek bana yaklaşmak ve en büyük hoşnutluğumu elde etmek için yaratıldınız. Size, onlardan fazla olarak istediğiniz ve isteyerek çalıştığınız şeyleri de istediğim kadar veririm, fakat Allah'ın birliğinin zorunluluğu (vücubu) karşısında Allah'a ortak koşmak ile varlık ve varlığın devamı imkânsız olduğundan, sizin nefislerinizdeki birden fazla olma ve çoğalmanın ve maksatlarınızda benim arzumdan başka sadece kendinize ait cimrice görüşler takip eden, çeşitli ve değişik iradelerinizin sizi Allah'a ortak koşmaya ve hepinizi yok olmaya sürükleyen tarafınızı düzenlemek ve adalet ile rahmetin varlık dengesini temin etmek için en sonunda sizi sorumlu tutacağımı da hatırlatırım. Haydi Allah'ı inkar etmeyiniz, ona ortak koşmayınız, Allah'a yakınlık ve hatta vekillik için Allah ve Allah'ın iradesi yolunda sevgi ile, iyilik sevgisiyle, doğrulukla, adalet ve merhametle, iman içinde çalışınız da iradeleriniz, kazanılmış amelleriniz o sonsuz mükâfata, o en büyük hoşnutluğa sebep olsun. Özetle benim Allahlık özelliğim büyüklükten kaynaklanan bir yok etme, bir baskı ve öldürme şeklindeki tasarruf değil, böyle Rahmân olma ve Rahîm olma ile nimeti artıran yüce ve güzel bir Rablik özelliğidir: “لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَى وَزِيَادَةٌ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌ أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ / *Güzel davrananlara daha güzel karşılık ve fazlası (Allah’ın cemalini görmek) vardır.*

Onların yüzlerine ne bir kara bulaşır, ne de horluk. İşte onlar cennet halkıdır, orada ebedî kalacaklardır” (Yûnus 10/26).

İşte Rahîm sıfatında tam müjde içinde böyle bir uyarma mânâsı da gizlidir. Fakat bu, ilk söylendiğinde bazı kimselerin irade ile gururlanmasına yol açtığı için onlara şöyle bir şeyi hatırlatmak düşünülür: Acaba âlemlerin Rabbi, irade sahiplerini yarattıktan sonra geleceğin kaderini büsbütün onlara mı terk etmiştir? Kendisi ululuk perdesinin arkasına çekilmiş değil midir? O halde Hak Teâlâ, varoluş bakımından bütün âlemlerin başlangıç noktası ve Rabbi olsa da şimdiki zamanda insanların işine bizzat karışmamış ve geleceğin de dolaylı bir Rabbi olmuş olmaz mı? O halde geçmişin sahibi Allah iken şimdiki zaman ile geleceğin; bu günün ve yarının fiilî maliki ve sahibi, mükâfat ve ceza gününün hükümdarı, o irade sahipleri olmak gerekmez mi? Bu halde irade sahiplerinin, alacağını zorla almak ve sorumluluk korkusundan uzak kalmak için takdirini kendisi belirleyip geleceğin “yaptığından dolayı sorguya çekilmeyen” hükümdarı olmaya çalışmaları gerekmez mi? Böyle bir şeyin akla gelmesi, insanların şimdiki zamanda sahip göründükleri cüzi iradeye kayıtsız bir külli irade ve her türlü kayıttan uzak bir seçme serbestliği ve bir yaratıcı kudret değeri vererek kendilerini her şeye gücü yeten ve kayıtsız şartsız serbest olan ve sonsuza hükmeden birer fail-i muhtar Tanrı gibi bir kuruntuya düşmelerinden kaynaklanan bir şirk iddiasından ileri gelir ki, insanoğluna ait bütün belaların, bütün haksızlıkların sebebini işte bu yanlış düşünce oluşturur. Allah'ın adalet ve rahmeti bunun üzerindeki değişiklikleri yapmasa ve düzenlemese insanlık topluluğu üç gün içinde birbirini yer bitirir: “ **ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ** / *İnsanların elleriyle kazandıkları (günahlar) yüzünden, karada ve denizde fesat çıktı*” (Rûm 30/41). Hâlbuki dünyada ve hele hayatta her an insan iradesi dışında yeni yaratılışlar meydana gelmekte olduğundan dolayı kuvveti kendisinin zanneden o kuvvetli pazıları, bir an içinde -Allah korusun- bir felç, ilâhî bir darbe en güçsüz acizler sırasına koyuverir. Mısır'daki piramitler içinde saklanan ve bir gün gelip de açılacak olan mumyalı gövdeler ve onların kurutulmuş simalarındaki sönük, oyuk gözler, eski Mısır Firavunlarının dağlar deviren görkemli bünyelerinde ve şimşekli bakışlarındaki kuvvetlerin, artık ne efendisi, ne sahibidir. Bunun gibi nice örneklerle anlaşılır ki varlığın, hayatın gerek geçmişte ve gerek gelecekte ilk ve son idaresi bütünüyle Allah Teâlâ'nın kudret elindedir ve onun mülküdür. O, zannedildiği gibi yalnız her şeyin başlangıcı değil, hem başlangıcı, hem de her şeyin sonudur. Oluş ve yok oluşlarla dolu olan bu fani âlemde başlangıcı ve sonu başka başka görenler, ezelde ve ebedde de durumu aynen böyle zannetmesinler. Başlangıçta işi yapan ile en son gaye olan gerçekte birdir. Düşünülürse cansız cisimlerin yuvarlak oluşu, zamanın dönmesi, merkez ve çevresinden bize bunu haber verir; doğan insan güçsüz, ölen insan yine güçsüzdür.

Bu önemli noktayı hissedenlerin bir kısmı geçmiş ve gelecek şöyle dursun, şimdiki zamanda bile sade cebir yani insan iradesini inkâr etme görüşünü ileri sürmüşlerdir. Zaten insan, kuvvet buldukça “hep ben”, güçsüz düştükçe “hep sen” veya “hep o” demek ister. Ortada apaçık görülen gerçek ise ne öyle, ne böyledir. İşin gerçeği ikisi arasındadır. İnsanlık gövde ile ruhun, akıl ile kalbin, kabiliyet ile faaliyet göstermenin, çaresizlik ile istediğini seçmenin bileşkesidir. O, ne kayıtsız şartsız mecburi, ne de kendi başına buyruk kimsedir. Bu konuda ilk bakışla, son bakış birbirinin aynıdır. Felsefî bir inceleme iddiası ile işi zorlaştıranlar ne çaresizlik yönünü inkâr edebilirler, ne de serbestlik yönünü. Mecburiyete derece ayırmak, serbestliğe bir makam vermektir, serbestliğe makam ayırmak da mecburiyete makam vermektir. Ne sade zorlama (fatalite) ile sade çaresiz bulunmanın (determinizm) mecburiyet iddiaları, ne de kayıtsız ve tam hürriyet (liberalizm) davasında bulunanların herkes istediği şeyi yaratmada serbesttir iddiaları, hiçbir zaman hakikat terazisinin açık seçik ve şaşmaz ölçüsüne vurulamazlar. İnsanın çaresizlik yönü Allah'ın kuvvetinin şahidi, seçim yönü de Allah'ın iradesinin şahididir. O, kendi kendine kalırsa yok olmaya mahkûm, yaratıcı kudretin yaratması ile de var olmaya mecbur olur ve aynı zamanda Allah'ın rahmeti ile dilediği işi yapmada serbesttir. Ve bu sayede kaderinin bir kısmını kendi

isteği ile yazar. Kısacası bu iki şahitlikle insan bu varlıkta ve bugün, şu an, şu şimdiki zamanda Allah tarafından bağımlı ve eğreti (geçici) bir hayatta, bu kayıtlı mülke ve Allah'ın müsaadesine nail olmuş, onun yerine yetki sahibi olmuş yani bir memuriyeti elde etmiş olduğunu ne inkâr etmelidir, ne de bu yetki ve memurlukta kendini azil edilmez ve sorumlu tutulmayan bir esas görevli zannetmelidir. İnsan, gelecekteki mükâfat ve cezayı verecek değil, alacaktır. Hem de şimdiki zamandaki bütün kuvvet vasıtaları, eğreti mülkü kesildiği zamanda alacaktır. Almak durumunda bulunmak ise mülk sahibi olma durumu değil, ihtiyaç halinde bulunmaktır. Tam mülkiyet, hem elde bulunma, hem de kontrol açısından bir şeye sahip olmaktır. Bu ise, yerleriyle, gökleriyle, mekânlarıyla, zamanlarıyla, fertleriyle, çeşitleriyle, basitleriyle, bileşikleriyle, maddeleriyle, kuvvetleriyle, kabiliyetleriyle, faaliyetleriyle bütün âlemlerin yaratanı, sahibi, icat edeni ve terbiyecisi olan Allah Teâlâ'nın mutlak mülküdür.

E. مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ

“4- *Hesap ve ceza gününün (ahiret gününün) malikidir (sahibi ve mutasarrıfıdır, hâkimidir)/(Hamd O,) din gününün maliki Allah'ın*”.

“**Din günü**”nün âhiretteki hesaba çekme ve hüküm verme günü olduğu, bunu açıklayan başka âyetlerden anlaşılmaktadır (meselâ bkz. İnfitâr 82/17-19). Onun için din bu ayette ceza (ödül ve ceza) demektir. Ondan başka kimsenin hükmünün geçmediği din günü, ahirette hesaba çekilme günüdür. O günde amellere ceza ve mükâfat vermek sadece Ona mahsustur. En güzel isimler ve sıfatlar Onundur. Rahmân ve Rahîm isimlerini anarken Onun engin rahmeti içerisinde kaybolmuş, gevşemiş, sonsuz bir umuda kapılmış olabiliriz. Bu yüzden umut ve korku dengesini yakalayabilmemiz için “Din gününün sahibi”ni hatırlıyoruz. Hamdimiz ve hamdimiz doğrultusunda gerçekleştireceğimiz davranışlarımızdan o gün sorgulanacağımızın bilinç ve ürpertisi içerisinde din gününü hatırlıyor, o günün yegâne sahibinin huzurunda duruyoruz.

“Din gününün mâliki” tamlamasında geçen “**mâlik** (sahip)**”**, “malın, mülkün sahibi” demektir. Kıraat âlimlerince “hükümdar, iktidar sahibi” anlamında “**melik**” şeklinde de okunmuştur. İnsanlar için kullanıldığında mâlik ile melik arasında güç, yetki ve tasarruf hakkı bakımlarından önemli farklar vardır. Mal ve mülkün sahibi kişinin (mâlik) başkalarına hükmü geçmez, başkalarına hükmü geçen hükümdar (melik) ise her malın ve mülkün sahibi değildir. Allah Teâlâ hakkında mâlik ve melik sıfatlan kullanıldığı zaman mâna çerçevesinde bir eksiklik olamaz. Çünkü O hem âlemlerin sahibidir, hem de herkese ve her şeye hükmü geçer; Onun iktidarı üstünde bir iktidar tasavvur bile edilemez. Melik Onun zâtına, mâlik ise fiiline ait sıfatlardır.

Allah Teâlâ bütün zamanlarda ve zaman kavramına bağlı olmaksızın mutlak hâkim, sahip, melik ve mâliktir. Ancak Allah Teâlâ dünya hayatında, imtihan için kullarına da sahiplik ve iktidar vermiş; imanı olduğu halde gaflet içinde bulunan kimseler -zaman zaman da olsa- Allah'ın sahipliği ve iktidarının bilincinde olmaya özen göstermemişler; imanı olmayanlar ise bunun şuurundan tamamen yoksun kalıp inkâr etmişlerdir. Âhiret âleminde kulun, bu görünürdeki ve geçici iktidarı da ortadan kalkacağı için Allah'ın melik ve mâlik sıfatı bütün azametiyle ortaya çıkacak, belli olacaktır, Bunun için âhirette O, gerçekte ve görünürde “melik ve mâlik”tir.

Allah'ın Rahmân (Esirgeyen) ve Rahîm (Bağışlayan) olduğu söylendikten sonra hemen Onun Din (Hesap) Günü'nün sahibi olduğu belirtiliyor. Bu şekilde esirgeyicilik ve bağışlayıcılık özellikleri hiç kimsenin, Onun Kıyamet Günü'nde gelmiş ve geçmiş bütün insanları toplayacağı ve herkesten yaptıklarının hesabını soracağı gerçeğini unutmasına neden olmayacaktır. Bu nedenle bir müslüman, Allah'ın sadece merhametli değil, aynı zamanda adil olduğu gerçeğini de hiç bir zaman unutmamalıdır. Bununla birlikte Allah, dilediğini bağışlama ve dilediğini cezalandırma yetkisine sahiptir. Çünkü Onun her şeye

gücü yeter. Bu nedenle akıbetimizi iyi veya kötü kılma yetkisinin Onun elinde olduğu konusunda kesin bir inanca sahip olmalıyız.

"*Rabbü'l-âlemîn*" denildiği zaman, Allah Teâlâ'nın ezelde ve ebedde mutlak sahip olduğunun anlaşılması lazım gelirse de bir taraftan Allah'ın rahmetinin katmerli genişliği, diğer taraftan insanlığın gafil olması dolayısı ile şimdiki zaman içinde insanların mükâfat ve ceza gününe de bir çeşit sahip olması ve hâkim olmasının az çok akla gelmesi ihtimalini büsbütün ortadan kaldırmak için, "مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ / *O, din gününün maliki Allah'ın*" buyrulmuştur. Burada uyarma biraz açıkça belirtilmiştir. Çünkü "**dîn**" kelimesi Arap dilinde ceza, hesap, kaza (hüküm verme), siyaset, itaat etme, âdet, durum, kahır ve nihayet bütün bunlarla ilgili ve hepsinin üzerinde kurulduğu ve hepsinin ölçüsü olan millet ve şeriat mânâlarına gelir. Doğrudan doğruya kıyamet mânâsı yoktur. Burada baştaki ceza ve sonuncu bilinen din manaları ile iki geçerli tefsiri vardır: İlk önce ceza, gelecekte sorumluluk, sorumluluk duygusu, sorumluluğu tatbik etmek gibi manalara da gelir. Bunun için "*yevmi'd-dîn*"'in Türkçemizde bir ismi de rûz-i cezadır (ceza günüdür). Fakat şunu unutmamalıdır ki, aslında ceza kelimesi şimdiki herkesin bildiği gibi yalnız ceza ve işkence demek olmayıp iyi veya kötü yapılan bir işin tatlı veya acı karşılığını, ücretini vermek mânâsına mastardır. İsim olarak bu karşılığa da söylenir. Mesela, "جَزَاكَ اللّٰهُ خَيْرًا كَثِيرًا" demek, "Allah sana çok hayırlı, karşılıklar ve mükâfatlar versin" demektir. Ancak mükâfat ve mücâzât (ceza) kelimeleri, denk ve ortaklık mânâlarına geldiklerinden hukuk dilinde Yüce Allah'a nispet olunmaz. Bunun yerine sevap ve azap, ücret ve ceza gibi deyimler kullanılır. Bundan dolayı "*yevmi'd-dîn*", ceza günü, her işin karşılığı verilip bitirileceği son gün, başka bir ifade ile gelecekte mükâfat ve cezanın paylaşılacağı vakit demektir ki, İslâm hukuk dilinde buna "yevm-i âhir (son gün)" de denilir. Bu kelime de kaza (davaları kanuna göre hükme bağlamak ve çözüme kavuşturmak) ve hüküm etmek mânâsını da içine almaktadır. Gerek Arapçada ve gerek Türkçede olsun bu gibi yerlerde "yevm" ve "gün" kelimelerinin mutlak surette vakit mânâsına kullanıldığı da bilinmektedir. "Bugün" (ifadesi), ne bir gündüz, ne bir gece ve ne bir gündüzle gecenin toplamı olan yirmi dört saat mânâlarına olmayıp gerek gün, ay, yıl, asır, devir v.s. gibi bildiğimiz ve gerek bilmediğimiz zaman ölçülerinden herhangi biri olabilir (dünyanın kendi ekseni etrafında bir defa dönme süresi bir gündür). "Bugün dünya, yarın ahiret" deriz ve bunun için dünya günlerine göre ahiret günleri "bin sene" (bkz. Secde 32/5) veyahut "elli bin sene" (bkz. Meâric 70/4) gibi ölçülerle anlatıla gelmiştir. Bu açıklamadan anlaşılır ki, "*yevmi'd-dîn*", bütün ümitlerin veya ümitsizliklerin ileride Allah'ın terazisinden geçerek en son gerçek şeklini bulduğu ve her şeyin birbirlerinden tamamen ayrıldığı kesin olarak bilinen son andır. Bundan sonrası artık ya ümidin son noktası olan sonsuz mutluluk ve en büyük memnuniyet (cennet) veya ümitsizliğin son noktası olan sonsuz, en büyük zarardır (cehennemdir) ve bugün kıyamet gününün son anıdır. Bu şekilde "*yevmi'd-dîn*" kıyamete işarettir. Fakat bunun kıyamet günü olması, dolaylı yoldan elde edilen bir mânâ sonucudur. Yoksa din, kıyamet demek değildir. Kıyamet gününün, kıyamet yani ölmüşlerin dirilmesi demek olan ba's (yeniden dirilme), haşr ü cem' (ölüleri derleyip mahşer denilen toplama yerinde bir araya getirme), vakfe yani tavakkuf ve intizar (durma ve bekleme), sual, hesap ve mizan, sırat ve nihayet bütün amellerin iyiye iyi mükâfatının, kötüye kötü cezasının dağıtılması ile ceza gibi durumları ve menzilleri içermektedir ki, diğerleri bu son ceza döneminin ilk unsurları ve başlangıçları olduğundan burada "*yevmi'd-dîn*" nazmı ile bu maksat açıkça belirtilerek teşvik ve uyarma ile desteklenmiştir. Bundan dolayı "*yev'mid-dîn*" yerinde "kıyamet günü", "sorgulama günü", "hesap günü" denilmesi hem tercüme değildir, hem de bu kuvveti ve sözün gelişini bozar ve daha fazla korkutma ve dehşet mânâsını ifade eder.

Din kelimesi, cezanın gerçekleşeceği son gün demek olan "*Yevmi'd-dîn*"'de bilinen manasında kullanmamış ve ona dolayısı ile işaret etmiştir. Çünkü ceza yerine din gelmesinde sözlü bir işaret, mükâfat ve azap manasında da dinin maksatlarına bir işaret bulunduğu apaçıktır.

Bilinen manaya gelince: Din, akıl sahiplerini kendi güzel arzuları ile bizzat iyilikleri yapmaya sevk eden bir ilahî nizamdır. Bu tanımlama, her şeyden önce hak dinin bir tanımlamasıdır. Çünkü bizzat iyiliğe gerçekten sevk etmek ancak hak dindedir. Batıl dinlerde ise bu sevk, hayalî olur. Onlar, bizzat iyilik olmayan şeylere, olsa olsa iyilik adına bazı izafî iyiliklere sevk edebilir. Gerçekte böyle ilâhi bir yönlendirici değil iken öyle zannedilen dinler de batıl dinlerdir. Tanımda dinin yeri, şartları, semeresi (ürünü, istenilen sonucu), rükünleri (aslını oluşturan parçaları), yani cinsi (türü, çeşidi) ve onu başka dinlerden ayıran özellikleri gösterilmiştir ve dinin şeriata uygun olan bu mânâsı, din kelimesinin lügatle ilgili bütün manalarını içine almaktadır.

Hak dinin yeri, akıl sahipleridir. Bundan dolayı cansızlar, bitkiler, hayvanlar, deliler, akılsızlar, çocuklar, bunamışlar (aklı gitmişler) gibi özürlüler, din açısından sorumluluk sahibi değildir. Çünkü akıldan yoksun olanlar, arzu ve seçim sahibi olmadıklarından dolayı kendilerinden bir iyilik meydana gelirse istem dışı olur ki buna da zorlama denilir. Bundan dolayı, hayvanlarda din vardır demek, olsa olsa mecazî bir ifadedir.

Demek ki dinin şartı akıl ve istektir. Bunlar dinin şartı, dindarlığın rüknüdürler. Akıl bulunmayınca dinle ilgili işler ve dinî yükümlülükler bulunamayacağı gibi, seçme hürriyeti bulunmadıkça da dinin idare ve etkisi, başka bir ifade ile dindarlık (dini kaidelere hakkıyla riayet etme) bulunamaz. Bundan dolayıdır ki, dinde ilim meselesinden başka bir de irade meselesi vardır. Gerçekten bilgili ve akıllı olmak, dindar olmak için yeterli değildir. Dindar olmak için dini hem bilmek ve hem sevmek lazımdır. Bundan dolayı, ilim ve irade, akıl ve seçim hürriyeti bizzat dinin yalnız kendisinde bulunan bir rükün değilse de dindarlık ve dine bağlı olmanın rüknüdürler. Bunun için isim olan din kelimesi ile, dindarlık mânâsına gelen ve mastar olan din kelimesinin manalarını karıştırmamalıdır. Dindarlık insanın vasfı ve nefse ait bir manadır. Din ise dindarlığın konusu ve onunla ilgili olan gerçeği ve işin özü olan bir manadır. Aralarındaki fark, nefisle ilgili bir olay ile bu olayın ilkeleri ve kanunları arasındaki fark gibidir. Diğer bir ifade ile din ilâhî bir kanun, dindarlık ise insanların emek ve çabalarının sonucudur. Bunu birbirinden ayıramayanlar ilim adına hatalara düşerler.

Dinin meyveleri bizzat iyi olan işlerdir. Yani işleri yapan kimsenin kendi zannına ve kendi görüşüne göre değil, aslında ve hak terazisinde iyi ve faydalı olan işlerdir. Bundan dolayı esas dindarlık, iyiliği Allah katında iyi olduğu için seçip yapmaktır. İyilik ise gerçekte genel olsun, özel olsun diğer kimselere şimdi veya gelecekte faydalı olandır. “İyiliği, gerçekten iyilik olduğu için yapmak” demek, onu Allah Teâlâ adına yapmak demek olduğu apaçıktır. Çünkü “şu iş gerçekten bir iyiliktir” demek, yalnız sana bana göre değil, aslında ve Allah Teâlâ'ya göre iyidir demenin diğer bir ifade şeklidir. Allah Teâlâ katında iyi olan her işin de bir ücreti, bir karşılığı, bir mükâfatının olduğu gerçektir. Bu sevabın en büyüğü Onun rızasıdır. Çünkü Yüce Allah her iyiliğin, her mükâfatın, her nimetin kaynağı ve kefilidir. Allah'ın rızasının en büyük vesilesi de Hakk’a rıza göstermektir. Hakk'a razı olmayan, iyiliği yalnız iyilik olduğu için sevip yapamaz, kendine ait peşin bir fayda arar. Gerçi iyiliğin mutlaka karşılıksız olması şart değildir. Allah katında kaybolan ve boşa giden hiçbir iyilik yoktur. Fakat bir iyiliğin hemen böyle bir menfaat endişesi ile yapılması, Hakk’a faydalı olmak için değil, Hak’tan yararlanmak için yapılan ve bundan dolayı ücretini Allah'tan isteyen peşin bir değiş-tokuş olur. Bu ise iyiliği, iyilik olduğu için yapmak ve Hak ile bir ilişki kurmak değildir. Mükâfatını Allah'tan isteyerek yapmak ise, herhalde Hak ile ilişkiye girmek ve Hakk’ı ve iyiliği tanıyarak yapmaktır. Bu da iyiliği gerçekten iyilik olduğu için yapmak demektir. Çünkü iyilik zaten ve gerçekten böyledir. Fakat bu karşılığın yalnız ahirette verileceğini düşünerek yapmak daha yüksek bir olgunluk derecesidir. Demek ki, Hakk’ı tanımayan ve Hakk'a tapmayanların, iyiliği gerçekten tanımaları ve iyiliği gerçekten iyilik olduğu için yapmaları mümkün değildir. İyiliği sevmenin başı, Hakk’ı sevmektir ve samimiyet ve ihlâsın ilk şartı Hakk'a tapmaktır.

İşte bunun içindir ki hak dinin, en belirgin özelliği Allah'ın koyduğu bir kanun olmasıdır. Allah'ın kanunu nasıl anlaşılır? Bu nokta dinin en önemli bir meselesini meydana

getirir. Şüphesiz Allah'ın kanunu bizzat Allah Teâlâ'nın ilmi ve iradesi ve rızasını gösteren deliller ile anlaşılır ki, bunların en kuvvetlisi Kur'ân gibi Allah'ın (insanlığa) hitabıdır. Kalp ve akıl bu hitabı zarurî olarak veya bir delil ile anlar ve kabul eder. Aslında ruhun bütün varlığı ile onu Allah'ın kanunu olarak anlaması lazımdır.

Bu noktada bazı filozoflar, vicdan zevkini yeterli görmüşler. Fakat mutlaka vicdan zevki çok şahsi bir sebeptir. Kâinatta her şahsın kendine mahsus özel bir vicdan zevki vardır. O halde kişiler kadar da din vardır demek gerekir. Hâlbuki hak bir olduğu gibi hak din de birdir ve hakkı bulmak için vicdanın ötesine de bir göz atmak gerekir. Şu halde bütünün vicdanını veya bunu temsil eden bir bütünün ruhunu bulmak ve o bütün ruhun kalbini ölçü olarak almak zarureti vardır.

Diğer bazıları yalnız akla başvurmuşlar ve aklın hak ve iyilikte biricik hükümdar olduğunu zannetmişlerdir. Hâlbuki akıl, şahıs değildir. Nitekim "Hak bir olduğu gibi akıl için de yol birdir" deriz. Fakat akıl en iyi bir anlama vasıtası olmakla beraber kalple ilgili hallerde otorite olmadığından dolayı ruhun bütün varlığına uyum sağlayamaz ve bundan dolayı Allah'a ait nizamı anlama ve kabul etmede prensiplere muhtaç ikinci derecede bir alet olmaktan ileri geçemez.

O halde Allah'ın kanunu her şeyden önce insanın ruhuna bütün varlığıyla uyan, görünür ve besbelli bir zarurî ilim ile ortaya çıkmalıdır ki, bu görünme bizzat Allah'ın nizamı ve hitabı olduğu kendi kendine anlaşılsın ve apaçık olsun da sonra akıllar tecrübe ve delile dayanarak netice çıkarma yolu ile kalpler zevk ve ferahlık ile bundan feyz (ilim-irfan) alsınlar. İşte bu zarurî ilime şeriat dilinde "vahiy" ve bu nimeti elde etmeye "nübüvvet (peygamberlik)" denilir.

Şu bilinmelidir ki vahyin, devamlı vicdanda bir örneği, akılda da delili vardır. Fakat vahyin gelişi bütün hisleri istila ettiğinden dolayı o anda ruh bütün varlığıyla gördüğü şeye dalmış olarak sadece kabul edici kesilir ve irade ile ilgili faaliyeti ve kuvvetlerinin özellikleri geçici olarak durur da aklın yetişemediği varlığın bilgi ve sırlarını görür ve daha sonra arzu ve iradesini ona uydurur.

İşte hak din, başlangıçta peygamberlik denilen böyle ilâhî bir nizam ile gerçekleşir ve bu tecelli insanda görünür fakat kaynağı bakımından insana ait bir nizam olmaz. Doğrusu insan ruhu Allah'a ait ilimde "yapan" değil "kabul edendir". Bilgi uydurulmaz, alınır ve bunun için ilimde ruh ile dış dünya arasında bir hak ilişkisi vardır ki bu ilahî bir nizamdır. Ruhun kendinde, arzusunu karıştırarak imal ettiği fikirlerde ise bazen ilim bulunur, bazen bulunmaz, bu da insana ait bir hareket olur. Demek ki, her türlü kesin bilgi Allah'a ait bir nizamdır. Hakk'ın böyle bir tasdiki de insanın arzu ve iradesinden tecerrüt edilmesiyle düşünülmeye bağlıdır. Özellikle din gibi doğrudan doğruya insanın işleri ve durumları ile ilgili ve insanın seçimiyle ilgili ve ona başlangıç olan hareket kanunlarında bu gereklilik daha kesindir. Kin, hırs, iştiha, kalbi ve aklı sislendirir, basiret (hakikati kalbiyle hissedip anlama) gözünü şaşı yapar (gözleri yanlış pozisyonlarda farklı yerlere bakar ve çift görme meydana gelir). Ya hiç göstermez veya çatal gösterir. Bunun için din ilminde iştihâdan (nefsin meyil ve arzusundan) sakınmak ve uzak kalmak en büyük şarttır: "مَنْ فَسَّرَ الْقُرْآنَ بِرَأْيِهِ فَقَدْ كَفَرَ / *Kim Kur'ân'ı şahsi görüşüne göre tefsir ederse kâfir olur*" hadis-i şerifi de bunu ifade ediyor.

Vahiy ise söylediğimiz gibi bütün his ve duyguları kaplayarak ve o anda irade gücünü etkisiz hale getirerek gelen ve bundan dolayı hiçbir emek ve yapmacık gayret şaibesi ve hiçbir iştihâ alâmeti olmaksızın ruhun sırf kabiliyeti üzerinde dışından ve içinden tam bir mecburi öğretme ile Allah'a ait ilkeler nizamını sunan en açık, en zorunlu bir kesin bilgi olduğundan normalde kat'î olarak bilinen bilgilerin üstünde Allah'a ait nizamın en mükemmel şahidi ve içeriğindeki aklî deliller ve sonraki çağdaş deneylerle de doğruluğu kuvvetlendirilen bir hitabın dile gelmesidir.

Dinî ilimlerde de akıl ve naklin önemi apaçıktır. Gerçekten İslâm'da da ilâhî kanunları bildiren delil dört tanedir: Kitap, sünnet, ümmetin icmâsı ve kıyas. Bunlardan ilk üçü kesin ispat, dördüncüsü de açıklayıcıdır.

Hak dinin ayırıcı özelliği akıl sahiplerini güzel arzuları ile bizzat iyiliğe sevk etmektir. Diğer bir ifade ile hak din zorla değil, seve seve iyilik yapan, istediğini yapmakta serbest olan insanlar yetiştiren bir terbiye nizamıdır ve bütün mutluluklarda iyiliğin yapıcısıdır. Demek dinin iyiliğe sevk etmesi mecburiyete ve zorlamaya dayanmıyor. O, önce serbest hareket etmeyi teşvik eder ve ona güzelce serbest hareket etmenin ölçüsünü verir. Güzel sonuç ile kötü sonucu göstererek uyandırır ve iyiliğe yönlendirmeyi bu gönül hoşluğu ile yaptırmak ister. Bunun için, “ **لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ** قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى لَا انْفِصَامَ لَهَا وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ / *Dinde zorlama yoktur*” (Bakara 2/256) denilir. Çünkü iyilik yapmaya zorlanıldığı zaman, gerçekte iyiliği yapan, o iyiliği yapmaya mecbur edilen değil, onu iyiliği yapmaya zorlayan, zorlayıcı kimsedir. Hâlbuki din, insanı, güzel ahlâk ve tabiat ve yüksek fazilet sahibi olan, hayırsever, iyilik yapan, istediğini serbestçe yapan bir insan yapmak istiyor. Bu ise yalnız dinin zatında değil, insanın istediğini seçmesinde ve onunla dindar olmasında ve bunun sağladığı başarı doğruluktadır. Din ne kadar doğru olursa olsun, bilgisiz kimselerde bu şekilde etkili olamayacağı gibi, bilginlerde bile istediğini yapma serbestisi bulunmaksızın, diğer bir ifade ile, gerçek anlamda dindarlık gerçekleşmeden etkili olmaz: “يَاأَيُّهَا الَّذِينَ **آمَنُوا إِنْ تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ** وَيُثَبِّتْ أَقْدَامَكُمْ” / *Eğer siz Allah'a (dinine) yardım ederseniz, Allah da size yardım eder*” (Muhammed 47/7). Bu güzel seçime, bu dindarlığa sahip olmayanlar, ya diğerlerinin zorlaması ile iyiliğe sürüklenen ve hürriyetine sahip olmayarak başkalarının kullandığı alet gibi olan ve başkasının istediğini istemeyerek yapan bir kişi olarak kalır veya kötülük ve bozukluk yapan biri olur gider. Bu vesile ile şunu birbirinden ayırmak gerekir ki; dinin insanı yönlendirmesi başka, birini dine yönlendirmek başkadır.

Bilgi gibi dinin de sürüklemesi zorla değildir. Çünkü aklın gereği, fiilen gerekli olanın sebebi değildir. Onun sebebi irade ve kuvvettir. Fakat hak dine sevk etmek aslında tam bir iyiliktir. Bunun için özel veya genel velayet (yetki, sulta, otorite) ile tam dindarlığın iyiliklere zorla sürüklediği, diğer bir ifade ile zorla iyilik yaptırdığı yerler vardır. Bu cümleden olarak anne ve babanın çocukları yönlendirme ve terbiye etmeleri, iyiliği emretmek, kötülükten sakındırmak gibi meseleler bu cinstendir. Bu farkın çıkış noktası şudur: İstediğini seçme ve irade dinin bir parçası değildir de, etkili olmasının bir şartıdır, dindar olmanın parçasıdır. Demin söylediğimiz gibi sırf kanun ile dilediğini yapmakta serbest olan kimsenin etkileri arasında büyük fark vardır.

Kısacası din, iman ve amel; konusu olarak akla ve irade hürriyetine teklif edilecek hak ve iyilik kanunlarının toplamıdır ki buna millet ve şeriat da denilir. Dindarlık da bu kanunların severek ve isteyerek tatbik edilmesidir. Gerçi amelin imandan bir parça olup-olmadığı tartışılmış ve doğrusu amel imanın bir parçası değil, imanın gereği ve meyveleri olduğu tespit edilmiş ise de gerek imanın ve gerek amelin dindarlıkta; imanla ilgili hükümler ve amelle ilgili hükümlerin de bizzat dinin içinde birer rükün olduklarında asla ihtilaf edilmemiştir.

Hak dinin bu ayırıcı özelliği üzerinde iyice düşündüğümüz zaman anlarız ki, tecrübe ve aklî delil açısından bir dinin hak olması, herkese vaat ettiği iyiliklerin, mutlulukların gerçekleşmesi ile anlaşılacaktır. Batıl dinin verdiği sözler, din olmasıyla ters orantılı iken hak dinin verdiği sözler din olmasıyla doğru orantılı olur. Gerçekten İslâm tarihine baktığımız zaman da İslâm dinini böyle buluyoruz. Ta Hz. Peygamberin zamanından beri müslümanlar ne zaman dinlerine tam doğru bir dindarlık ile sarılmışlarsa gerçek iyiliği anlamışlar ve yapmışlar, bereketleri, iyilikleri ve mutlulukları o oranda artmış, mutlu yaşamışlar, mutlu yaşatmışlar: “ **مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا** وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ / *Kim bir iyilik yaparsa ona o iyiliğin on katı verilecektir*” (En'âm 6/160).

Fakat zamanımızda Avrupalılardan bazıları diyorlar ki: “Asrımızın insanları, mutluluğu fayda ve iyilikte değil, faydalanmada görüyorlar. Onun dışında bizatihi bir hak, bizatihi bir iyilik tanımıyorlar ve bundan dolayı Allah tarafından kurulmuş olan hak din, artık onların şevklerini ve iradelerini coşturmuyor. Şimdiki insanları ancak faydalanma şehveti zabt ve idare ederse etkileyecektir. Bundan dolayı onlara insan tarafından kurulmuş olan dinler tatbik etmeli ve iradeleri bununla gıcıklayarak (kaşındırarak, istek uyandırarak) şimdiki insanları, olgunlaşıncaya kadar bir taraftan mücadeleye sürüklemeli, diğer taraftan sırf otomatik ve mekanik (kafa yormaksızın el veya makine ile yapılan), yani cansız ve duygusuz kanunlarla zor ve kuvvet içinde tutup götürmelidir. Tabiatta merhamet yok, zor vardır. Hürriyet değil, zorunluluk ve determinizm (her olayın başka olayların gerekli ve kaçınılmaz bir sonucu olduğunu ileri süren öğreti) hâkimdir”. Bunlara göre şimdiki insanlar şahsî çıkar hırsı ile ister istemez böyle sonsuz bir mücadeleye atılmakta ve sevgi yerine düşmanlık çoğalmaktadır. Böylece hak din doğru imiş demek, haksızlar onun mükâfatına değil, cezasına layıktırlar demeye eşittir ve hak dinin Allah'a ortak koşmada gösterdiği acı sonuçları hak etmeyi itiraf etmektir ve “ ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ / *İnsanların kendi elleriyle kazandıkları günahlar yüzünden, karada ve denizde fesat çıktı. Belki (pişmanlık duyup) dönerler diye, Allah böylece onlara, yaptıklarının bir kısmını (n kötü sonuçlarını/cezasını dünyada) tattırıyor*” (Rûm 30/41) âyetinin mânâsını doğrulamaktadır. Bu da Allah'ın birliği ile Rahmân ve Rahîm'e sarılmayan insanların bizzat hakları (hak ettikleri) ve bundan dolayı âlemlerin Rabbi'nin bir yücelik alâmeti, bir büyüklük terbiye ve tedbiridir. Yüce Allah insanlara bu şekilde de görünür. İnsanlar bu çıkarcılık ve açgözlülüğü yenerlerse, ancak şimdiki zamandaki savaş belasını da yenmiş olacaklar ve gelecekteki din gününün mükâfat ve karşılığını daha iyi anlayacaklar. Çünkü Alman filozofu Kant (1804) bile Yüce Allah'ın mutlak varlığını, pratik aklı ile ahiretin mutlaka var olması gerektiği sonucundan çıkarmıştır. Bu şekilde ahiret günü dinin ve ona iman etmek dindarlığın en önemli temelini oluşturur. O günün dine mahsus olan böyle bir özelliği vardır. “مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ / *O, din gününün maliki Allah'ın*” âyetinde bu müjde ve uyarmanın açıkça ifade edilmesi bu itibarla da çok açık seçik bir söz olmuştur. Dinin böyle bir günü vardır.

Bundan dolayı Taberî’nin (310/923, Câmi'u'l-Beyân adlı) tefsirinde nakledildiği üzere bazı müfessirler buradaki “*din*”i yalnız mükâfat ve karşılık mânâsına değil, millet ve şeriat de denilen bilinen mânâsıyla ilişkili olarak tefsir etmişlerdir. Bu şekilde “*yevmi'd-dîn*”, bilinen şer'î mânâsı ile dinin bilinen önemli günü demek olur ki, bundan da bizzat ahiret ve kıyamet günü anlaşılır. Hitabın başlangıcına göre birinci mânâ açık, hitabın sonucuna göre de ikinci mânâ birdenbire akla geliyor. Bunun için biz de bu iki mânâyı zayi etmemek için mealinde “*din gününün sahibi*” demeliyiz.

1. Kıraat

Burada iki kıraat (okuma tarzı) vardır. On Kıraat imamından yani İbn Âmir (118/736), İbn Kesîr (120/737), Ebû Amr (154/770), Hamza (156/772), Nâfi (169/785) ve Ebû Ca'fer (132/749) kıraatlerinde elifsiz (“meliki” şeklinde) olarak okunur, Âsım (128/745), Kısâî (189/805), Ya’kûb el-Hadramî (205/821) ve Halefü’l-Âşir (Halef b. Hişâm, 229/834) kıraatlerinde ise (elifli olarak, “mâliki” şeklinde) okunur ki, bizim kıraatimiz de budur. Fâtiha'da mânâ ile ilgili Kur'ân-ı Kerim'in türlü türlü okunma şekilleri ancak buradadır. Birincisi mimin ötresi ile “mülk” mastarından sıfat-ı müşebbehe (güzellik, çirkinlik, renk, sakatlık, kusur, bazı duygu çeşitleri vs. delalet eden sıfat olup ifade ettiği mana daima kişi veya varlıklarda sabittir), ikinci de mimin esresi ile “milk” mastarından ism-i fâil kipidir. Bu kelimeler, kuvvet mânâsı ile ilgilidir. Biri her şeyden önce ve bizzat insanların canları üzerinde tasarruf, diğeri de her şeyden önce ve bizzat malların kendisi ve faydaları üzerinde tasarruf kuvvetidir. Hükümdarlık, umumun faydası için görüş ve tedbir, emir ve yasak, söz verme ve uyarma, gönül okşama ve mahrum etme gibi hukuk ve yetki ile aklı olan insanlar

üzerinde tasarruf ve hüküm icra ederek bir toplumu düzene sokma ve onu bir tek kişi örneğinde temsil eden bağımsız bir genel nitelikli yönetim kudretini ifade eder.

Mâlikiyet ise, her türlü mal varlıkları ve onların hisseleri üzerinde kişinin özel faydası için başlı başına zabt (idaresi altına almak, ele geçirmek, sıkıca tutmak) ve tasarruf hakkı ve yetkisi demek olan özel nitelikli yönetim kuvvetini ifade eder. Bunlardan her birinin diğerine bir yönden ilişkisi vardır. Gerek mutlak suretteki sahip olma ve gerek mutlak suretteki hükümdarlığın ikisi de bizzat âlemlerin Rabbine aittir. Çünkü hayatı kendi elinde olmayan insanlığın bu sıfatlarla nitelenmesi, tabiatıyla izafî (varlığı başka bir şeyin varlığına bağlı, göreceli, nispi), vekâleten ve eğreti (geçici) olduğu apaçıktır. Bununla beraber dünyada ve şimdiki zamanda insanlığın yalnız bencilliğini (yalnız kendini düşünmeyi), gururunu (kendini beğenmeyi, büyüklenmeyi, övünmeyi) teşkil eden de bu izafî ve vekâleten olan otorite ve mülktür. Çünkü bunlar, dünyada yaşama ve mutluluğun en önemli temel şartlarındandır. Gerçekten hayat ve hayatın mutluluğu önce bir memlekete bağlıdır. Memleket ise otorite ve mülk yeri demektir ki, buna halk dili ile vatan, İslâm hukuku dili ile daha değerli olarak dâr (yurt) denilir. Bir memlekette hayat, şahsî menfaate dayalı mülkiyet hakkına bağlı olarak, yani kişisel mülkiyet ile ayakta durur. Bunun gereği olan hayat ve kamu yararı (devletin gereksinimlerine cevap veren ve bu ihtiyaçları karşılayan, topluma yarar sağlayan değerler bütünü) da hükümdar ve mülk ile yani sosyal düzeni (sosyal yapı içerisinde belli yöntem, ilke veya yasalara göre oluşturulan düzeni) temin eden devlet ve devlet reisi ile sağlanır. Bunların kıvamı (en uygun durumu) da her ikisinin kendine ait (özel) ve kendi adına hareket eden kimse olmayıp birbirinin desteğine muhtaç olduklarını bilmek ve aralarında hak oranına uygun düşen karşılıklı destek ve düzeni bulmakla mümkündür. Kişiyi ve kişisel mülkiyeti boğan katıksız ve katı sosyalizm (toplumsal refahı devlet üstünlüğünün getireceğini savunan, işçilerin yönetime katılmalarına ağırlık veren, hür teşebbüsü baskısı altında tutmaya çalışan siyasi öğreti), organlarının bütün özellikleri felce uğrayan ve yalnız gönlü basit ve fakat heyecanlı bir hatıra ile kıvranan bir vücuda benzer. Toplumu, sosyal (toplumsal) mülkiyeti boğan katı ferdiyetçilik (liberalizm) canlılığı çözülmüş olup canı boğazına gelmiş ve gözleri hava boşluğuna dikilmiş ölüme hazır birisinin son nefesindeki can çekişme anındaki krizini yaşayan bedenini andırır. Bunun için otorite ve mülkten her birinin yok olması bir felakettir. Mülk ve otoritenin bir kısmının veya tamamının yokluğu, bizzat kamu (halk, amme) yararının o oranda kesilmesidir. Otorite ve mülk sahibi olmanın bir kısmının veya tamamının yok olması da kişisel faydanın veya herkesin faydasının tükenmesi demektir. Çoğunlukla birinin sona ermesi diğerinin sona ermesini gerektirir. Bunların ikisinin birden kaybedilmesi ise -Allah korusun- en büyük musibet ve en büyük felakettir. Her birinin yok olmasını düşünmekte bile insanlık bu acıklı sonucun yürekler acısını duyar ve duyduğu içindir ki, bütün bu açıklık karşısında kendisinin şu anda göreceli (geçici, izafi) değil, gerçek ve kayıtsız şartsız bir melik (hükümdar) veya malik (sahip) olduğu kuruntusundan kurtulamaz. Varlık ve nimet açısından hükümdarlık şüphesiz daha çekicidir. Fakat yokluk ve şiddetli ceza açısından da sahip olmanın ortadan kalkması daha dehşetli ve daha korkunçtur. İşte bu büyük âyet insanlığın şimdiki zamandaki bu izafî payını zorla almayarak, gelecekte özellikle ahirette bunun dahi kendisinden alınacağını ve o zaman yalnız âlemlerin Rabbi Yüce Allah'ın ezelî ve ebedî olan gerçek mülk sahibi oluşu ve mutlak hükümdarlığının kalacağını açıklıyor: “يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ لَا يَخْفَى عَلَى اللَّهِ مِنْهُمْ شَيْءٌ **لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ** / *Bugün mülk kimindir? O tek ve Kahhar (Galib-i Mutlak ve her an kahretmeğe/yok etmeye muktedir) olan Allah'ındır*” (Ğâfir/Mü’min 40/16), “يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْئًا وَالْأَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلَّهِ / *O gün, kimsenin kimseye yardım edemeyeceği bir gündür! O gün emir, yalnız Allah'a aittir*” (İnfitâr 82/19). İlk bakışta bu uyarma ne kadar dehşetlidir. “Benim benim” derken, memleket, hükümet kaybetmenin ne felaket olduğunu anlayanlar, “İsterse bir tane olsun kimseye vermem” derken, malsız mülksüz kaldığını görenler bu dehşetin büyüklüğünü ne çabuk hissederler. Fakat onu sonradan değil, önceden hissetmenin faydası vardır. Bununla beraber bu yüce âyet

ümitsizlik veren bir âyet değildir. İzafî ve vekâleten sahip olma veya hükümdarlığın sona erip gerçek ve hakiki sahibine ve hükümdarına döndüğü o günde yine tam fakirlik olan tamamen yok olma yüz göstermiyor, ne katıksız otorite, ne de katıksız mülkün hiç biri olmuyor. Bütün varlıklar, gerçek sahip olan âlemlerin Rabbinin, Rahmân'lığı ve Rahîm'liği ile kudreti altında toplanmış bulunuyor. Bundan dolayı Rabbanî (Rabbe âit) memleketin vatandaşlığını taşıyanlar o gün mutluluk paylarını derecelerine göre bol bol alacaklar ve tâbi olmayanlar da sonsuz nasipsizliğe katlanıp gideceklerdir. Çünkü o gün vatandaşlığı değiştirmeye artık imkân kalmayacak, başka memleket, başka hükümet (yönetim) bulunmayacaktır. Bugün kötülük yaparken, sonunda yokluğa güvenen, yok olmayı nimet sayanlar, o gün ondan da mahrum olacaklardır. Hak terazisinin gereği budur: " وَنَادَوْا يَامَالِكُ لِيَقْضِ عَلَيْنَا رَبُّكَ قَالَ إِنَّكُمْ مَاكِثُونَ / *Cehennem bekçisine şöyle feryat ederler: "Malik! Ne olur, tükendik artık! Rabbin canımızı alsın, bitirsin işimizi!/Ey Mâlik! Rabbin bizim işimizi bitirsin". O da şöyle der: "Ölüp kurtulmak yok, ebedi kalacaksınız burada*" (Zuhruf 43/77), " وَقَالَ الَّذِينَ فِي النَّارِ لِخَزَنَةِ جَهَنَّمَ ادْعُوا رَبَّكُمْ يُخَفِّفْ عَنَّا يَوْمًا مِنَ الْعَذَابِ (49) قَالُوا أَوَ لَمْ تَكُ تَأْتِيكُمْ رُسُلُكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ قَالُوا بَلَى قَالُوا فَادْعُوا وَمَا دُعَاءُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ (50) / *Ateşte olanlar bu sefer, cehennem bekçilerine "Ne olur, Rabbinize bizim için yalvarın. Bir gün olsun, azabımızı hafifletsin!" derler. Onlar "Peygamberleriniz size açık açık delillerle gelmediler mi?" deyince, "Evet" diye cevap verirler. Bu defa onlar "O halde siz kendiniz yalvaracaksanız yalvarın (biz sizin durumunuzdaki kimseler için dua etmeyiz)" derler. Kâfirlerin duaları ise neticesiz kalır*" (Mu'min 40/49-50).

İşte "mâlik" şeklinde okumak bu uyarma ve müjdelemeyi ferdî mülkiyet açısından; "melik" olarak okumak da sosyal mülkiyet açısından anlatmak ve bildirmektir. Her iki uyarıyı bir okuma şeklinde toplamaya, Fâtiha'da Allah'ın Rahmân olması müsaade etmemiş ve en büyük belagat bunların iki ayrı okuma şeklinde dağıtılmasında kendini göstermiştir.

2. İlmî Bir Özetleme

Fâtiha'da ilk tam vakfın (durağın, "tı" durak işareti var) içine aldığı (besmelenin dışındaki) bu üç âyet, bir istenilen şey ile beş delilinden terkip edilmiş bir önermedir. Şöyle ki: Hamd Allah'a mahsustur. Çünkü Allah zatı ve sıfatı ile bunu hak etmiştir. Zatı ile hak etmiştir, çünkü Allah'tır, zatında hakkıyla kendisine ibadet olunandır. Sıfatı ile hak etmiştir. Çünkü âlemlerin Rabbidir ve çünkü Rahmân'dır ve çünkü Rahîm'dir ve çünkü din gününün sahibidir. Birinci delile göre "Allah'a hamd olsun" önermesi, "dört sayısı, çifttir" önermesi gibi benzetmeleri beraberinde olan önermeler veyahut doğal denilen önermelerdendir. Diğerleri de enfüsî (ferdin düşünce ve duygularına dayanan, öznel; kişinin iç dünyasıyla ilgili) ve âfâkî (kâinat ve içindeki hâdiselere ait; nefsin haricindeki âleme dair, nesnel, objektif) bakış açısıyla kâinat düzeninden dolaylı olarak varılan bir sonuç gereğince başlangıç ve sonuç delillerinin özetidir ki, Kur'ân'da uzun uzadıya anlatılacaktır.

F. إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ

"5- *(Rabbimiz!) Yalnız Sana kulluk (ibadet) eder ve (hem ibadetlerimizde, hem de bütün ihtiyaçlarımızda) yalnız Senden yardım dileriz/Ancak sana ederiz kulluğu, ibadeti ve ancak senden dileriz yardımı, inayeti (Ya Rab!)*". Aslında "böyle deyiniz" deyiniz mealini ifade eder.

İbadet; "kulluk ve tapınma" olarak anlaşılmıştır. Bu kavramın içinde kâmil mânada "sevgi, korku ve boyun eğme" vardır. Bu üç tavır ve duygunun birlikteliği ibadetin temelini oluşturur. İbadet, müslümanın Allah'ın ölçülerine uygun olarak yaptığı her kutlu eylemin adıdır. İbadet, bir kulluk göstergesi ve yaratılış gayesidir. İnsanların yaratılış gayesi ibadettir ancak onlar buna icbar edilmemiştir. Yani terim anlamıyla ibadet, iradeye bağlı olmayan hareketler ve oluşlar gibi hâsıl olmamakta; kul, ilâhî emri -dünya hayatında bir imtihan olarak- serbest iradesiyle yerine getirmekte veya ihmal etmektedir. Dünyanın bütün nimetleri ve imkânları insanın, insanca (yalnız Allah'a kulluk ederek) yaşaması için verilmiş

araçlardır. Bunları amaçlarına uygun olarak kullanmayanlar nimetin kıymetini bilmemiş ve israfa sapmış olurlar. İnsanın sınırlı gücü ve iradesi her zaman maddî ve manevî ihtiyaçlarını karşılamaya ve kendisinden beklenenleri yerine getirmesine yeterli olmamaktadır. Bu sebeple insanlar hem diğer insanlardan, hem de insanüstü güçlerden yardım istemeye ve almaya kendilerini mecbur hissetmişlerdir. Fakat onların bu iki kaynaktan yardım istemek ve almak için tuttukları yollar, benimsedikleri sistem ve usuller, ilâhî irşada kulak asmamadan dolayı zamanlarda şirke ve bedbahtlığa düşmelerine sebep olmuş; dolayısıyla birçok bâtıl din, işe yaramaz sistem ortaya çıkmıştır. Bu âyet, ibadet ederken ve yardım isterken yöneleceğimiz doğru adresi bize göstermekte ve tevhidi getirmektedir.

Arapça "İbadet" kelimesi şu üç anlamda kullanılır: 1) Tapma ve bağlılık; 2) Boyun eğme ve itaat etme; 3) Hükmü altına girme ve kulluk yapma. Burada bu üç anlama da gelir; yani: "Biz yalnız sana ibadet ederiz, yalnız senin kulların ve köleleriniz", "Yalnız Sen'le bu tür bir ilişki içindeyiz" ve "Bu üç anlamıyla da Sen'den başka hiç kimseyi mabut kabul etmiyoruz".

İlk ayetlerle ulaştığımız ruhî hazırlık ve dilimizle yaptığımız hamd ü senalardan sonra, şimdi de tüm her şeyimizi Ona has kılıyor, Ona adıyoruz: " قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ / *(Ey Muhammed!) De ki: Şüphesiz benim namazım, kurbanım, ibadetlerim, hayatım ve ölümüm âlemlerin Rabbi Allah içindir*" (En'âm 6/162). Bu adağımızda kalabilmek, sözümüzde durabilmek için Onun yardımını diliyoruz. Çünkü biz ne kadar gayret edersek edelim, Ona yaraşır bir şekilde kullukta bulunamayız. Hatta Onun yardımı olmadan hiçbir şey yapamayız. İşte bu yüzden Onun yardımına başvuruyoruz. Ama sadece Onun yardımına başvuruyoruz. " إِيَّاكَ نَعْبُدُ / *Sadece Sana ibadet ederiz*" derken, şirk kokusu taşıyan tüm her şeyden uzak kalacağımızı; "وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ / *Sadece Senden yardım dileriz*" derken de, kendi güçsüzlüğümüzü itiraf ederek kendimizi Ona havale ediyor, yegâne güven kaynağımızın Allah olduğunu ilan ediyoruz. Önce kulluğumuzu sunuyor, sonra yardımını istiyoruz. Kul olarak biz, bize düşenleri yapmaya çalışıyor, sonra da Ona sığınıyor, tevekkülümüzü sadece Ona has kılıyoruz. Ancak bundan sonra (takip eden iki ayette) isteklerimizi sıralıyoruz.

Besmeleden buraya kadar kendisi ve sıfatları, kulları ve kâinat ile kesintisiz ilişkisi, dünya hayatının sonu ve hesap günü hakkında önemli açıklamalar yapan Allah Teâlâ, bunları iman içinde dinleyip anlayan ve şuuruna yerleştiren kullarında hâsıl olacak duygu ve düşünceye, davranış biçimine tercüman olarak, "إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ / *Ancak sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz*" buyuruyor. Şu halde yukarıda sıralanan eşsiz ve benzersiz sıfatlar Allah'a mahsus olduğuna göre ibadetin ve yardım dilemenin Ona özgü kılınması da - kul açısından- tabii hale gelmektedir.

Yalnız Sana kulluk ve itaat eder, ancak Sana boyun eğeriz. Zira Sen her türlü yüceliğe layıksın. Senden başka hiçbir güç, kulluğa ve ihtiyaçlara cevap veremez. Dilediğimiz her şeyi yalnızca Senden dileriz; zaten Senden başka yardımcı da bulunmaz. Din, "إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ / *Yalnız Sana ibadet eder ve yalnız Senden yardım dileriz*" cümlesi üzerinde oturmaktadır. Kur'ân'ın sırrı Fâtiha ise, Fâtiha suresinin sırrı da bu iki cümledir. Bu itiraf, kul ile Rab arasındaki canlı bağlantıdır.

Senin yardımını diliyoruz, çünkü senin âlemlerin Rabbi olduğunu, her şeye kadir olduğunu ve her şey üzerinde hükümran olduğunu biliyoruz. Bu nedenle, istek ve ihtiyaçlarımızın karşılanması için yardımını isteyerek sana yöneliyoruz.

Âyette, "ederim, dilerim" yerine "*ederiz, dileriz*" şeklinin seçilmiş olması; tevhit ehli müminlerin bir bütün teşkil ettiklerini, bu sebeple "Sen ben değil, biz varız" ilkesi doğrultusunda hareket etmelerini, fert-toplum arasındaki dengeyi korumalarını işaretlemektedir. Burada "biz"i oluşturan bağ imandır, bir Allah'a kulluktur; "*Allah'ın kulları! Kardeş olunuz*" (Buhârî, Nikâh, 45; Müslim, Birr, 23, 28-32) hadisi de bu mânaya açıklık getirmektedir. Müminler kardeşçe yardımlaşırlar fakat kimin elinden gelirse gelsin gerçekte her nimetin Allah'tan geldiğini, O dilemedikçe kimsenin bir şey veremeyeceğini bilirler.

Saygı göstermenin bütün şekillerini ve sebeplerini içine alan bu bildiri ve ispat şeklinden sonra da aynı önerme ve deliller bir dileğe ve bir teklifin gereğini yerine getirmeye dahi işarettirler. Sanki Yüce Allah şöyle buyuruyor: "Ey insanlar! Ey akıl sahipleri! Siz sadece iyiliğe, kayıtsız, şartsız olgunluğa saygı gösterenlerden iseniz Ben Allah'ım, her olgunluk benimdir ve eğer kudret ve iyilik etmeye saygı gösterenlerden iseniz ben âlemlerin Rabbiyim ve eğer geleceğe tamah ederek saygı gösterenlerden iseniz ben Rahmân-ı Rahîm'im ve eğer korku ve ürkme ile saygı gösterenlerden iseniz ben din gününün sahibiyim. Bundan dolayı saygının bütün sebeplerini zatında toplayan ve kendisine ibadet edilen tek ilâhım".

Bunu duyan akıl sahibi muhataplar da, "Acaba Allah Teâlâ'ya nasıl ve ne şekilde hamd edelim?" diye elbette kendi kendilerine soracaklardır. İşte buna cevap vermek üzere, sözün yönünü değiştirmek demek olan bir iltifat üslubu ile; "إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ / *Ancak sana ederiz kulluğu, ibadeti ve ancak senden dileriz yardımı, inayeti (Ya Rab!)*" buyrulmuştur. "Böyle deyiniz" meâlini anlattığı halde, anlatımdaki belagat bunu açıkça söylemeye ihtiyaç bırakmamıştır. "*İyyâke*", "Sana" mânâsına bitişik olmayan zamirdir ve ondan sonraki "*na'budü*" fiilinin düz nesnesidir (meful-i bihidir). Nesnenin (Mefulün) böyle fiilden önce gelmesi, "sırf sana mahsus" anlamı taşıdığından, "başkasına değil, ancak sana" demek olur. "*Na'budü*", abed, ubûdet, ubûdiyyet mânâlarını da toplayan ibadet mastarından yapılmış geniş zaman fiili birinci şahıs çoğul kipidir. O halde ibadet nedir?

Şeriat dilinde **ibadet**, niyete bağlı olarak yapılmasında sevap olan ve Yüce Allah'a yaklaşmayı ifade eden özel itaattir. İtaat, niyete bağlı olsun-olmasın ve kimin için yapıldığı bilinsin-bilinmesin, yapılması hayırlı olan ameli yapmaktır. Allah'a yaklaşmak niyete bağlı olmasa bile yapılması hayırlı olan ameli, kime yapıldığını bilerek yani yaklaşmak istediği zatı tanıyarak yapmaktır. Bundan dolayı her ibadet, Allah'a bir yaklaşma ve her yaklaşma bir **itaat**tir. Fakat her itaat yaklaşma sayılmaz ve her yaklaşma ibadet olmaz. Mesela Allah'ı tanımak için düşünmek bir itaattir. Fakat kendisine yaklaşmak istenilen Yüce Allah düşünce durumunda henüz tanınmış olmadığından bu düşünce bir yaklaşma değildir ve niyete bağlı olmadığından ibadet de değildir. Kur'ân okumak, ihtiyaç sahiplerine yardım etmek, sadaka vermek, vakıf yapmak vb. şeyler, niyete bağlı olmayan ameller hem yakınlık, hem itaattir, ibadet değildir. Fakat namaz, oruç, zekât, hac ve cihat gibi yapılmasında niyet şart olan ameller hem ibadet, hem yakınlık ve hem itaattirler.

Demek ki, şer'î ibadet, insanın ruh ve bedence, dış görünüşü ve içyüzünde bütün varlığıyla yalnız Allah'a yapılan şuurlu bir itaat ve yakınlıktır. İlk önce; bunda niyet şarttır. Niyet ise yapılacak işin icra edilmesinde ancak Allah'a itaat ve yaklaşmayı kastetmek demek olan yeni bir istektir. Azmetmek bir işi yapmadan önce, kastetmek yapmakla beraber olduğu gibi, niyet de niyet edilen şeyi bilmekle beraber onu yapmaya bitişik olur. Hem bilgi ve hem isteği kapsayan bu tam şuur, ruh ve kalbin bir işidir. İkincisi bununla beraber Allah katında itaat olan bir amel ortaya koymak gerekir ki ibadet olsun. Yoksa yalnız bir şeyi yapmayı istemek ve ruhta kalan düşünme, hatıra getirme gibi iç duygularla ilgili ameller, itaat ve yakınlık olsa da ibadet olamaz. Bunun içindir ki, ibadetlerin başı olan imanda, sadece kalp ile doğrulamak yetmez de bunun hiç olmazsa dil ile ikrar edilerek kalpten dışarı çıkarılması da gerekir. Aynı şekilde niyet edilmeden yalnız açıkça yapılan ameller de ne olursa olsun ibadet sayılmaz. Niyetsiz yatıp kalkmak namaz değil, niyetsiz aç durmak oruç değil, niyetsiz Kâbe'ye, Arafat'a seyahat edip dolaşmak hac değil, niyetsiz düşmanla savaşmak, şehit veya gazi yapan cihat değildir, ... O halde kötü niyetle, yani Allah'a itaat ve yakınlık maksadından başka bir maksatla yapılan ameller hiçbir şekilde ibadet olamaz. Görülüyor ki, dilimizdeki kullanılışlarına göre "tapı, tapmak, tapınmak" kelimeleri ibadetin değil, genel olarak itaatin mânâsı olabilecektir. Hatta "tapmak ve tapınmak" kelimelerinde az çok ne yaptığını bilmemek gibi bir şuursuzluk mânâsı anlarız da bunları puta tapmak, haça tapmak gibi yerlerde kullanırız. Bundan dolayı "sana ibadet ederiz" yerinde sadece Türkçe olsun diye "sana taparız" veya "sana tapınırız" demek dilimizin inceliğini kaybetmek olur. Kulluk

etmek, şuur açısından tapmak kelimesinden daha iyidir. Bu da ibadetten zayıf olan kulluğun manasıdır. Bununla beraber İslam'da bütün dinî nasların genel incelenmesi sonucu yerleşmiş olan şer'î manadan önce kelimenin kökünden gelen lügat mânâsı göz önünde bulundurulduğu zaman bunların arasında bir ortak mânâ vardır ki, ibadet denildiği zaman önce onu düşünmek ve Fâtiha'da da bundan başlamak gerekir. Şu halde o nedir?

Bu mânâ, "ع ب د" esas maddesinin en genel olan mânâsı ne ise odur ki, bu da "ubûdet" veya "abed" mastarlarındandır. Âbid (ibadet eden) ve ma'bûd vasıflarının içinde de yer almıştır. Yukarıda işaret ettiğimiz şekli ile ubûdet (kulluk), ubûdiyyet (kulluk) ve ibadet bir derece itaat mânâsını ifade ederler ki, en özel mânâsı ibadet, en genel mânâsı da ubûdettir. Ubûdet, Arap dilinde kendini alçak tutma mânâsını içine alır. Kulluk alçalmayı açığa vurma, ibadet bunun daha kuvvetlisi olarak eğilip tevazu etmenin, alçak gönüllülüğün ve hürmetin en son derecesidir. Bunun için tefsir âlimlerinin çoğu bunu (ibadeti) "eğilip tevazu etmenin en son şekli" diye tefsir ederler. Bu da sebebini sormadan tam itaat mânâsına gelir. Ebû Hayyân (745/1344) (Tefsîrü'l-Bahri'l-Muhît adlı) tefsirinde İbn Sikkit'ten ibadetin her şeyden tecrit edilip Allah'a yönelme manasından alınmış olduğunu da nakletmiştir. Kamusu [Fîrûzâbâdî'nin (817/1415), Kâmûsu'l-Muhît adlı sözlüğünü, el-Okyanusü'l-Basît fî Tercümeti Kâmûsi'l-Muhît adı ile] şerh (ve tercüme) eden Mütercim Âsım Efendi'nin (1235/1819) açıklamasına göre de ibadet hırs ve öfke mânâlarına gelen (abed) maddesinden alınmıştır. İbadet Allah'ın razı olduğu şeyi yapmak, ubûdiyyet (kulluk) de Allah'ın yaptığına razı olmak diye de tefsir edilmiştir. Çünkü şeriat dilinde ubûdiyyetin ibadetten bazen pek aşağı ve bazen daha yüksek olarak kullanıldığı vardır. Hz. Muhammed'in (sav) ubûdiyyeti ibadetten daha özel bir manaya gelir.

Bu mananın psikoloji ilmi (ruhî hâdiseleri tetkik eden ilim, ruh bilimi, ruhiyat) **açısından açıklanması:** İnsanın hayatı, tat ile acının güzergâhıdır. İnsan ruhu; acıdan gocunur, tattan hoşlanır. Acı sebepleri karşısında öfkelenir veya kızar, insan faaliyetlerini düzenleyen işte şimdiki zamandan geleceğe bu korku ile ümidin art arda karşılaşması ve çarpışmasıdır. Ümit silindiği zaman ümitsizlik kaplar, faaliyet söner. Korku silindiği zaman da azgınlık kaplar, sonuç düşünülemez, faydalı faaliyet yapılmaz, üretimin yerini tüketim alır. Ümidin içinde bir korku, korkunun içinde bir ümit yoksa vazife şuuru hareketsiz kalır, açları çalıştıran doymak ümidi, tokları çalıştıran açlık korkusudur.

İnsan hayatı iç ve dışın karşılıklı ilişki içinde olmasıdır. Nefes almadan tutunuz da en incelerine varıncaya kadar hayatın sebepleri ve lezzetlerinin birçoğu insana dışından gelir, içinden gelenlerin çoğu da kendi isteğiyle yaptığı bir şey değildir. İster istemez herkes, hayatının ümit ve korkusunun sebebi yalnız kendisi olmadığını az çok sezer. Bu da kendi kendisine bırakılan insanın bir hiç olduğunu anlatır. İnsanın bu acizliğini, bu duygusunu unuttuğu kendinden geçtiği zamanlar gerçi çoktur. Fakat ne olursa olsun hiçbir kişi kendi kendine bu aczin sahasından çıkamaz. Aklı olanlar da ümit ile korkunun bu çekicilik ve iticiliğinden ayrılamazlar.

Gerçekten geleceğe göre insan ruhunda ne ümidin sonu vardır, ne de korkunun. Yaratılışta ümit sebepleri sınırlı olmadığı gibi, korkunun sebepleri de öyledir. İnsan ruhu, zaman zaman belli ümitler ve belli korkular karşısında birbiri ardınca üzülürken bir taraftan da bütünüyle belli olmayan, uçsuz bucaksız ümitlerin, korkuların mutlak etkisi altında bulunur. Burada bütün ümitlerle bütün korkuların karşı karşıya yer alarak bir noktada buluştuklarını görür ki bu da gerçeğin ta kendisidir. Ve o zaman kendisinde öyle bir ilgi uyanır ki, bu ilgi bir taraftan bütün sevgileri, diğer taraftan bütün korkuları içine alan bir korku ve ümit heyecanı ile ortaya çıkar. İşte insan ruhunun böyle bütünüyle etkilendiği kayıtsız bir korku ve ümit sebebine karşı duyduğu bu ilgi yaratılışta insan fıtratında var olan kendisine ibadet edilen ve ibadet düşüncesinin başlangıç noktasıdır ki, bütün vazife duygusu bunda toplanır. Her şahsın ahlâkî cibilliyeti (yaratılışı), geleceği, mutluluğu, mutsuzluğu bundaki ciddilik ile her bakımdan birbirine denktir. İnsan bu duygusunu neye bağlarsa tapınılanı odur.

Bazen cahillik ve bazen terbiye ve alışkanlıktaki özellik dolayısı ile bazı vicdanlar yükselemez de belirli ve sınırlı bir ümidin baskısı altında veya bir korku tarafından yenilgiye uğramış olarak kalırlar. Ona belirli bir zaman içinde bütün varlığıyla öyle bağlanır ve öyle güçsüz olur ki, o lezzeti feda etmeye veya o acıya göğüs germeye kendisince imkân yok gibi düşünür. Artık o, bu ümidin sebebini öyle sevmiş veya o korkunun sebebinden öyle yılmıştır ki, bunlar ona bütün sevgilerin gayesi veya bütün korkuların sonu gibi görünür. Sanki birisi varlığın ta kendisini, diğeri yokluğun ta kendisini temsil eder. O zavallı vicdanın böyle sınırlı ve sonlu yaratılmış bir sebebe böyle bütünüyle bağlanıvermesi onun huzurunda öyle alçalmalara, öyle tapınmalara sürükler ki, bütün şuur o küçülmeye boğulur ve o andan ilerisini görebilecek akıldan iz kalmaz. İnsanlara gerçek mabudu ve gerçek kulluk ilgisini unutturarak, bütün belaları meydana çıkaran şirkin esas kaynağı budur. Allah'a şirk koşanların canlı, cansız, türlü türlü putları, yalan ve haksız mabutları hep bu duygu ile ortaya çıkmıştır ve insan hayatında hala böyle vicdanlar, zannedildiğinden daha çoktur. Hatta kendilerini, mabut ve ibadet düşüncesi ile hiç ilgili değillermiş gibi sananlar bile her an böyle mabut değiştirir dururlar [**Şirk-i hafî (gizli şirk)**: Ana hatlarıyla ikiye ayrılır. 1) Allah'ın rızasını unutup insanlara riya ve gösterişte bulunmak yahut nefsin arzularını tatmine özen göstermek. 2) Eşyanın yaratılmasında birer sebep olarak vazife gören mahlûkata olduğundan fazla önem vermek; onları tesir gücüne sahip zannetmek (onların birer vesile olduğunu, gerçek müsebbibin ise Allah Teâlâ olduğunu unutmak). Bir de bu hafî şirkin bir derece daha perdelisi var ki, fiil âleminde değil, his âleminde, kalp âleminde cereyan eder. Sebeplere olduğundan fazla önem vermek de gizli şirktir]. Bütün hayatlarını mutlak şüphe içinde geçirirler ve kendileri öldükten sonra geride kalacakları, bir an bile düşünmezler. Fakat şurası bir gerçek olup kesin olarak bilinmesi gerekir ki, bütün varlığını geçici şeylere bağlayan her gönül, zarara ve tehlikeye adaydır. Çünkü o geçici cazibe bir gün olup kopacaktır. Hangi geçici varlık vardır ki, sana senden önce yıkılıp gitmeyeceğini ve senin bütün emellerini sana bağışlayacağının sözünü ve güvencesini verebilir? Ayağının altındaki yer, başının üstündeki güneş bile sana bu güvenceyi veremez. O güvenceyi Hay (diri, ölmeyen) ve Kayyûm (bütün eşya kendi varlığı ile ayakta) olan yaratıcı Allah Teâlâ'dan başka verebilecek hiçbir şey yoktur. Gerçekten ibadet onun hakkıdır ve ancak ona ibadet edenlerdir ki, diğer ümitlere, korkulara kendini tamamen kaptırmaz ve vazifesi yolunda şaşırmaz ve onlardan herkes faydalanır.

Peygamber Efendimiz (sav) buyurmuştur ki: "*Mümin taze ekin gibidir, rüzgâr estikçe yatar, fakat yine doğrulur kalkar. Kâfir ise çam ağacına benzer, rüzgâr estikçe gürler amma bir kere yıkılırsa bir daha kalkamaz*". Çünkü kâfir ölümlüye, mümin ise daima diri olan Allah'a bağlıdır.

Hz. Peygamberin (sav) vefatı üzerine bütün ashâb-ı kiram pek çok üzülmüş ve adeta şaşırmış idiler. Hz. Ömerü'l-Fârûk bile; "*Peygamber vefat etmedi ve etmez, her kim öyle derse (boynuna) vururum*" demeye kadar varmıştı. Fakat Sıddîk-ı Azam Hz. Ebu Bekir Efendimiz derhal " **وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ أَفَإِنْ مَاتَ أَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلَى أَعْقَابِكُمْ** وَمَنْ يَنْقَلِبْ عَلَى عَقِبَيْهِ فَلَنْ يَضُرَّ اللَّهَ شَيْئًا وَسَيَجْزِي اللَّهُ الشَّاكِرِينَ / *Muhammed, sadece bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir. Şimdi o ölür veya öldürülürse siz gerisin geri küfre mi döneceksiniz? Kim geri dönerse, Allah'a hiçbir ziyan veremez. Allah, şükredenleri mükâfatlandıracaktır*" (Âl-i İmran 3/144) âyetini okuyup; "*Ey müminler! Eğer Muhammed'e ibadet ediyorsanız işte o vefat etti ve eğer onu gönderen Yüce Allah'a ibadet ediyorsanız O ölmez diridir*" nutkunu söyleyince ashab-ı kiram kendilerine gelmişlerdi. Bu gerçek her zaman, gerçeğin ta kendisi ve bu kanun, her vakit geçerli olan bir kanundur.

Gönüller ölümlü şeylere bağlandığı zaman, çok vakit ümidin başlangıç noktası ile, korkunun başlangıç noktasını başka başka görür ve o zaman bakarsınız bir tarafta güzel sevgi mabutları, bir tarafta da kahraman korku mabutları dizilmiştir. İkisinin arasında kalan zavallı kalp ikisine de kendini sevdirip korkusunu gidermek, ümidine ermek için ne heyecanlarla kıvranır, akıl almaz saçmalıklar ve küçülmeler ve saygı göstermeler meydana koyarak çırpınır, tapınır ve onun düşüncesine göre bu bir ibadet olur. Fakat ne fayda ki, ona

göre ümidi veren başka, korkuyu veren başkadır ve bunları birleştiren, her şeye hükmeden bir başlangıç noktası yoktur. Böyle olunca da bütün çalışmaları boşa gider ve saçma olur. O gönül, birbirine zıt olan bu iki kuvvetin sürekli kavgasından doğan bunalımın bir savaş meydanıdır. Artık bir sükûnet ve gönül rahatlığını duymak ihtimali yoktur (Allah'tan başka şeyler bir hal üzere sabit olmadıkları için onlara bağlanan gönüller de bir hal üzere sabit kalamazlar).

Ümit ve korku bir başlangıç noktasından gelen ve yine onda birleşen olumlu ve olumsuz birer etki şekli olarak duyulmalıdır ki, birinin yerine diğerini yerleştirmek imkânı doğsun da kalp bir sükûnet duyabilsin ve hayatında onunla yürüsün. Susuzluğumdaki içimin yanması ve suyu içtiğim zamanki sevinç eğer su kaynağının biri olumlu, biri olumsuz olan etkilerinden meydana gelmiş ise her susadığım zaman suya koşmanın bir anlamı vardır. Fakat bunların biri suyun, diğeri ateşin etkileri ise ve su ile ateş arasında hükmeden bir ortak kaynak da yoksa ateşten suya, sudan ateşe koşmak sonsuz yorgunluktan başka hiçbir sonuç vermez. Bundan dolayı ümit ile korkunun bir kaynakta birleştirilmesi bu itibarla da gereklidir ve bir tek Rab, ayrı ayrı rablerden hayırlıdır. Hâlbuki yukarıda açıkladığımız şekilde yok olan şeylerde bu birlik er geç ayrılmaya mahkûmdur. Gerçekten bir olan Allah; benimle hissimi, hissimle dışımda kalan şeyleri birbirine bağlayan ve düzene koyan Allah Teâlâ'dır ve ben Ona ibadet, Onun kanununa itaat etmeliyim.

Kısacası beşerin fıtratında ibadet, ruhu büyüleyen en yüksek sevgi ile en yüksek korkunun bir araya gelmesinden ve tokuşmasından çıkan korku ve ümit şimşeği içinde sevgi neşesi ile ümit zevkinin galip gelmesini görmek için tam acizlikten mutlak kuvvete yükselme maksadı ile boyun eğilerek yapılan bir iştir ki, hem dışta, hem içte en son bir küçülme ile, en son bir saygı göstermeyi içine alır ve gerçeklik oranında kalbe gönül rahatlığı ve sükunet bırakır. İbadet ederken dünyadan ve bütün benliğinden tecrit edilerek Allah'ına öyle tam bir edep ve gönül alçaklığı ve öyle tam bir hürmet ile itaati arz eder ve boyun eğer ki, tam saygıya aykırı bildiği en küçük bir hareketten bile sakınır. Bunun için kibir ve riya ile birleşmez, açık ve gizliye bölünmeyi kabul etmez. Hakkıyla ibadet, mutlak güçsüzlük ile tam kuvvetli olmanın, tam aşağılık ile tam yüceliğin, korkular içinde titreyen ümit ile istekleri gerçekleştiren Allah'ın karşılaşma cilvesidir (tecellisidir). Beceriksizliğini hissetmeyen kibirliler, hiçbir korku yokmuş gibi görünen gaflet içindeki iyimserler, hiçbir ümit beslemeyen ümitsiz kötümserler bu şereften mahrumdurlar.

Bu gerçekleri özetlemek için müfessirlerin en büyükleri "إِيَّاكَ نَعْبُدُ"nün meâlini şöyle anlatırlar: Ey Rab! Biz başkasına değil, yalnız senin rubûbiyyetini ikrar ve itiraf ederek ancak sana boyun eğeriz ve yalnız sana zilletimizi arz ederiz ve ancak sana itaat etmekle iç huzuru ve rahatlığı, gönül rahatlığı buluruz. Çünkü bütün korku ve ümidimizin ilk ve son dönülecek yeri yalnız sensin, sen korku vermezsen korku yok, sen ümit vermezsen ümit yok; tat duyurmadın mı her şey acı, acı duyurmadın mı her şey tatlı, ruh senin mülkün, madde senin mülkün, bütün beden senin mülkün; bize verdiğin duygular, meyiller hayale dalmalar, akıl erdirmeler ve iradeler ile vicdan duygusu da senin lütfün, senin merhametindir. Bu "vicdan duygusu" ise bütün gönül rahatlığını, sana hamd ve şükretmek ile dostluğu ortaya koymak için ancak senin emrine vermekte buluyor. Bütün akıllar, bütün kâinat da buna şahittir.

Burada nefsin kibri ve gururu şöyle bir soru sorar: Ruh ve vicdan alçalma değil yükselme ister, ibadet ise alçalma anlamını kapsadığına göre yükselecek olan ve hele yükseldiğini hissetmiş bulunan kimseler için alçalma olmaz mı? Artık o yüksek kafalar alınlarını yere nasıl koyabilirler? (**Birinci olarak:**) Böyle bir soru, içindeki cevabı görmemekten kaynaklanan bir kibri açığa vurmaktır. Yükselmek istemek, yükselmek ihtiyacını kabul etmektir. Bu da bir taraftan kendi acizliğini, diğer taraftan yüceliğini beğenme ile mümkün olur ki, ibadet bu mânânın en yükseğini anlamaktır. **İkinci olarak;** "yükseldim" demek, yükselmediğini ilan etmektir. Böyle bir iddia hem yüceliği ve ilerlemeyi sınırlı görmek, hem de düşme ihtimalinin imkânsız olduğunu zannetmek gibi büyük bir kabahat sayılır. Hâlbuki yücelme mertebeleri sonsuzdur, düşme tehlikesi ise her

zaman vardır. İbadet de kibir ve gurur hastalığının yegâne ilacıdır. **Üçüncü olarak**; Allah Teâlâ'ya ibadet etmedeki alçalma ve hürmet, insan vicdanı için mümkün olan her türlü yükselmenin üstünde bir yücelik temin eden (Allah'a) bağlanmanın bir delilidir ki, bayağı gönüller o kadar yüksekliği kendilerine layık bile göremezler de imkânsız sanırlar.

Şöyle diyebilmek ve buna içten bağlı olmak ne kadar büyüktür: "Kâinatta ben Allah'tan başkasına hürriyetimi veremem ve ancak ona ve onun emrine boyun eğerim, itaat etmeyi sever, isyandan nefret ederim, iyiliğe koşar, kötülükten sakınırım, iyiliğin başını da Hak'ta bilirim. Allah'ın emrine uymayan, Allah Teâlâ hesabına yapılmayan hiçbir şeye ölürüm de baş eğmem. Çünkü ben yoktum, O beni var etti ve terbiye edip bana hürriyet verdi. Bu can, bu vicdan ve bu hürriyet bende Onun bir emanetidir. Bunu yapan isterse sonsuz defalar daha yapabilir. Bundan dolayı onun yolunda her şeyi feda ederim. Dilediği zaman alacağı canımı da feda ederim. İstediği zaman yıkıp, istediği zaman yapabileceği dünyaları da feda ederim. Bu uğurda acılara katlanır, iyilik ve haksızlıklara göğüs gererim. Katlanamaz, geremezsem ölürüm. Onun emri; zaten öleceğim. Ölürsem de böyle bir imanla, böyle bir dostlukla ölürüm. Başlangıcım toprak, sonum toprak olur. Allah'tan gelir Allah'a giderim. İşte ben Allah'ın böyle bir kuluyum. Kendime kalırsam bir hiçim, Ona bağlanmakla her şeyim. ...". İnsan için bundan daha büyük bir kuvvet, bir yücelik nasıl düşünülebilir? Bununla beraber bu konuda Fâtiha, "ben değil, biz deyiniz" diyor.

Gerçekten "إِيَّاكَ نَعْبُدُ" diyerek Livâü'l-hamd (Hz. Peygamberin hamd sancağı) altında toplanan ve yirmi otuz sene içinde Allah'ın yüceliğini bütün kâinata yayan ve ispatlayan ilk müslümanlar bütün bu duygu içinde idiler. Bu duyguyu kaybedenler de dünyaya boyun eğdiler. Şüphesiz ki, bu antlaşma ağır bir yüktür. Fakat Hakk'ın yüceliği karşısında hak edilecek yücelik de hafiflikle elde edilecek ve erişilecek bir hedef değildir. Ve kulun kendi güçsüzlüğü, böyle bir sözleşmeye kendi kuvveti ile girişmesine engeldir. Bunun için "إِيَّاكَ نَعْبُدُ / *Ancak sana ederiz kulluğu, ibadeti*" derken, aynı şekilde "وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ / *Ancak senden dileriz yardımı, inayeti*" diye yardım isteğinde bulunmak gereklidir.

"نَسْتَعِينُ"; "*yardım dileriz*" demektir. Bu yardım dilemenin ne gibi konularda olduğu zikrolunmamıştır. Böyle olan yerlerde üç mânâ ihtimali vardır:

1) Bağlı olduğu şeyi göz önünde bulundurmaksızın bizzat yardım dileme işini kastetmektir ki genel olsun, özel olsun yardım dilemek denilen işi "biz ancak sana yaparız" demek olur.

2) Bağlı olduğu genel bir hususu takdir ederek her konuda, her işte yardım dilemeyi kastetmek. Bu iki mânâ meâlde birleşir. Fakat önceki mânâ daha beliğ (belâgatli, tam yerinde, düzgün ve hakikatli), bu mânâ ise açık olur.

3) Özel bir karineye dayanarak yardım dilemenin bağlı olduğu özel şeyi varsayarak falan konuda yardım dilemeyi kastetmektir. Burada ise ibadet karinesiyle bu üçüncü ihtimal akla gelebilirse de sözün kısaltma ve tahsis suretiyle tevhide yönelik olması ve hepsi Allah'a has olan hamdin açıklanması yönünde söylenmiş bulunması buna engeldir. Her halde İbn Abbas'tan (ra) da rivayet edildiği üzere genel yardım dilemeyi gerektirir ki, bu da birinci veya ikinci şekillerden birisi ile olur. O halde müfessirlerin açıkladığı gibi mânânın özeti: Ey Rab! Biz gerek sana ibadet ve itaatimizde ve gerekse diğer işlerimizin hepsinde ancak senden yardım dileriz, senden başka kimseden yardım dilemeyiz, seni tanımayan kâfirler başkasından yardım dilerler. Biz ise ibadetimizde katıksız ve içtenlikle bütün işlerimizde ancak senden yardım dileriz demektir.

Beyzâvî'nin (685/1286, Tefsîr = Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl adlı eserinde) belirttiğine göre yardım iki çeşittir: 1) Gerekli yardım, 2) Gerekli olmayan yardım. Gerekli olan yardım, onsuz fiilin meydana gelmesi mümkün olmayandır. İşi yapan kimsenin gücü, düşüncesi ve işin yapılacağı aletin ve maddenin bulunması gibi ki, bunlar toplandığı zaman insan güç ve kuvvet sahibi olur da kendisine gerçekten teklif yapmak sağlıklı olur. Gerekli olmayan yardım ise işin meydana gelmesini kolaylaştıran şeylerdir. Bu taksim şekli usul ilminde kudret-i mümekkine (Emir olunan bir ibadeti, kendisiyle eda etmeye muktedir olunan kudrettir.

Emredilen ibadetlerin edalarının farz olabilmesi için, evvela kudret-i mümekkinenin bulunması gerekir. Mesela zekâtta, nisap miktarı mala sahip olmak gibi) ve kudret-i müyessire (Emir olunan ibadeti, eda etmeye kâfi gelen kudret ile beraber, kolaylık temin eden kudrettir. Zekât ve öşür gibi bazı ibadetlerde, kudret-i mümekkine kâfi gelmeyip, edayı kolaylaştıracak kudret-i müyessiranın mevcudiyeti aranır. Mesela zekâtta, nisap miktarı mala sahip olmakla kudret-i mümekkine sahibi olunmuş olur. Ancak zekât vermenin farzıyyeti için bu kâfi olmayıp, malın, nema sahibi olması, yani üzerinden bir senenin geçmiş olması şarttır. İşte bu zekât için kudret-i müyessiradır. Bir sene geçmeden zekât vermek farz olmaz) adı altında yapılır.

Önce (Birincisi) bu âyet bize gösteriyor ki, **bütün yardımlar Allah'ındır. Fakat istek bizimdir.** Buna çalışıp kazanma veya cüz-i irade de denilir ki, asıl kuvvet ve güç yetirmek bu istek ile yardımın birleştiği zamandır. Bu da işin meydana gelmesi ile beraber olur. Bundan dolayı felsefenin rahatsız edici teorilerine boğulmaksızın, "وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ"den şunu anlıyoruz ki, bize bir istek yetkisi verilmiştir. Bu şekilde bizden birisi isteğimizle, diğeri isteğimiz dışında iki iş meydana gelir ve her ikisi de bizden meydana geldiği ve bizimle ayakta bulunduğu için (özetle onun yeri biz olduğumuz için) bizim işimiz sayılır ve bize isnat edilir. Mesela nefes alan biz, uyuyan, ölen biz olduğumuz gibi yiyen, içen, oturup kalkan, şunu bunu kımıldatan veya yatıştıran da biz oluruz. Bunlardan isteğimizle olanların yakın sebebi biziz. Fakat bütün sebebi ve tam sebebi biz değiliz. Çünkü biz bunda gerekli yardıma muhtacız. Mesela benim elim ile iradem arasındaki gerçek ilişki kurulmamış olsaydı, istediğim zaman elimi oynatamayacaktım. Nitekim bazı organlarımı öyle oynatamıyorum. O halde yaratıcı biz değiliz; yaratma olayı yalnızca en yakın sebebe bağlı değil, bütün sebeplerin bir araya gelmesine ve toplamına bağlıdır. Demek ki, isteğimizle yaptığımız işler, bir isteyen ve yapan kimse ile bir yaratıcı fail arasındaki bağlılığın toplamını ifade eder. Bütün cisimlerin yalnız kendine ait özelliği hareketsizlik olduğu gibi ruhun özelliği de bir faaliyet ve hareket isteğidir. Yaratıcıya ait faaliyet ise yaratıcı Yüce Allah'ındır. Araba ilerliyor, makine işliyor deriz. Bunlar zorla ve mecburi olarak yapılan işler olduğu halde işin yeri onlar oldukları için ilerlemeyi ve işlemeyi onlara isnat ederiz. Bizim nefes almamız, kan dolaşımımız gibi hareketlerimiz de böyledir. Kurulmuş bir makine, işlemek için başlangıçta bir çalıştırmaya muhtaçtır. Bunu ise cansız makine kendisi yapamaz veya isteyemez. Canlı bir makinist veya şoför yapar ve ancak canındaki bir istekle yapar, canı ister ki, eli makinenin anahtarını tutsun da hareket etsin. Makinistin canı bu isteği bu iradeyi yaptığı anda bir de bakarsın hareket yok iken yaratılmış olur ve makine da işlemeye başlamıştır. Bu şekilde işleyen, o hareketin yeri olan o makinedir. İşleten o, hareketi isteyen makinisttir. Yaratan o hareketi baştan sona kadar yoktan var eden Allah Teâlâ'dır. Her işimizde bu üç derece apaçık görünen bir gerçektir. Artık ne cebriye veya maddeciler gibi insanı ruhsuz bir makine farz ettirmeğe çalışmalı, ne de onu ruh ve maddenin yaratıcısı olan Allah Teâlâ gibi farz ettirmeye uğraşmalıdır.

Gerçi Yüce Allah'ın tecellilerini görmek için her türlü incelemelere, düşünmelere girişmek iyi bir şey olduğunda şüphe yok ise de, bu arada girdiği yolu kaybedecek ve zahirin gerçeğini inkâr edecek bir şekilde dalıp gitmek sonu gelmeyen bir sapıklık olur. "Varlığı istemek" mânâsı ile "varlığın kendisi" mânâsını birbirinden ayıramamak tuhaf bir düşünce olur. "Acaba istemek de bir iş değil midir?", "Bu da bir isteğe muhtaç olmaz mı?", "Bundan ya teselsül veya cebir veya halk (yaratmak) gerekmez mi?" gibi soruları kesip atan mantığa uygun cevaplar yok değildir. Teselsül gerekmez çünkü bir şeyi istemeyi istemek de istemenin bizzat içindedir. Cebir gerekmez çünkü fiil, araba sürükler gibi yapılmış değildir. Yaratmak da gerekmez çünkü istek aslında var olan bir şey değildir. Varlıklar arasında bir bağdan bir ilişkiden ibarettir. Varlık ilişkisi ise varlığın kendisi değildir ki, ilişkiyi kurmak varlığı yaratmak olsun. Başka bir ifade ile tereddüt iki düşünce arasında bir zihin hareketidir. Bu harekette zihin mekik gibi (sürekli) iki tarafa gidip gelirken bunda karar bulunca öbürüne bir daha gitmemek gibi ilişki kurmamaktan başka bir şey yapmış değildir ki, buna varlığın yaratılışı denilsin. Bundan dolayı küllî irade denilen irade gücü mahlûk sayılmıştır. Fakat

insanın elinde olan irade, istek ve seçme ile kesp (kazanmak, yapmak, çalışmak, emek sarf etmek) dediğimiz karar, yaratılmış değildir ve bizim bir ilişkimizdir. Bunlarla istek ve iradenin varlık sınırını ve özündeki sırrı tamamen kavrayamazsak, o da Allah Teâlâ'nın gerçek mahiyetini anlayamadığımızdan ve anlayamayacağımızdandır. Bundan dolayı, önceki apaçık gerçek görünüp dururken metafizik (doğa ötesi, fizik ötesi) denilen bu vadide saplanıp kalmak tehlikeli bir yoldur ve işte bu dalgınlıklara meydan bırakmamak için Fâtiha'da, "نَسْتَعِينُ" cümlesinin içinde istek yetkisi bizim, yardım ve kuvvetin Allah Teâlâ'nın olduğu pek güzel anlatılmıştır. Artık Müslümanlığı ne cebriyelik (determinizm) ile, ne de onun zıddı olan ve insan kendi yaptıklarının yaratıcısıdır diyen kaderiyelik ile yani kaderin (Allah'ın kâinatta olmuş ve olacak her şeyin vasıflarını, özelliklerini ve sair geleceğini ezelden bilip, levh-i mahfuzunda takdir ve yazması; takdir-i İlâhî) olmadığını öne süren bir görüşle itham etmeye kimsenin hakkı yoktur. Yalnız irade-i cüziyemiz ve tercih hakkımız var denildiği zaman, bazıları bunu yanlış anlıyorlar da bizim cüzî irademizin her zaman iş görmekte yeterli olduğunu zannediyorlar ve isteklerinde başarılı olmadıkları zaman her konuda cebriyeliğe (determinizme) meyil ediyorlar. Böyle düşünmek, bir taraftan "istek"i yaratmak zannetmek, diğer taraftan bizim isteğimize ve isteğimizde isabet etmemize Allah Teâlâ'nın sonsuza kadar müdahale etmeyeceği iddiasında bulunmaktır. Hâlbuki böyle bir düşünceye yer yoktur. Onun muvaffak kılması ile bizim isteğimize paralel sonuçlar yaratılıyorsa, bu arada o paralelliği kaldırarak lehimize veya aleyhimize bizzat tasarrufu icra etmeye ve şer'î ifadesi ile yardım etmeye ve yardımcısız bırakmaya da gücü yettiğinde şüphe edilemez. Allah, yolunda gidenlere, zamanı gelir tevekkül ve dayanmalarını artıracak şekilde fazlaca iyilik eder ve nimet verir. Yolunda gitmeyenleri de bunun tersine zarar ve sefalete uğratmış olur. Dünyada da mükâfat ve ceza veya iradesini, hatırlatma ve uyarma mânâsını ifade eden bu noktalarla ilgili birçok âyetler vardır. Bunlardan bazıları şunlardır: " فَسَتَذْكُرُونَ مَا أَقُولُ لَكُمْ **وَأُفَوِّضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ** إِنَّ اللَّهَ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ / (*Firavun hanedanından olup o zamana kadar iman ettiğini saklayan zat dedi ki:) Ben işimi Allah'a bırakıyorum*" (Ğâfir/Mü'min 40/44). İşi Allah'a bırakmak bu nükteye (derin anlama) aittir. " إِذَا اَرَادَ اللَّهُ اِنْفَاذَ قَضَائِهِ وَقَدَرِهِ سَلَبَ ذَوِي الْعُقُولِ عُقُولَهُمْ / *Allah Teâlâ kaza ve kaderini infaz etmek isterse akıl sahiplerinin akıllarını alıverir*" hadis-i şerifi de bunu açıklıyor. Bunlarda cebir meselesi değil, güzeli isteme ve kötüyü istemekle ilgili ince irfanlar bulunur: " كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهٌ لَكُمْ وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ **وَعَسَى أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ** / *Bazen hoşunuza gitmeyen bir şey, hakkınızda iyi olabilir ve hoşunuza giden bir şey de hakkınızda kötü olabilir. Allah bilir, siz bilmezsiniz*" (Bakara 2/216) âyet-i celilesi de bu nüktede diğer bir mânâ ifade eder.

Görülüyor ki, "إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ", iki haber kipi cümlesinden oluşan bir âyettir. Bununla beraber örfe göre dilek kipinde kullanılan yemin, anlaşma ve sözleşme kipleri cinsinden olup zaruret yolu ile dilek mânâsını da ifade ederler ve bu şekilde bir kabul ve bir taahhüt meydana getirirler ki, bu kabulün gereği olan teklifi önceki işaretiyle içine almış oluyordu. Burada Allah ile kullar arasında bir anlaşma şeklinde gayet derin ve gayet kapsamlı bir biat (egemenliğini tanımak, kabul etmek) akdi, hukukî bir sözleşme, ifade edilmiş ve yazılmış oluyor ki en derin, en büyük bir yaratılış kanununun yani pratik ve sosyal bir sırrın, güzel söylemenin özlü bir açıklamasıdır. Biz bu âyetteki belagat ve hikmetin zevkine doyulmak ihtimalini göremiyoruz. Nerede bir hayat görürseniz orada mutlaka bu kanunun bir hükmünü görürsünüz. Şu kadar var ki, kâfirler bunun ardından şuursuz olarak gövdeleriyle sürüklenir. Müminler de bunu gövdelerinden başka akıl ve duygularıyla da yaşarlar.

Ne güzeldir ki, Fâtiha'nın tam ortasında konuşma hakkı bizim sosyal vicdanımız ile kulluk dilimize verilmiş ve sözleşme bizim kulluk dilimizden ve sosyal vicdanımızdan dile getirilmiştir. Bunda kulluk duygusunun Allah'ın sözünün belirleme yeri olduğuna büyük bir uyarma vardır ki, "**نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ (193) عَلَى قَلْبِكَ** لِتَكُونَ مِنَ الْمُنْذِرِينَ (194)" / *Onu (Kur'ân'ı) er-Rûhu'l-Emîn (Cebrail) indirdi. Senin kalbine...*" (Şuarâ 26/193-194), " **وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ** أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِإِذْنِهِ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ عَلِيٌّ حَكِيمٌ / *Allah bir insanla (karşılıklı)*

konuşmaz. Ancak vahiyle yahut perde arkasından konuşur” (Şûrâ 42/51) âyetlerinin mânâlarıyla ilgilidir. Bu bize şöyle bir uyarma da yapmış oluyor: “Size görünmeyen gibi gelen Allah'ın sözü olmasa idi sizin konuşma hakkınız olamazdı. Siz konuşuyorsanız şüphe etmeyiniz ki söylemek, maksadı tebliğ etmek kuvvet ve niteliğini yaratıcınızdan ve onun yardımından alıyorsunuz. Anlayınız ki, sizin kendi varlığınız gibi, konuşmanızın da başlangıcı Yüce Allah'tadır. Siz mânâ ve maksadınızı başkalarına tebliğ ederken ve anlatırken Allah Teâlâ'yı bu kuvvetten yoksun zannetmeyiniz. Bundan dolayı Yüce Allah'ın indirdiği Kur'ân'ı bütün sosyal vicdanınızla dinleyip anlamaya ve tatbik etmeye çalışınız”.

Burada bize Allah'ın zatı ve sıfatından sonra Allah'ın ahlâkından büyük bir örnek de telkin ediliyor. Allah ile kullar arasında karşılıklı şartlara dayanan bir antlaşma şeklinde yazılı sözleşme akdi ile ne büyük bir Rahmânî ahlâk olduğunu iyi düşünmek gerekir. Bizi yoktan var edip biraz terbiye ettikten sonra yine sırf rahmeti ile bize dünyada geçici olarak ihsan ettiği bağışlarını bizim gerçek mülkümüz imiş gibi ebedîleştirmek ve ebediyen nemâlandırmak (çoğaltmak, geliştirmek) için (kendisiyle) yüz yüze gelmesinde adeta (kendine) denk bir rütbe ve bir onur veriyor. Rab olmasından dolayı kendi haklarını bize vazife olarak yalnız emir ve teklif ediverecek yerde aslında hiçbir hukuku olmayan bizlere de mülkiyet ve haklar tanıyarak ikisini mübadele ediyor ve bizim haklarımızı da kendi rahmetinin sorumluluğuna alıyor. İbadet ve kulluk onun hakları ve bizim vazifelerimizdir. Buna karşılık, dünyada talep ve yardım, ahirette mükâfat ve cezalandırma bizim haklarımız, onun yalnız kendi gerekli görmesi ile rahmet ve hikmetinin vecibeleri oluyor. Hatta kul haklarına Allah hakkından daha fazla dikkat ediliyor ve önem veriliyor. Rahmet, kulluktan öncedir, fakat kulluk da yardım dilemekten öncedir. Demek ki, vazife istemek haktan öncedir. Hâlbuki Hakk'ın rahmeti ve hakkın oluşması daha öncedir. Bu şekilde vazife ve hak arasında tam bir ilişki vardır. Şüphe yok ki, böyle bir muamele Peygamber (sav) Efendimizin: “ تَخَلَّقُوا بِاَخْلَاقِ اللّٰهِ / *Allah'ın ahlâkı ile ahlaklanınız*” hadis-i şerifinde işaret ettiği Allah'ın ahlâkının en şayan-ı hayret (şaşmağa değer, hayret edip şaşılacak şey) tecellilerinden biridir.

İkincisi bu âyette, **topluma ve sosyolojiye** (toplumun oluşum, işleyiş ve gelişim yasalarını inceleyen bilime, toplum bilime) **de büyük bir önem verilmiştir**. Çünkü akit “ibadet ederim, yardım dilerim” gibi birinci şahıs kipi ile yapılmıyor da, “نَعْبُدُ, نَسْتَعِينُ” diye çoğul yani birinci şahıs çoğul kipi ile yapılıyor.

Müfessirler burada, cemaatle ibadetin faziletine işaret vardır diyorlar, şüphesiz öyledir. Fakat **cemaat fazilet**ini iyice düşünmeliyiz. Cemaatle ibadet etmek için cemaatin oluşmuş bulunması lazımdır.

Hâlbuki **cemaat** kuru bir kalabalık demek değil, aynı duygularla birlik halinde hareket edebilen düzenli bir kurul demektir. Bundan dolayı cemaatin oluşması bir ruha ve sosyal bir antlaşmaya bağlıdır. Sosyal antlaşma ise henüz içinde bulunduğumuz akit ve sözleşme ile oluşacaktır. İslâm cemaatinin oluşması da Fâtiha'nın inmesinden sonradır. Bundan dolayı arada tuhaf bir zaman kusuru var zannedilir. Fakat gerçek öyle değildir. Sosyal ruh, önce tek kişilerde yerleşir, kişinin vicdanına ne vakit kardeşlik duygusu girer ve onu kibirden, darlıktan, bencillikten çıkararak genişletirse, o vicdanın genişliği oranında bir cemaate aday olur. Bu genişlik, bir arkadaşlıktan, bir aileden tutunuz da dünyaya egemen olan devletlere kadar gider. Vicdan darlığı, cehalet ve kibir ile beraberdir. Gönül ferahlığı da denilen vicdan genişliği ise korku ve ümitte, kıvanç (sevinç) ve kederde yükselmiş bir anlayış ve irfana (gerçeğe ulaştırıcı güçlü sezişe; dini gerçek ve sırları bilmeye) ve bundan dolayı alçak gönüllülük gösterme ve merhamet, sabır ve tahammül gibi güzel huylarla beraberdir. Kibirli, dar bir vicdan yalnız kendini sever ve yalnız kendisi için korkar. Ümidi kendisine, korkusu yine kendisine aittir. Ona göre fayda onun faydası, zarar onun zararıdır.

Bir vicdanda bu sevgi ve korku yükselip de bir diğerini dahi kendisi gibi, en azından kendisine eşit bir değerle görmeye ve onun faydasından kendisininmiş gibi memnuniyet, zararından kendisininmiş gibi üzüntü duymaya başlarsa o vicdanda sosyal ruh oluşmaya başlamış olur. İnsan kelimesinin bir aslı olan üns (alışkanlık, alışma, arkadaş) ve müvânesetin

(karşılıklı samimiyetin) başlangıcı budur. Böyle bir duygu ise iki denk kuvvet arasında bir ortak toplayıcı hissini duymaktır ve işte bu toplayıcı duygu kardeşlik hissinin başlangıç noktasıdır. Bu his fiilen yaşandıkça o topluluk kuvvet bulur; bu his, bu toplulukta ne kadar genişlerse ve ne kadar kuvvet bulursa, kibir o oranda azalır ve sosyalleşme ve medeniyet de o oranda genişler ve kuvvetlenir. Bu sosyal ruhun kurulabilmesi, öncelikle fıtrî bir Allah vergisi ve ikinci derecede çevrenin bir yansımasıdır. Her iki görüş açısı ile yaratılıştan var olan terbiye ile sonradan elde edilen terbiyeden etkilenir. İşte vicdanında böyle bir sosyal ruh yerleşmiş olan kişi, vicdanının genişliği ve kuvveti oranında bir sosyal toplumun oluşmasında başlangıç noktası olur. Bu vicdanın duyduğu o topluluk, taşıdığı sevgi ve korkunun temeli ne ise kardeşlik duygusunun derecesi o kadardır ve aday olduğu toplumun sınırı da odur. Bu şekilde çeşitli milletleri ayıran, çeşitli ve birçok toplumlar ve onlara uygun olan ruhlar oluşur ve bir toplumda insanlar ne kadar bencilleşirse sosyal ruh da o kadar daralır ve genel olan toplumu parçalar, cemaatini ve kardeşlerini de o oranda azaltır. Fakat bunda ne sevgi, ne de korku; ne fayda, ne zarar bütün sınırları ile temin edilmiş olmaz. Bunun tam aksine, bir toplum ne kadar geniş ve kapsamlı ise sosyal ruhu o kadar genişler ve dar çerçeveli küçük toplumları o oranda kendine katarak yükseltir. Böylece sosyal açıdan sevgi ve korku; fayda ve zarar da son sınırına dayanmış olur. Bunun için toplumu büyülten veya küçülten en önemli sebebin, sosyal ruhundaki genişlik derecesinde ve vicdan kuvvetinde aranması gerekir. Toplumda genişleme var da, vicdanda kuvvet yoksa, o toplum idare edilemez. Dağılmaya, parçalanmaya ve küçülmeye mahkûm olur. Vicdanda kuvvet var, fakat toplumda genişleme yoksa o toplum büyüyemez. Sonunda büyük bir toplum tarafından yutulur.

Acaba **insan ruhunda** sevgi ve korkunun bütün sınırlarını kuşatan **en kapsamlı ve en kuvvetli sosyal etki ne olabilir**? Zıddı, benzeri, ortağı bulunur farz edilebilen hiçbir şey böylesine kapsamlı bir kuvvete sahip olamaz. Ortağı ve benzeri bulunmayan da ancak Yüce Allah'tır. Çünkü mukabili lizâtihî batıl, geçersiz ve imkânsız olan ancak O'dur. Bunun için bütün şükür ve hamtlar Ona aittir. Bunu duyan ve kuvvetle yaşayan vicdanlar, evrensel bir toplumun üyesi olmaya aday bir sosyal ruha sahiptirler. Ancak bu toplum ile kardeşlik duygusu en son haddini bulur ve daha yukarısı düşünülemeyecek bir sosyal kurul oluşabilir ve onunla Yüce Allah'ın rızasına erişilir.

İşte Fâtiha'da Yüce Allah kendisini önce akıllı kişilere duyurarak vicdanlarında bu sosyal ruhu terbiye ve kuvvetlendirmek için her birinden, "إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ" diye söz ve misak (sözleşme, yemin, ant, ahit) alırken her şahsın ikrarını; bütün insanlığı ve bütün âlemleri kapsayan büyük bir sosyal kurulu temsil eden bir kardeşlik duygusu ve bir sosyal vicdan ile alıyor da "na'budü ve neste'în (ibadet ediyoruz ve yardım diliyoruz)" dedirtiyor. Çünkü birinci çoğul şahıs, ikinci ve üçüncü şahıs çoğullarına benzemez. Bunda gerçekten söz söyleyen yine bir tek kişidir. Fakat o tek kişi kardeşlerini temsil ederek yalnız kendinden söyler de "biz" der ve ne vakit bir insan topluluğu, insan topluluğu olarak söz söylemek isterse içlerinden "biz" diye söyleyebilecek birinin başkanlığı altında toplanırlar da hepsi ona söyletirler. Yoksa onların hepsinin birden "ben, ben, ben" diye bağırması bir topluluğun konuşması sayılmaz, ayrı ayrı şahısların konuşması sayılır.

Bundan dolayı birinci çoğul şahıs, gerçekte birinci şahısın başkalarıyla beraber olması demektir. Ve bu şekilde, "إِيَّاكَ نَعْبُدُ" diyen bir kişi olacak ve bununla beraber bunu söylerken vicdanında hissettiği kardeşlerini de temsil etmiş bulunacaktır. Bu kardeşlik insanı koruyan ve amellerini yazan hafaza meleklerinden başlayıp hazır olan veya olacağı düşünülebilen insan topluluklarına kadar gider.

Her kişi, Fâtiha ile bu anlaşmayı yapar ve sağlamlaştırırken, bir insan topluluğunun imamı derecesindedir. Bu mânâ dolayısı ile Hanefî mezhebinde imamın arkasında namaz kılan cemaat ne Fâtiha, ne başka hiçbir şeyi okumaz da hepsinin hesabına yalnızca imam okur. Çünkü Kur'ân okumak Allah Teâlâ ile konuşmak anlamındadır. Yalnız başına namaz kılan kişi ise henüz gerçekte oluşmamış, fakat düşünce halindeki bir cemaatin imamı yerinde

olduğundan mutlaka Fâtiha ve sûreleri okur. Bu gibi kişiler çoğalıp tanıştıkça gerçekten cemaat de kendiliğinden ve kolayca oluşur. Hemen içlerinden birini imam tanıyarak ona uyarlar ve sosyal güçleri de imamları ile orantılı olur. Hadis-i Şerifte, "كَمَا تَكُونُوا يُوَلَّى عَلَيْكُم / *Siz nasıl iseniz başınıza öylesi gelir/Nasıl olursanız, öyle idare edilirsiniz*" buyrulmuştur (Deylemî, Müsned, III/305). İslam dininin namaz hükümleri etraflı olarak bilinir, düşünülürse bunun inceliklerini anlamak mümkün olur ve her namazda Fâtiha okumanın esas hikmeti de meydana çıkar.

Demek ki, henüz böyle bir cemaat gerçekten yokken bu ruhun bir kişide yerleşmesinden daha sonra büyük bir sosyal kurul oluşabilir. Bu şekilde sosyal ruh, sosyal vücuttan önce olduğundan bir kişi, bir cemaatin bütün vicdanını, onun oluşmasından önce de taşıyarak onu temsil eder ve o duygu ve vicdan ile Allah Teâlâ'ya anlaşma akdini yapabilir. Bu meselede hiçbir devir (teselsül, zincirleme, art arda gelme) kusuru yoktur.

İşte İslâm bu büyük ve benzersiz sosyal ruhun kendisidir ve onun gerçek anlamıyla barındırdığı toplum ve medeniyet kavramının üstünde hiçbir toplum düşünülemez. Bunu ise pek küçük ve dar vicdanlar yaşayamazlar, küçük küçük ilâhlar ararlar ve kardeşlik çerçeveleri ne kadar küçülürse o kadar (az) rahatlık duyacağız zannederler, fakat duyamazlar. Bir müslümanın kalbindeki güven, metanet ve sükûnete bir türlü eremezler.

Bu şekilde İslâm cemaatinin kuvveti, kişilerin çokluğu ve İslâmî vicdanlarının kuvveti ile doğru orantılıdır. Toplum yapısı var olup kuvvetli iken şahsın bu sosyal ruhu duyması ve taşıması kolay olur. Fakat cemaatin yapısı zayıf olduğu zaman böyle bir vicdan taşımak zor ve hele henüz gerçekten cemaat yokken böyle sonsuza eren kuvvetli bir vicdana sahip olmak, bütün dünyayı tutacak olan bir bütünün ruhuna sahip olmak demek olduğundan, bizzat bir ilâhî destekten başka şekilde göğüs gerilemeyen çok zor bir şeydir. Bu makam, peygamberlerin ve özellikle son peygamber Hz. Muhammed'in (sav) makamıdır.

Gerçekten Yüce Allah da Fâtiha'da önce bu akdi büyük dostu Muhammed Mustafa (sav) Efendimizin risalet-penah (risaletin kendine istinat ettiği) kalbine vahiy ile yaptırmış ve bu anlaşmayı, onun sosyal vicdanı ile kulluk dili ile ona söyletmiştir. Bundan dolayı tam anlamıyla, "إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ" diyebilen sadık ve tasdik edilmiş en mükemmel kul, şahsında insanlığın hepsini temsil eden, peygamberlerin sonuncusu Efendimizdir. Esas kulluk makamı onundur. Bunun için, "اَشْهَدُ اَنْ لاَ اِلَهَ اِلاَّ اللّهُ وَاَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ / *Allah'tan başka ilâh olmadığına şahitlik ederim. Ve Hz. Muhammed'in Allah'ın kulu ve elçisi olduğuna şahitlik ederim*" iman ilkesini teşkil eder. Onun göğsü öyle bir ferahlığa ermiş idi ki, Hira mağarasındaki yalnızlığı esnasında ibadeti ile küllî ruhu (bütün yüksek ruhları) temsil etmiş ve onun sosyal vicdanı bütün âlemlere imam olmuş ve işte İslâm cemaati bundan doğmuştur. Her asırda onun sünnetine uymakla gerçekten onun ümmeti olabilen İslâm cemaati de bireyleriyle değil ise de bütün sosyal heyetleriyle bu kulluk akdini hakkıyla söyleyebilmişler. Ne Allah'tan başkasına boyun eğmişler, ne de Ondan başkasından yardım isteğinde bulunmuşlardır. Çünkü dünyanın örnek devletini onlar kurmuşlar. Yirmi otuz sene içinde Kâbe'deki putları kıran, Kisraların (Eski İran padişahlarının) dünyayı titreten saltanatlarını deviren, Kayserlere (Rum imparatorlarına) boyun eğdiren bu ruh idi. Türkistan sahrasına gidip Türkleri kendine çeken, oradan çekip İstanbullara, Viyanalara kadar götüren yine bu ruh idi.

Namazda Fâtiha okurken bir kimse, "إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ" yerinde, "إِيَّاكَ اَعْبُدُ وَإِيَّاكَ اَسْتَعِينُ / Yalnız sana ibadet ediyorum ve yalnız senden yardım diliyorum" dese namazı bozulacaktır. Çünkü Yüce Allah kişiden yalnız kişisel vicdanı ile bir antlaşma yapmak istemiyor da sosyal vicdanı ile bir antlaşma yapmak istiyor. Her namazında bu vicdanı terbiye etmek, kuvvetlendirmek istiyor. Bundan dolayı bir müslüman "إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ" derken şöyle bir düşünmelidir: "*Ancak sana ibadet ederiz*" dediği zaman kimleri temsil ediyor? Ve "*Ancak senden yardım dileriz*" dediği zaman kimlere vekillik ediyor? Yani hangi cemaatin beraberliği ile bu sözünde durmuş olabilecekse en azından onları düşünerek bunu söylemelidir. Böyle bir kulluk topluluğu şimdiki zamanda gerçekten varsa o yetebilir,

değilse var olan cemaate potansiyel cemaati, Allah'ın meleklerini de ilave etmeyi her halde unutmamalıdır. Bu mertebelere işaret etmek için müfessirler buradaki biz zamirleri, "Okuyan kimse ile beraberindeki, insanın yaptığı işlerini yazmakla görevli meleklere veya hazır bulunan cemaate veya bütün muvahhitlere racidir" derler.

"إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ / *Ancak sana kulluk eder ve ancak senden yardım isteriz*", hem Allah'ı bir kabul etmeye ve hem de kulluğu birleştirmeye delalet etmektedir. Allah'ı bir kabul etmek, Allah'ın zatının ve hakikatinin birliğini itiraf ve kabul, kulluğun birliği de bu sayede bir sosyal birlik meydana getirmek için bir antlaşma yapma oluyor. Bundan dolayı Rabbin birliği, Fâtiha'nın başından beri, "لاَ اِلٰهَ اِلاَّ اللّٰهُ / *Allah'tan başka ilah yoktur*" gıyabî tevhidini tespit ve telkin etmekle Allah'ın birliği demek olan hakiki vahdeti, kulların birlikte ibadet etmeleri de varlıkta mevcut olan değişik unsurların beraberliğini ve birliğini dile getirmiş oluyor. Bu âyette, "*Allah'ım senden başka ibadete layık mabut olmadığına şehadet etmeye ve bununla amel etmeye söz veriyoruz*" diye, "نَشْهَدُ اَنْ لاَ اِلٰهَ اِلاَّ اَنْتَ / *Senden başka ilah olmadığına şahitlik ederiz*" tevhit şehadetini ifade ediyor. Kur'ân dilinde bu gibi sosyal hitap ve taahhütlerin iki mânâsı vardır: 1) Toplumu kişiye, kişiyi topluma katarak her kişiye eşit olarak hak ve görev dağıtmaktır ki, bunda kişisel değerler hiçe sayılmaksızın onların toplamından tam anlamıyla bir toplum gerçekleşir. Buna bütünü kapsama veya üyelerin bütünü denilir ve farz-ı aynı ifade eder. 2) Ferdî manayı ortadan kaldırmak ve yalnız toplum itibarını göz önünde bulundurarak bir vazifeyi topluma yöneltmektir ki, buna da genel kapsamlı veya genel düzenle ilgili yahut toplumsal denilir ve farz-ı kifayeyi ifade eder. Yukarıda anladığımız ve Kur'ân'ın diğer sûrelerinde de görüldüğü tarzda kişisel mânâ hükümsüz kılınmaksızın her birimiz böyle yaparız diye farz-ı ayn mânâsı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı cemaatle birlikte "نَشْهَدُ اَنْ لاَ اِلٰهَ اِلاَّ اَنْتَ / *Senden başka ilah olmadığına şahitlik ederiz*" tevhid-i şuhûdîsi (/vahdet-i şuhûdisî; her şey varlığını Allah'tan almasını ifade eden tevhidi), fertlerle "اَشْهَدُ اَنْ لاَ اِلٰهَ اِلاَّ اَنْتَ / *Senden başka ilah olmadığına şahitlik ederim*" tevhid-i şuhudîlerinin toplamı söz konusu olacaktır. Bu mertebe tevhit mertebelerinin en mükemmelidir. Hâlbuki rubûbiyyet kanununda terbiye sırrının da bulunduğunu görmüştük. Bunun için Fâtiha'da olduğu gibi, İslâm dininin bütün nasslarında tümevarım ile kaynak olmuş ve iman anahtarında vicdan ile varlık, görünmeyen ile görünen arasındaki, " اَشْهَدُ اَنْ لاَ اِلٰهَ اِلاَّ اللّٰهُ / *Senden başka ilah olmadığına şahitlik ederim*" tevhidi ve belki sadece "لاَ اِلٰهَ اِلاَّ اللّٰهُ / *Allah'tan başka ilah yoktur*" gıyabî tevhidi farz-ı ayn kılınarak, "اَشْهَدُ اَنْ لاَ اِلٰهَ اِلاَّ اَنْتَ / *Senden başka ilah olmadığına şahitlik ederim"* tevhit şehadeti, farz-ı kifaye yapılmıştır. Bu şekilde İslam'da, hem kişinin ve hem toplumun vicdanlarının bir noktada birleşmesi söz konusudur. Bunlar, karşılıklı olarak birbirinin kefilidir. Sosyal kurul, vicdansız olmak şöyle dursun tevhit mertebelerinin en mükemmeli olan, "نَشْهَدُ اَنْ لاَ اِلٰهَ اِلاَّ اَنْتَ / *Senden başka ilah olmadığına şahitlik ederiz*" tevhid-i şühûdisini meydana getirmekle en mükemmel vicdan asıl onun olacaktır. İşte "إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ" böyle etraflıca açıklamayı içine alan katıksız bir tevhittir. Bunda Allah'a ortak koşma çeşitlerinin hepsini bertaraf eden bir ret cevabı vardır.

İnsanlık, asıl olan tek ilâh düşüncesinden fikrî ve hissî sapıklığı yüzünden sapa sapa birden fazla ilâh inancına dalarak dağılırken, sonunda İslâm dini ile Allah'ın gerçek birliğini tam olgunluğuyla bulmuş ve kendini toplamıştır. "إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ" âyeti, işte bütün şirk fikirlerini yıkan Rahmânî bir delil olmuştur. Bunun içindir ki, insanlar İslâm'a koştukça toplanır, nihayet İslâm dininden kaçtıkça dağılır ve sonunda zelil ve perişan olurlar. Bu yalnız teorik değil aynı zamanda tecrübe ile sabit olan bir gerçektir ve İslâm böyle evrensel bir dindir.

G. * اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ * صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ *

"6- *Bizi (itikat, söz, iş ve ahlâkımızda) doğru yola ilet (hidayet et, Bizi İslâm dini ve Peygamber yolu olan hak yolda sabit eyle).* 7- *(Fazlından ve ihsanından) nimet verdiğin kimselerin (peygamberlerle velilerin) yoluna, (hakkı kabul etmeyip küfre vardıklarından)*

gazaba uğramışların (yahudilerin) ve (doğrudan/İslam'dan) sapmışların (hıristiyanların) yoluna değil".

Sırat; yol, cadde, geçit anlamına gelir. Kuran'da *sırat,* daha çok "*müstakim (doğru)*" ile sıfatlanarak Allah'ın rızasına uygun olan ve Ona ileten Tevhit dini ve İslâm dini anlamında kullanılır. Istılahta *sırat* denilince; ahiretteki *sırat* akla gelir. Sırat mahşer yerinden itibaren cehennemin üzerinden geçerek cennete kadar uzanacak bir köprüdür. Mahşerde insanların muhakeme işleri bitirildikten sonra mahşerle cennet arasında cehennemin üzerine sırat köprüsü kurulacaktır. Bu köprü, haşir günü cehennemin üzerinde kurulacaktır. Mümin, günahkâr, kâfir herkes bu köprüye gelecektir. İnsanlar bu köprüden cennete ve cehenneme sevk olunacaklardır. Cennete gidebilmek için bundan başka yol yoktur.

"**Doğru yol** (Sırat-ı müstakim)"; Kur'ân yoludur, İslâm'dır. Sırat-ı müstakim hakkında Hz. Peygamber (sav): "*Doğru yol, Allah'ın kitabıdır, İslâm'dır*" buyurmuştur (Tirmizî, Fezâilü'l-Kur'ân 14; Müsned, IV/1). Allah'ın peygamberleri ile kullarına gönderdiği dinlerin genel adı da İslâm'dır. Yaratan ile yaratılan, Allah ile kul, akıl ile vahiy, hürriyet ile cebir, haksızlık ile adalet, iyi ile kötü ... ancak İslâm'da yerli yerine konmuş, doğru ilişkiler ve dengeler kurulmuş, kurulma yolları gösterilmiştir. Hadis-i Şerifte yer alan bir örnekle açıklanacak olursa, dosdoğru bir yol (İslam); yolun iki tarafında iki duvar (Allah'ın koyduğu sınırlar), duvarlarda açılmış perdeli kapılar (haramlar) ve yolun başında da bir çağıran (Allah'ın kitabı) var ve o, "*Ey insanlar! Hepiniz doğru yola giriniz, dağılıp parçalanmayınız!*" diye sesleniyor. Birisi perdeli kapılardan birine girmek istediğinde yukarıdan bir başka çağırıcı [her müminin kalbindeki ilâhî öğütçü (aklı ve vicdanı)] sesleniyor: "*Sakın o perdeyi (haram perdesini) kaldırma! Kaldırırsan girer gidersin!*" (Müsned, IV/182-183; Şevkânî, I/20). Bu örnekteki yol İslâm'dır, duvarlar Allah'ın koyduğu sınırlardır, kapılar haramlardır, yolun başındaki çağıran Allah'ın kitabıdır, yukarıdaki çağıran ve uyaran, her müminin kalbindeki ilâhî öğütçüdür. Böylece İslâm'da vahiy, vicdan ve akıl birlikte işletilerek doğru yol bulunmaktadır.

İnsanlar maddî ve manevî hayatlarını düzenlerken doğrunun yanında yanlış da yapmışlar; hatalı, çıkmaz, saptırıcı yollara da yönelmişlerdir. Sapmanın ve yanılmanın baş sebebi insanın kendini yeterli sanması, bilgi ve güç almak için Allah'a yönelmeyi reddetmesidir: "كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَيَطْغَى (6) أَنْ رَآهُ اسْتَغْنَى (7) إِنَّ إِلَى رَبِّكَ الرُّجْعَى (8) / *Gerçek şu ki insan, kendini kendine yeterli görerek ille de azgınlaşmaktadır! Oysa (kuldaki) her şey yalnız Rabbine aittir (Ona dönecektir)*" (Alak 96/6-8).

"*Bize doğru yolu göster*" duası aynı zamanda Rabbin, kullarına bir irşat ve uyarışıdır; eğer insan kendine yeterli olsaydı, doğru yolu görmesi ve bulması için bir başkasına ihtiyacı olmazdı. Yaratıcı bu talimatı verdiğine göre kula düşen, ilâhî irşada kulak vermek, insanî bilgi ve kabiliyetlerini bu irşat doğrultusunda kullanarak her adımını doğru atması için Onun tarafından sağlanan imkânları (akıl, peygamber, kitap gibi) gerektiği gibi kullanmaktır.

Biz, sırat-ı müstakimde olduğumuz için Allah'a hamd ederken; o yolda devamlı kalabilmek için Allah'ın yardımına, hidayetine muhtaç olduğumuzu beyan ediyoruz. Zaten suredeki tüm cümleler devamlılığı ifade etmektedir. Hamtlar sürekli Ona, ibadet ve taatler de kesintisiz Onadır.

Hidayet, bizi hakka götüren her türlü meziyet, âlet, araç, akl-ı selim, Peygamber ve Kitaptır. Müstakim yolda kalabilmemiz kesintisiz olarak bunlara sahip olmakla mümkündür. Sürekli akl-ı selim sahibi olmak, vahiyle irtibatlı olmak, Peygambere bağlı kalmak; dosdoğru yolu bulmak kadar, o yolda sapmadan kalmak için de önemlidir. Öte yandan, müslüman daha ileriye, en ileriye taliptir. Zarardan kurtulmak için müminin iki günü birbirine denk olmamalıdır. İlmî ve amelî yönden de kendini sürekli yenilemeli, hidayet yolunda mesafe kat etmeye, dosdoğru yolun en ilerisinde, ön safta yer almaya gayret etmelidir. İşte duamızla biz Rabbimizden hidayetimizin artırılmasını da istiyoruz.

“اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ / *Bizi dosdoğru yola ilet*” yani: Hayatın her safhasında bizi doğruluğa iletecek yolu bize göster, bizi hatalardan, kötü akıbetlerden koru ve sonunda bizi başarıya ulaştır. Bu, kulun Kur’ân okumaya başlamadan önce Allah'tan istediği şeydir. Kul Allah'a kendisini hayatın her döneminde bilgi eksikliğinden kaynaklanan şüphe ve kararsızlık labirentlerinden (çok karışık ve birbirini kesen yollarından, dolambaçlarından) koruması ve doğru yola iletmesi için dua eder. Kul aynı zamanda Rabbinden, bunca sapık yol arasından kendisine hayatta doğru yolu göstermesini diler.

Allah Teâlâ’nın **nimet verdiği** kişilerin kimler olduğu başka bir ayette şöyle belirtilmektedir: “ وَمَنْ يُطِعِ اللّٰهَ وَالرَّسُولَ فَأُولٰئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولٰئِكَ رَفِيقًا / *Kim Allah’a ve Resulüne itaat ederse işte onlar, Allah’ın nimetlerine mazhar ettiği nebiler, dosdoğru kişiler, şehitler, salih kişilerle beraber olacaklardır. Bunlar ne güzel arkadaşlar!*” (Nisâ 4/69). En büyük nimet; dindir, hidayettir, Kur’ân'dır, risâlettir (peygamberliktir), kullukta sadakattir, Onun yolunda salih kullardan olup, Allah yolunda şehit olarak ölebilmek, daha doğrusu ölümsüzleşebilmektir. İşte tüm bunlara erenlerin yolunda olmayı istiyoruz. Tabii ki, onların yolunda olmak için gerekenleri yaparak bu isteğimizdeki samimiyetimizi ortaya koymalıyız. Bizim istediğimiz “*doğru yol*”, Senin nimet verdiğin ve desteklediğin kimselerin takip ettikleri yoldur.

“غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ / *Gazaba uğrayanların ve sapıklarınkine değil*” ifadesi; “*nimet verilen kimselerin*”, yeryüzünün geçici nimetlerinden yararlandıkları halde sapan ve Allah'ın gazabına uğrayan kişiler olmadıklarını göstermek içindir. Gerçekten kendilerine nimet verilen kimseler doğru yaşayışları nedeniyle kurtuluşa erenlerdir. Bundan da anlaşılacağı üzere “**nimetler**” kelimesi ile zalimlerin, Firavunların, Nemrutların ve Karunların bile yararlandıkları ve bugün de doğru yoldan sapan, birçok kötü işlerle uğraşan kimselerin yararlandıkları bu dünyanın geçici faydaları değil, doğru bir şekilde yaşamanın ve Allah'ın rızasını kazanmanın sonucu olarak bahşedilen hakikî ve sürekli nimetler kastedilmektedir.

Bazı rivayetlerde ilâhî **gazaba uğrayanlar**ın “yahudiler”, **sapanlar**ın ise “hıristiyanlar” olarak açıklanması (meselâ bkz. Müsned, IV/378; Tirmizî, Tefsîr, 2, ayrıca bkz. Mâide 5/59-60, 77) yalnızca zaman ve mekân itibariyle yakın birer örnek olmalarından dolayıdır. Onun için gazaba uğrayanlar, yahudiler başta olmak üzere her toplumun âsileri ve azgınlarıdır. Sapanlar ise, hıristiyanlar ve cehalet içerisinde helak olan herkestir.

Burada tarihe bir atıf yapılarak yolun doğrusu ve eğrisi hakkında bir başka ölçüt ve delil daha verilmektedir. İslâm yalnızca Allah kitabında böyle buyurduğu için doğru yol değildir, aynı zamanda tarih boyunca ilâhî irşadı reddedenlerin tecrübeleri de doğru yolun İslâm olduğunu göstermektedir. Bu sebeple doğru yolu arayanlar ve üzerinde bulundukları yolun sağlamasını yapmak isteyenler, dönüp tarihe bakmak, gerçek mutluluğu bulanlar ile sapanlar ve Allah'ın gazabına uğrayanların yol ve yöntemlerini incelemek durumundadırlar. Tarihte hem örnekler, hem de ibretler vardır. Örnekler, peygamberlerin izlerinden giden fert ve ümmetlerde, ibretler ise onlara cephe alan ve Cenâb-ı Hakk'a meydan okuyanlarda görülmektedir (Mehmet Akif Ersoy: “Tarih tekerrürden ibarettir. İbret alınsaydı tekerrür eder miydi?”).

Bilerek azgınlık gazap sebebi; bilgisizce azgınlık ise dalalet sebebidir. O halde, güçlü bir ilim donanımı ile sağlıklı ve sağlam bir iman sahibi olup sergileyeceğimiz salih davranışlarla gazaptan ve azaptan kurtulmaya çalışmalıyız. Yahudi ve hıristiyanlar: Kitaba, Peygamberlere ve mucizelere rağmen sapanlardır. Dinde ifrat ve tefrit uçurumlarına yuvarlananlar, aşırı gidenlerdir. İlim adamlarını dinlemeyen yahudilere karşılık; onları kutsayan ve putlaştıran hıristiyanlardır. Yanlış yorumlarla, dinin emirlerini değiştirip eksilten yahudilere karşılık; dinin emirlerini çoğaltıp ruhbanlığı (dünyayı, aile hayatını terk etmeyi) hortlatan hıristiyanlardır. Dinde atmalar yapan yahudilere karşılık; katmalar yapanlar hıristiyanlardır. Ahireti dünyaya değişen maddeci bilimciler (!) olan yahudilere karşılık; maddeden tamamen el etek çeken ruhçu cahiller hıristiyanlardır. Onların özellikleri

Kitabımızda çokça anlatılır ki, yahudileşme ve hıristiyanlaşma temayülü gösterilmesin. Zira bu eğilim, ümmet için şirk ve küfür eğilimi gibi tehlikeli sapmalardır. Gazaba uğradığı ve dalalette olduğu için onları helak ettiğin gibi bizi de helak etme. Doğru yoldan sapan azgınlardan değil; Resulünün dosdoğru yolundan gidenler kıl. Bizi hevâ ve hevesine uyan, büyüklenen, haktan sapan münafıklardan ve kâfirlerden ayır, onlardan duaların en güzeli ile Sana sığınıyor, Sana dua ediyor ve yardımını bekliyoruz.

Müslim'in rivayet ettiği bir kutsî hadiste Allah Teâlâ'nın, " قَسَمْتُ الصَّلَاةَ بَيْنِي وَبَيْنَ عَبْدِي نَصْفَيْنِ نِصْفُهَا لِي وَنِصْفُهَا لِعَبْدِي وَلِعَبْدِي مَا سَأَلَ / *Namazı (namaz sûresi olan Fâtiha'yı) kulumla kendi aramda yarı yarıya paylaştım/benimle kulum arasında ikiye ayırdım, yarısı benim için, yarısı kulum içindir ve kulum dilediğini alacaktır/kulumun dilediği, kendisine verilecektir*" buyurduğu ifade edildikten sonra şöyle devam edilmiştir: Kul (namazda Fâtiha'yı okurken) "اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ / *Hamd âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur*" deyince Allah, "*Kulum bana hamt etti*" buyurur. Kul "اَلرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ / *Rahmân ve Rahîm*" deyince Allah, "*Kulum beni övdü*" der. "مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ / *Ceza gününün tek sahibi*" deyince "*Kulum benim yüceliğimi dile getirdi*" der. Kul "إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ / *Ancak sana ibadet eder ve yalnız senden yardım dileriz*" deyince Allah, "*Bu, kulumla benim aramda ortak olan kısımdır ve istediği kulumun olacaktır*" buyurur. Kul "اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ * صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ / *Bizi dosdoğru yola ilet; nimetine erdirdiklerinin yoluna; gazaba uğramışların yoluna da, doğrudan sapmışların yoluna da değil!*" deyince Allah, "*İşte bu, yalnızca kuluma aittir ve kuluma istediği verilecektir*" buyurur" (bkz. Müslim, Salât, 38).

Böyle bir (yukarıdaki) antlaşma ve sözleşme yapıldıktan sonra bir nefes alınıyor, alınır alınmaz hükümlerini tatbik etmeye girişilmek için de " اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ (6) صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ (7) / *Hidâyet eyle bizi doğru yola, o kendilerine nimet verdiğin mutlu kimselerin yoluna; ne o gazaba uğramışların, ne de sapmışların yoluna değil*" duasına başlanıyor.

Bu istek ve dua, yardım dilemenin, en mühim ve en kapsamlı bir uygulama şekliyle bir açıklamasıdır. Çünkü "*Nesteîn = Yardım diliyoruz*" vakfında (durağında, "tı" durak işareti var) nefes alırken bu isteğe nereden ve ne şekilde başlayacağımızı düşünmemiz gerekiyor. İşte bu ihtiyacımıza cevap olarak bu dua, açıklama yapmak üzere bize telkin edilmiştir. Bu şekilde "*İhdinâ, nesta'în = Bizi hidayete getir, yardım diliyoruz*" sözünde, bu da "*İyyâke na'budü = Yalnız sana ibadet ediyoruz*" ile beraber elhamdü'de yer almış olduğundan bütün Fâtiha bir "elhamdülillâh" tam cümlesinin açıklaması olup yalnız başı ile değil, bütünü ile bir tek söz halinde bir "elhamdü" sûresini oluşturuyor. Ve bunun için önceki iki vakıf (durak; "yevmiddîn" ve "nesteînü" sonunda "tı" durağı var) tam ve mutlak olmakla beraber lazım olmuyor ["tı" vakf-ı mutlak olup mutlak durmaya işarettir (lâzım ve câiz gibi bir kayıt ile mukayyet değildir, durulması evlâdır), "mim" ise vakf-ı lâzım olup muhakkak durulması gerektiğini işaret eder].

"**اِهْدِ / *Hidayet et***": "*İhdi*", hidayet mastarından emir kipidir. Bu kip ile yukarıdan aşağıya, büyükten küçüğe kesinlikle meydana gelen fiili yapmayı istemeye emir, aşağıdan yukarıya yapılan isteğe dua, eşit seviyedeki kimseler arasında yapılırsa yapılmasını isteme (rica) denilir. Hidayet, istenilen hedefe ulaştıracak şeye lütuf ve nezaketle kılavuzluk etmektir ki, yolu sadece gösterivermek veya yola götürüvermek ve hatta sonuna kadar götürüvermek şekillerinden biriyle gerçekleşebilir. Birincisine ulaştırmaya kılavuzluk veya irşat, ikinciye ulaştırıcı kılavuzluk veya tevfik (Allah'ın yardımına kavuşma) denilir. Bu kılavuzlukta lütuftan maksat, sertlik ve şiddetin karşılığı olan tatlılık ve yumuşak huyluluktur. Letafetten maksat da inceliktir. Hidayet yalnız, iyiliği istemeye aittir. Mesela hırsıza (hırsızlığı için) yol göstermeye, rehberlik etmeye hidayet denilmez: " مِنْ دُونِ اللّٰهِ **فَاهْدُوهُمْ إِلَى صِرَاطِ الْجَحِيمِ** / *Onları cehennemin yoluna götürün*" (Saffât 37/23) âyetinde olduğu gibi kötü şeyde kullanılması, alay etmek ve taşlamak (taş atmak, mecaz: üstü kapalı, iğneleyici söz söylemek) gibi bir nükteden dolayı mecaz olur. Demek ki hidayet her istenilen şeye mutlaka rehberlik etmek değil, irşat gibi maksadında iyilik, yapılış şeklinde de iyilik ve incelik

bulunan bir rehberliktir. Bundan dolayı "*ihdinâ*"nın mealinde en uygun ifade, Türkçede herkesçe bilindiği gibi, "*bize hidayet et*" demektir. (Bunu yerine) "göster" deyince "götürmek" kalır, "götür" deyince incelik kalır ve hiçbiri tam mânâyı ifade etmez ve Türkçede böyle bilinen bir kelimenin yerine mutlaka (başka) bir kelime koymaya çalışmak maksadı açıklamaya aykırı, kuru bir taassup olur.

Allah Teâlâ'nın hidayeti, özellikleri itibariyle sayılması ve hesaplanması mümkün olmadığı gibi çeşitleri itibariyle de öyledir. Bununla beraber ilgili cinsleriyle tek başına düşünülebilir:

1) Manevî ve maddî kuvveti bereketlendirmek. İnsanın işlerini düzeltmeye sebep olan dış ve iç duygularını, akıl ve irade gücünü ve hatta tabiî ve hayvanî kuvvetlerini ihsan etmek ve devam ettirmek, iradeler ile maksatlarını uygun düşürmek, başarılı olmasını sağlamak gibi.

2) Hak ile batılı, iyilik ile fenalığı birbirinden ayıran delilleri ortaya koymak. Şu iki âyetteki hidayet bu cinstendir: " **وَأَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَى عَلَى الْهُدَى** فَأَخَذَتْهُمْ صَاعِقَةُ الْعَذَابِ الْهُونِ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ / *Semûd'a (Semûd kavmine) gelince; Biz onlara doğru yolu gösterdik. Fakat onlar körlüğü hidayete tercih ettiler*" (Fussilet 41/17), "وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ / *Biz ona (insana) hayır ve şerri, her iki yolu da göstermedik mi?*" (Beled 90/10).

3) Peygamberler göndermek ve kitaplar indirmek. Şu iki âyetteki hidayet bu cinstendir: "**وَجَعَلْنَاهُمْ أَئِمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا** وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَإِقَامَ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءَ الزَّكَاةِ وَكَانُوا لَنَا عَابِدِينَ" / *Onları (Peygamberleri: Hz. İbrahim, Lût, İshâk, Yakub'u), emrimizle doğru yolu gösteren önderler yaptık*" (Enbiyâ 21/73), " **إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ** وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا كَبِيرًا / *Şüphesiz ki bu Kur'ân, insanları en doğru yola götürür*" (İsrâ 17/9).

4) Vahiy veya ilham veya doğru çıkan rüyalar gibi olağanüstü yollarla kalplere sırları keşfedivermek ve eşyayı gerçekte oldukları gibi gösterivermek. Buna özel hidayet denilir. Çünkü bilhassa peygamberler ve velilerde meydana gelir. Bunun için genel olarak bunun yolları, olağanüstü yollardır. Bununla beraber herkesin az da olsa bundan payları yok değildir. Şu kadar ki kesin bilgi derecesine yükselemez. Bunlar subjektif (şahsî görüşe göre olan, öznel, indî), objektif (bireyin kişisel görüşünden bağımsız olan, nesnel), tekvinî (yaratmakla ilgili) ve tenzilî (indirmekle ilgili, Kuran'ın indirilmesiyle ilgili) olarak da özetlenebilir. Kur'ân'da hidayet kelimesi kullanıldığı zaman, bunlardan hangisinin kast olunabileceğini yerine göre anlamak gerekir.

Hidayet, ikinci nesnesine (mefulüne) bazen (ilâ) ile bazen de burada olduğu gibi bizzat kendisi geçişli olur. Bunu geçişlilik edatının düşürülmesi ile hazf ve isâl (cer edatını düşürme ve fiili nesneye ulaştırma) diye ifade edilen geçişlilik şekli cinsinden sayanlar da vardır ki bu durumda aslı "İhdinâ ile's-sirâti'l-müstakîm" veya "İhdinâ li's-sirâti'l-müstakîm" demek olur. Bunun geçişsizi ve dönüşlü fiili ihtidâ'dır (hidayete ermektir). "Hüdâ" da hem hidayet ve hem ihtida mânâlarına gelir. Hidayete ermenin zıddı sapıklık, bütün kısımlarında hidayetin zıddı da hak dinden iman ve İslâmiyet'ten saptırmaktır. Sapıklıkta bulunanların hidayet istemesi, hidayetin aslının meydana gelmesini istemek, hidayette bulunanların hidayet istemesi de sebat veya mertebenin yükselmesini istemek olur. Hâlbuki "إِيَّاكَ نَعْبُدُ / *Yalnız sana kulluk ederiz*" diyenlerde hidayetin aslı vardır. Hidayetin ikinci mefulü (birinci mefulü, "bizi" anlamındaki bitişik "nâ" zamiridir) yani mefulü ileyhi olan "*es-sırât*" , lâm-ı ahid (belli bir şeye işaret eden el takısı) ile "sırâtake (senin yolun)" izafet tamlamasının mânâsını ifade eder ve doğrudan doğruya "Allah'ın yolu" anlamına gelir. Cins (tür, çeşit) mânâsına gelen "lâm" ile de henüz özellikleri belli olmamakla beraber genel olarak belirli cinsi bulunan cadde mânâsına gelir ve istiare (bir şeyi türlü yönlerden benzediği başka bir şeyin adıyla anma) ile hak yola uygun olur ki, "**sırât**" lügatte cadde, ana yol yani işlek büyük yol demek olup aslı "سِرَاط"dır. Cumhurun lügati budur. İbn Kesîr'den, Kunbul ve Yakub'dan Rüveys rivayetlerinde de böyle (sin) ile "es-sırât", "sirât" okunur. Fakat "râ" nın kalın okunması ve "tâ"nın itbakından (harf okunurken dilin üst damağa kapanmasından)

dolayı “sin” harfinin “sad”a çevrilmesi ile sırât daha akıcı ve daha fasihdir ki, Kureyş'in lehçesi de budur. İmâm’da yani “Hz. Osman Mushafı”nda böyle yazılmıştır ve Aşere’den [On Kıraat’ten: 1) Nâfi (169/785), 2) İbn Kesîr (120/737), 3) Ebû Amr (154/770), 4) İbn Âmir (118/736), 5) Âsım (127/745), 6) Hamza b. Habîb (156/772), 7) Kısâî (189/805), 8) Ebû Ca'fer el-Kârî (130/748), 9) Ya’kûb el-Hadramî (205/821), 10) Halef b. Hişâm (Halefü’l-Âşir, 229/834)] diğer kıraatler de böyledir. Ancak Hamza kıraatinde “sad”a “za” kokusu verilerek bir işmâm (hafif olarak duyurmak, koklatmak; hissettirmek; tecvit bir harfe zamme veya kesre vermek ve bunu hafifçe hissettirmek; harfin sesini genizden hissettirmek, biraz duyurmak, harfi çıtlatmak) yapılır ki bu da Kays lehçesidir (Ebu’l-Hayyân, Tefsîrü'l-Bahri'l-Muhît). Cadde mânâsına sırât kelimesi Türkçede kullanılmaz. Ancak cehennem uçurumlarının üzerinden herkesin geçmeğe mecbur olacağı kıldan ince ve kılıçtan keskin, inişli, yokuşlu ve düzlü bir köprü gibi düşünülen ve zamanımızdaki ifadesi ile (elektrik vs.yi) taşıyan bir havai hatla anlaşılabilen bir ahiret caddesinin dini ismi olarak bilinir. Burada buna da bir işaret vardır.

Hatta (mutezilî) Amr b. Ubeyd'den (144/761) bu mânâ ile tefsir edildiği de nakledilmiştir. Fakat burada asıl maksat bir istiare-i temsiliyye (benzetme yoluyla yapılan istiare) ile “hak yol” ve “İslâm milleti” olduğunu kıymetli tefsirciler öteden beri açıklaya gelmişlerdir. Arap dilinde genellikle yola “tarîk”; işlek yola “sebîl”; doğru, büyük ve açık yola vasıflarından birinin ortaya çıkmasına göre “cadde”, “sırât”, “şâria” ve “şerîa” denilir. Bu sebeple bu “sırât” kelimesinin “şeriat” kelimesini anlatacağı unutulmamalıdır. “**Müstakîm**”, hiçbir yerinde meyil ve eğrilik bulunmayan, dümdüz ve dosdoğru demektir. “Sırât” da yönünde doğru ise de inişi, yokuşu bulunabileceğinden düzlük mânâsını da anlatmak için müstakîm (dosdoğru) vasfı ile kaydolunmuştur. Bu sebepledir ki bunu dümdüz ile tefsir ederler. Şu halde doğru kelimesi, tamamen müstakîm kelimesinin yerini tutamayacaktır. Gerçekten Türkçede doğru kelimesi müstakim, hak, sadık mânâlarına da kullanılır.

Kur'ân'ı anlamak isterken kelime ve terkiplerinin bütün inceliklerini gözetmek gerekir. Kur'ânî belagatin (söz sanatının) özelliklerinden biri de gerçekleri en açık yönünden gösterirken ince hatlarını da çeşitli beyan noktaları içinde bütün incelikleri ile toplamasıdır. Birçok beyan yönü vardır. İşaretle ve kesin olmayan belagat yönleri ise belagat ilminin sayılması mümkün olmayan zevkleri ile anlaşılır. Bu vesile ile burada kelam ilminin bir kanununu arz edelim. Şöyle ki: Tesadüf, sırları görmekten gafil olan cahilin görüşüne göredir. Hikmette tesadüf yoktur. Hakîm-i Mutlak'ın her seçiminde tercihe sebep olan bir hikmeti vardır. Gerçi irade aslında bir tercih sebebidir. Fakat Hakîm-i Mutlak'ın iradesi, dıştan onu gerekli kılan bir etki altında olmayarak bir hikmeti de içerir. Bundan dolayı, hikmet sahibi olan dilediğini yapan Allah'ın sözünün ve kelimelerinin özellikleri hep hikmete dayalı bir seçme eseri olacağından mesela “tarîk (yol)” demeyip de “sırât” demesi, “müstevî (düz)” demeyip de “müstakîm (dosdoğru)” demesi, doğrudan doğruya düşünülecek ve mânâları ona göre düşünülecek birer hikmeti de ihtiva ederler. Kur'ân ise bir hakîm (hikmet dolu) kitaptır: “تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللّٰهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ / *Bu kitabın indirilmesi her şeye galip hüküm ve hikmet sahibi olan Allah tarafındandır*” (Zümer 39/1). Bunun için önce kelimelerin mânâlarını iyice tespit etmek, ikinci olarak yerlerinde lafız veya mânâ yönünün ilgili olabileceği kelimeler ve mânâları ile karşılaştırma yapmak, üçüncü olarak terkip şekillerini, siyâk (öncesi) ve sibâk (sonrası) üzerinde düşünmek, dördüncüsü bunlardan asıl kastedilen mânâ ile süsleyici unsurları birbirinden ayırmak lazımdır. Kastedilen mânânın belirlenmesinde de iki itibar (ölçü) vardır. Birisi kelimenin aslında veya yerine göre zihindeki mânâsı, diğeri de onların gerçekte ele aldıkları, delalet ettiği manalarıdır ki genelleştirme, tahsis (özelleştirme), mutlak, ıtlak (kayıtlamama) gibi özellikler bu ikisi arasında meydana gelir ve hükümlerin çıkarılmasında bunların önemi büyüktür.

Tefsirlere baktığımız zaman, “الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ / *dosdoğru yol*”dan maksadın ne olduğu hakkında şu rivayetleri görürüz: Allah'ın yolu, doğru yol, uygun yol, Allah'ın kitabı, iman ve imana bağlı olan şeyler, İslâm ve İslâm şeriatı, Peygamberimizin ve ashabın büyüklerinin

yolu, sünen (yollar), sünnet ve cemaat yolu, cennet yolu, cehennem köprüsü nihayet bunları özetleyen muhakkîklerin (araştırıcı, kritikçilerin) doğru yol ve İslam milleti tefsiri.

Senetleri ile seleflere ve sahabeye kadar giden bu çeşitli ifadeler, "lâm"ın ahit (bir şeyi kastetmek) mânâsını veya cins mânâsını göz önünde bulundurmalarına göre bir kısmı mânâ ve çoğu mâsadak (manaya uygun şey; bir sözü veya hükmü tasdik eden husus; "söylendiği gibi, denildiği şekilde, doğru, sadık, olduğu gibi, muvafıktır, mutabıktır, tıpkısı" gibi manalara gelir; mânânın fertlerine de mâsadak denilebilir) üzerinde dönüp dolaşan açıklamalardır. Cehennem köprüsü bir yana bırakılırsa öbürleri gerçekte kelimenin delalet ettiği mânânın birisi ile ifade edilmesinden başka bir şey olmadıkları halde mânâ ile mâsadakın (manaya uygun şeyin) farkını bilmeyenler, bunlardan ne kadar anlaşmazlıklara düşebilirler. Gerçekten hakikati araştırıp ortaya çıkaran âlimlerin "doğru yol" ve "İslâm milleti" özeti de bu iki duruma uygundur. "Hak yol" mânâ, "İslâm milleti" de mâsadakdır. Bu iki farka bizzat Kur'ân'ın metninde dikkati çekmek için "sırât" iki defa zikredilmiştir. "*Sırâtallezîne*", "*es-sırât*"tan bedeldir. Bedel-i küll (bizzat kendisinin karşılığı) veya bedel-i ba'z (bir kısmının karşılığı) olabilir. Konuşma da kast ve irade esasında bedele yöneliktir. Mübdelü minh (yerine bedel kullanılan kelime) de tamamen terk edilmiş ve cümleden çıkartılmış olmayarak bu kast olunan şeyin görünen bir değerinin hazırlığını yapar ve bu şekilde her bedelde bir miktar açıklama ve bir miktar pekiştirmeyi andıran bir mânâ kuvveti meydana gelir. Bu bedelde ise, "*sırat-ı müstakim*"in hem bizzat kendisini ve hem vasfını açıklayan kayıtlar vardır ki, birincisi "*sırât*"ın muzafun ileyhi (belirteni) olan "الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ" ism-i mevsûlu (ilgi zamiri) ve sılası (ilgi zamirini açıklayan cümlesi, "ellezîne" ism-i mevsûlunden sonra gelen cümle), ikincisi bu ism-i mevsûlün (ilgi zamirinin) sıfatı olan "غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ", üçüncüsü de buna atfedilen " وَلَا الضَّالِّينَ" kayıtlarıdır.

İşte "الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ / *dosdoğru yol*"dan kast olunan mânâ ve mâsadak bunların tamamı göz önünde bulundurulduktan sonra belli olacaktır. Bunun için de **önce** kendindeki mânâsını tespit etmeye ihtiyaç vardır. Lügat açısından bu mânânın, doğru cadde demek olduğunu görmüştük. Fakat bu mânâ bize önce gerçekten yol dediğimiz hissedilen bir şeyi gösterir. Hâlbuki sözün gelişi yardım dilemenin ve yardımın açıklanması idi. Bu ise hissedilemeyen bir manadır. Bundan dolayı bu kesin karine ile biz anlarız ki bu yol manevî yoldur. Hiç olmazsa manevî yolu da içine alan açık bir mecazdır (bir ilgi veya benzetme sonucu gerçek anlamından başka anlamda kullanılan sözdür). Daha açıkçası istiare-i temsiliyyedir (birçok şeyin birbirine benzetilmesidir). Daha önce söylediğimiz gibi hissedilen şeylerden işlek, büyük, apaçık, düz, doğru bir yolu göz önüne getiriyoruz ve bunu bütünüyle zihnimizde yerleştiriyoruz.

İkinci olarak meyillerimizin, fikir ve hareketlerimizin akışına bir esas teşkil ederek bizi doğruca ve selametle hayırlı maksatlarımıza götürecek ilmî, pratik, apaçık ve kapsamlı ve Allah Teâlâ'nın koyduğu bir hak kanununu göz önüne getiriyoruz, bunu da bütünüyle vicdanımıza alıyoruz.

Üçüncü olarak bu manevî bütünü açıklık ve özetle anlatmak için önceki hissedilen şekle konu olan "*sırat-ı müstakim (doğru yol)*" lafzını istiare edip zikrettiğimiz karineye dayanarak bunda (manevî yolda) kullanıyor ve "*İhdinâ*" ile de buna bir açıklama yapıyoruz. Bu şekilde bu manadan anlaşılan husus Allah Teâlâ'nın koyduğu şey olup talep edilen iyiliğe hakkı ile götüren batıl olmayan manevî yol olduğundan tahkikçi âlimlerin "hak yol" diye tefsir etmeleri, sırat-ı müstakimin mefhum ile kastedilen mânâsını açıklamak olduğu anlaşılır. Şimdi de mâsadakını bulalım: Yani kendisine hak yol denmeye layık olan her yol, istenilen doğru yolun içine girer mi, girmez mi? Burası üzerinde düşünülmesi gereken bir yer olup az çok kapalıdır. **İlk önce** "*nesteîn*"de ilk hedefimiz Allah'ın yardımı oluyor ve âyetin gelişi bize başlangıçta Allah'ın yardımının en önemli ve en önde olanını istememizi telkin ediyor. Bundan da genellikle Allah'ın yardımını celbeden bir apaçık yola hidayet isteği, yardım dilemelerin en mühimi ve en önde olanı; ona hidayet vermenin de yardımların

en mühimi ve en önde geleni olduğu anlaşılıyor. Hâlbuki hak yolun bütün özellikleri **Allah'ın** bir yardımı ise de bu **yardımların en önde geleni ve en mühim olanı hangisidir?** Burası üzerinde etraflıca düşünülmesi gereken bir yerdir.

İkinci olarak hidayet iyiliğe yorumlanır. Acaba genel manasıyla hak yol içinde kötü olanlar yok mudur? Doğrusu vardır. Çünkü olmasaydı kötülüğe yol bulunamaz, hiç bir kötülük yapılamazdı. Gerçi her hak yol aslında sırf hayırdır ve onun esas konumu Allah'ın rahmetinin tecellisini göstermektir. Fakat kâinatta yaratıkların özelliğine göre fayda ve zarar, iyilik ve kötülük hiçbir maksat zihinde şekillendirilmez ki onun bir doğru yolu bulunmasın. Bunların her biri içinde Allah'ın bir sünneti (nizamı), bir kanunu vardır.

O yola giren doğru gayesine gider. Hatta denilebilir ki bunların hepsi de Allah Teâlâ'ya götürür. Fakat birisi rızasına götürür, biri de öfkesine götürür. Bundan dolayı hak yol, "Allah Teâlâ'nın rızasına götüren yol" diye tefsir edilmedikçe burada matlup olmaması gerekir. Gerçekten "الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ" yüce âyeti bize mutlaka hak yol kavramından daha hususî ve daha açık bir mânâ telkin ediyor. İşte sözün bütün bu kapalı yönlerini gidermek için bedelin ilave edilmesi ile kavramın delalet ettiği mânâ tefsir veya tahsis olunmuş ve İslâm dininin tam bir sınırlama ile anlatılmasına uygun bir kalıba dökmek için " صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ" buyrulmuştur.

Bu bize ilk önce her istenilen şeyde Allah Teâlâ'nın bir doğru yolu bulunduğunu gösteriyor ve "*İhdinâ*" onu istememizi bize telkin ediyor. Bu şekilde en mühim ve en önemli yardımın da başlangıçta onun doğru yoluna hidayet olduğunu anlatıyor. Gerçekten Allah Teâlâ âlemlerin Rabbi olduğundan kâinatın hepsinde onun kanunları geçerlidir. Kanunlar bazen kanun koyanlarına ve bazen konularına ilişkisi bulunan şeylere nispet olunur. Mesela Solon kanunu (Atinalı devlet adamı Solon, kendi adıyla anılan ve eski Yunan döneminin en eski anayasası olan Solon Anayasası'nı hazırlamıştır) koyucusuna nispet olduğu gibi, Akar (para getiren taşınmaz mallar) kanunu da konusuna, mahkûmlarına (hükmü altındakilerine) nispet edilmiştir. Tabiat da Hak (Allah) kanunlarının mahkûmu (hükmü altında) olması itibariyle bunların irade kanunundan başkasına "tabiat kanunları" ismi de verilir. Fakat hepsinin koyucusu Allah Teâlâ olduğundan bunlara "Allah kanunları" ve "İlahî nizam" demek elbette daha doğrudur. Bu kanunları bilmeğe ilim ve fen denildiği gibi, onların iyiliğe götürenlerine de din, millet ve şeriat denilir. Allah'ın koyduğu ve Allah'ın kanunu dışında din aramak batıldır ve bununla beraber Allah'ın her kanunu da din değildir. Mesela beynine kuvvetli bir tabanca sıkanın ölmesi bir Hak kanunudur. Allah Teâlâ'nın özel bir iradesi engel olmazsa o kurşunu kendine sıkan ölür. Fakat intihar etmek bir iyilik, bir din değildir, isyandır, kötülüktür. Kendi mülkü olmayan Allah'ın binasını (bedeni) yıkıp bozmaktır.

Bunun gibi insanların yaptığı işlerinden hangisi ele alınsa onun bir iyi veya kötü yönü ile uygun olacağı bir Allah kanunu vardır. İyilik yönü ile uygun olan Allah kanunu din, kötü yönüyle uygun olan Allah kanunu dinin zıddıdır. İki yönden de Allah'ın kanununa uygun düşmeyen iş, kötü ve batıldır.

Özetle Allah'ın her kanunu, Allah tarafından konmuş olduğundan dolayı doğrudurlar. İnsan tarafından konulmuş kanunlar, ne ilim, ne din hiç biri olamazlar. Bunlar, ilim açısından batıl, din açısından kötülük meydana getirirler ve doğru değildirler. Bunun için insanlığın hakkı, gerek ilimde ve gerek dinde kanun koymak değil, Allah'ın kanunlarını arayıp bulmak ve bu kanunları keşfedip ortaya çıkarmaktır. "Arşimet hidrostatik (sıvıların dengesi ve kaplar üzerine yaptıkları basınç) kanununu, Newton yerçekimi kanununu, Aristo çelişme kanununu (her varlık, her olay, karşıtını, çelişkisini kendi bünyesinde taşır) koydular" demek doğru olmadığı gibi, Ebu Hanife hz.leri de kıyası, fıkıh kanunlarını koydu demek de doğru değildir. Bunlar, onlar tarafından konmuş olsaydı eğri ve yalan olurlardı. Doğru olmaları, Allah'ın kanununun keşfedilmesine (var olduğu bilinmeyen bir şeyin bulunup ortaya çıkarılmasına) nail olmalarından ileri gelir. Bunun için âlimler, icat eden (daha önce bulunmayan bir şeyi yapan) değil keşfeden ve ortaya çıkaran kimselerdir. Çünkü Allah'ın kanunları içinde gizli olanları da vardır. "الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ / *dosdoğru yol*" ise "açık" mânâsını

da içerdiğinden dolayı bunları ortaya koymaya vesile olacak apaçık ve işlek bir esas yolu anlatıyor ve Allah'ın kanunu olmayan, Allah'ın yardımı ile hiç ilgisi bulunmayan eğri büğrü yolların hepsinden sakındırdığı gibi, hidayet de iyiliğe yorumlanacağından, doğrudan doğruya kötülüğe götürmekle hak olan kanunlardan da sakındırılmış oluyor. Fakat bu son sakındırmada bir dayanak aramak gerekir. Çünkü kötülükten sakındırmak için onu tanımak ve tanıtmak da bir iyiliktir. Yılanı bilmeyen ondan nasıl sakınır? Bundan dolayı hidayet kelimesindeki iyilik mânâsı, doğru yol, hak yol kavramından kötülük kanunlarının mutlaka uzaklaştırma ve çıkarmasını değil, belki iyilik kanunlarını emirler olarak olumlu ve kötülük kanunlarını yasaklar olarak olumsuz bir ölçüyle kayıt ve şarta bağlamayı gerektirecektir. İşte hemen ardından bedel yolu ile (gelen), "صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ / *O kendilerine nimet verdiğin mutlu kimselerin yoluna; ne o gazaba uğramışların, ne de sapmışların yoluna değil*" âyetleri, bu olumsuz ve olumlu yönleri de ortaya çıkarıyor. Demek ki, "الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ / *dosdoğru yol*" lâm-ı ahd (belli bir şeye işaret eden el takısı) ile hak dinin tam tarifidir. Ondan sonrası da bunun açıklamasıdır.

İn'âm nimet vermek, nimeti ulaştırmaktır. Aslında müteaddîdir (geçişlidir). Fakat en üstünlük mânâsına gelmekle nimet verenin yüceliğini ve nimetin yükselmesine işaret etmek için "alâ" ile sılalanmıştır (bağlanmıştır). **Nimet** aslında insanın tat aldığı durum, yani güzel durumdur ki mutluluk tadı demektir. Bundan alınarak bu tat almaya sebep olan şeylere ad olmuştur. Aslı yumuşaklık demek olan nüûmet ile ilgilidir. Arapçada ilk mânâda daha çok üstün ile (na'met) olarak kullanılır. Çünkü, "كَمْ ذِي نِعْمَةٍ لَا نِعْمَةَ لَهُ / *Nice nimet sahibi vardır ki nimet ve bolluk içinde yaşaması yoktur*" denilmiştir. Mesela ekmeği vardır yiyemez, yerse tadını bulamaz. Allah'ın nimet vermesi esas tadını bulmadadır. Allah Teâlâ'nın nimetleri ise sayılamaz: "وَآتَاكُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ **وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا** إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ / *Eğer Allah'ın nimetini saymak isterseniz sayamazsınız*" (İbrâhîm 14/34). Fakat başlıca dünya ve ahiretle ilgili olmak üzere iki kaynak da düşünülebilir. **Dünyaya ait nimetler** iki kısımdır: 1) Vehbî (Allah vergisi) olanlar. Bu, ya ruh ile ilgili veya cisim ile ilgilidir, başka bir ifade ile ya manevî veya maddîdir. Ruhla ilgili olanlar ruhun bedene üfürülmesi, akıl ve zekânın parlaması ve bunlara tabi olan anlayış, düşünce, konuşma, vicdanın (iyiyi kötüden ayırabilen iç duygunun) sağlam olması; cisim ile ilgili olanlar vücut ve vücut organları ve bunlardaki sinirler, kaslar, hazım ve diğer maddî kuvvetler, yaratılış ve onu tamamlayan durumlar ve şekillerden oluşan şeyler gibi. 2) Çalışarak elde edilenler. Bunlar ise, nefsi utanılacak şeylerden temizleme, ilim ve marifet (Allah'ı isim ve sıfatları ve bunların tecellîleri ile bilmek, tanımak), üstün ahlâk ve cömertlik, yiğitlik, doğruluk ve namus ile süslemek, vücudu güzel şekiller ve beğenilen ahlâklar ile süslemek, câh (makam, mevki) ve sosyal onur sahibi olmak, mal ve servet kazanmak gibi şeylerdir. **Ahiret nimetleri**, dünyada meydana gelen ifrat (yapmada aşırı gitme) ve tefritlerini (tersine aşırılıklarını) bağışlayarak rızasına erdirmek ve Allah'a yakın meleklerle beraber cennetin en yüksek tabakasında sonsuza dek huzur ve sükûneti elde etmektir ki, bu da Allah tarafından verilen ve çalışma ile kazanılan ruhanî ve cismanî kısımlara ayrılır. Bunların hepsi başlı başına ve hemen düşünüldükleri zaman şüphesiz birer nimettirler. Fakat her biri geleceğine ve kendisinden sonrakine göre göz önünde bulundurulunca başlangıçta nimet zannedilen birçok şeylerin gerçekte şiddetli ceza ve bela çıktığı da bir gerçektir. Bunun aksine de başlangıçta acı ve şiddetli ceza görünen bazı musibetlerin daha sonra büyük bir nimete ve mutluluğa vesile olduğu da bir gerçektir. Safâdan (gönül şenliğinden) sonra sıkıntı ne kadar acı ise, sıkıntıdan sonraki gönül şenliği de o kadar tatlıdır. Bu sebeple ciddi ve gerçek olan nimet ve mutluluğun sonu her halde sağlam olanlardır. Bundan dolayı esas istenecek şey yalnız nimetin başlangıcı değil, sonuca selametle yetiştiren nimetler olmalıdır. İslâm kelimesinin de ilham ettiği bu husus, "غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ" vasfı ile anlatılıyor. Bu şekilde "*en'amte aleyhim*"de nimet ve nimet verme her şeyi kapsayan ve genel bir mânâ ifade eden bir kelime olmamakla beraber manasının kayıtsız ve şartsız olması ile her türlü nimet için muhtemel olup her türlü nimeti kapsayabileceğinden kapsamına giren nimetler tahsis olunmak için, öfke ve sapıklıktan

sâlim (uzak) olma kaydı ile şarta bağlanmış ve tam anlamıyla nimet ifade edilmiştir ki, bu da (Allah Teâlâ'nın) ahiretle ilgili nimetleri ve ona vesile olan vehbî (Allah vergisi), kesbî (çalışma ile elde edilen), ruhânî (ruhla ilgili) ve cismânî (cisimle ilgili) dünya nimetleri demektir. Bunların başı da yaşama hakkı, hürriyet hakkı, iman, vicdan sağlığı, güzel ahlâk, sosyal düzelme, faydalı ilim ve iyi ameldir. İslâm literatüründe hürriyet, "kişi haklarına sahip olma" diye tanımlanır (Buhârî, Keşfu'l-Esrâr). Bunun tam tersi, (kişinin) haklarına başkasının sahip olması demek olan esirlik ve köleliktir. Hakların aslı ise, Allah'ın koymuş olduğudur. Bundan dolayı herhangi bir kişi, Allah'ın koyduğu hukuku, kendi rızası olmaksızın, başka bir insanın yaptığı diğer bir hukuk ile değiştirmeye, bozmaya veya tasarrufta bulunmaya mahkûm (mecbur) olabiliyorsa o artık yalnız Allah'ın kulu değildir ve onda bir esirlik payı vardır. Artık onun vecibeleri ve vazifeleri yalnız hakkın gereği için değil, şunun bunun heves ve isteğine tabidir. Bundan dolayı Allah Teâlâ'yı tanımayan kimsede, haklarına sahip olma anlamında hürriyet hakkını farz etmek bir çelişki olduğu gibi, Allah Teâlâ'dan başkasına kul olanlarda da, hürriyet farz etmek imkânsızdır. Bunun için hürriyete kefil olma, yalnız Allah'a kulluktadır. Doğru yolun başlangıç noktası bu kulluk ve dünya ile ilgili ilk maksadı da en büyük nimet olan bu hürriyet hakkıdır. Bunun başı da Allah vergisi nimetlerden olan hayat ve kazanılan nimetlerden olan imandır. İşte bu ikisi nimetlerin asıllarıdır. Bunların başlangıcı da Allah'ın yardımı ve hidayetidir. İstenen yol da bu yardımın doğru yoludur. İşte İslâm nimeti bu doğru yoldur.

"أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ / *Nimet verdiğin kimseler*": Bunda iki yorum şekli mümkündür: Birisi yukarıda olduğu gibi hiçbir mef'ûl (nesne) gözetmeyerek "fealeti'l-in'âme (mutlak şekilde onlara nimet verdin)" yani "onları bahtiyar (mutlu) kıldın" mânâsı, diğeri de "en'amte bihî aleyhim" gibi mef'ûl-i bih (nesne olan) bir zamir takdir (itibar) etmektir. *Keşşâf* sahibi (Zemahşerî) öncekini, (Câmiu'l-Beyân sahibi) Taberî ise ikinci yorumu tercih etmişlerdir. Cümleden bir şeyi düşürmekten kurtulmak açısından birinci yorum daha iyi ve açık fakat bir kinaye (kapalı anlatım) mahiyetindedir. Bu sebeple fiilin gereği olan ikinci yorum açıktır. Ancak Taberî mefulü, "إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ" karinesi ile itaat ve ibadete geri çevirerek, "Sen onlara itaat ve ibadetini nimet olarak verdin" şeklinde göstermiştir. Âcizane anlayışıma göre bu durumda zamiri "sırât"a çevirmek ile, "Sen onlara o yolu nimet olarak verdin" mânâsını vermek daha açıktır. En doğrusu burada zamiri takdir etmeksizin, kayıtsız nimet verme fiilini, doğru yolu nimet vermekten yani "en'amte"yi "en'amte bih"ten kinaye yapmaktır ve meânî ilminde (muktezâ-yı hâl'a göre söylenen sözlerin durumunun kendisi vasıtasıyla bilindiği ilimde) belli olan özel nesneye ilgisi olmaktan kinaye üslûbu burada pek açıktır.

Bunda, "doğru yol nimetini vermenin", kayıtsız nimet verme ve hatta her türlü nimeti verme yerinde olduğu anlaşılır. Burada dikkati çeken üç nokta vardır. İlk önce bizzat yol(un), sıratın en önemli nimetlerden olduğu, en büyük nimet olduğu anlaşılır. İkinci olarak sırat (doğru yolu gösterme) nimetinin, en mühim yardım olduğu anlaşılır. Üçüncü olarak, onlara nispet edilen bu sırat (yol) kendilerinin hazırladıkları bir yol olmayıp, Allah'ın hazırladığı ve nimet olarak vermiş olduğu ve onların yolu olması, nail olma ve o yola girmeleri itibariyle bulunduğu anlaşılır. Bu vasıflar ile Allah'a nispet edilen ve doğru nimetlere ve Allah'ın yardımına götüren doğru yola uygun gelir.

Gerçekten yol nimeti, en büyük nimettir. Çünkü herhangi bir nimetin (elde ediliş) yolunu, kanununu elde etmek o nimeti bir defa değil daima elde etme sonucunu doğurur. İlimlerin ve fenlerin önemi de bundandır. Birisinden on liralık bir yardım istemekle, devamlı on lira getirecek bir yol, bir sebep (vasıta) istemek arasında ne kadar fark vardır (meşhur Çin atasözünde "Bana bin balık vereceğine, bir balık tutmasını öğret" denir). Yüce Allah'tan; "Ey Rabbim, bana yardım et de falan nimeti ver" diye dua etmek ve yardım dileğinde bulunmak pek küçük bir istek olur. Hatta "her nimeti ver" demek bile böyledir. Çünkü bu dua kabul olunmakla o nimetlerin her zaman devam etmesi ve sürüp gitmesi temin edilmiş olmaz. Fakat "falan nimetin (elde ediliş) yolunu ihsanda bulun ve o yolda sebat nasip eyle" diye

istek ve araştırmada bulunulacak olursa, bu dua kabul olunduğu zaman o nimet bir kere değil bin kereler ve sonsuza kadar elde edilmiş olur. Yolun en büyüğü de Allah'ın yardımının yoluna girmedir. Bunun en kısası da doğru olan yoldur. Bu bulununca nimet yollarının hepsi bulunur. Nimet yolu bulununca nimetlerin hepsine sürekli olarak erişilir ve burada başlangıçta "bize nimet ver" denmeyip de, "اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ" duası ile doğru yol istemenin öğretilmesi, bu manayı ne güzel destekler. Fâtiha'ya ta'lîm-i mes'ele (istemeyi öğretme) isminin verilmesinde de bu nüktenin büyük bir payı olduğunu hatırlamalıyız. Hâlbuki bu özel bağlantı göz önünde bulundurulmadığı takdirde cümleden bu mânâları çıkarmak zor olacak ve sıratın onlara Allah'ın bir ihsanı olduğu gizli kalacaktır. Bu yönden birinci durumdaki kayıtsız nimetin belagati (güzelliği) bile bundan aşağı derecededir demektir. Gerçi onda sıratın gayesi kayıtsız şartsız nimet olduğuna dair açık bir işaret vardır ve bu mânâ halk için çekici ve sevimlidir. Fakat başlangıçta sözün gelişinde istenilen maksadın Allah'ın yardımı olduğu apaçıktır. Bundan dolayı yolun maksadı da o ve daha doğrusu bizzat Allah Teâlâ olduğu, ilk anda akla gelir.

Bütün nimetler de bundan kaynaklanıyor. İşte asıl "doğru yol, hak yol" bu mânâda özel isim gibidir. Çünkü bir nimetin bir yolu bilinir ve o yola girilirse de yine bizzat Allah'ın yardımı, Allah'ın tevfiki (muvafık kılması) bulunmazsa bir engel ortaya çıkar, istenilen şey ortaya çıkmaz da "kısmet (Allah'ın her kişiye uygun gördüğü yaşama durumu, nasip) böyle imiş" denilir. Bundan dolayı her şeyden önce bu yardım ve başarıya ermek için bütün arzuları kucağına almış, büyük, açık, doğru, düz bir yol istemek gereklidir. Bu yol, "إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ" anlaşmasında sebat ile yürütecek olan bir din ve millettir. Her gerçeği ve isteği kucaklamış bir din ve millet, bir doğru yol istemek yalnız bir tasarlama ve hayalden ibaret bir istek de değildir. Bu yola ermiş ve üzerinde yürümüş, o sayede her arzusunu elde etmiş, hem de tam selamet ve mutlulukla elde etmiş nimet ehli, insanlık tarihinde inkâr olunamayacak şekilde sabit olmuş ve böyle bir arzunun izleri müşahede ve tecrübe ile gerçekten görülmüş, meydana gelmiş bir şeydir. İşte, "اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ"den sonra, "صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ" buyrulması bunu da özellikle göstermektedir.

Şimdi bunların kimler olduğunu anlamaya çalışalım. Bunların hepsi, topluca bize ahd-i haricî (daha önceden ismi bilinen kişilere veya şeylere işaret eden lâm-ı tarif) ile gösteriliverecek sınırlı bir topluluk değildir. İnsanlığın başlangıcından bu ana kadar birbiri ardınca gelmiş ve Allah'ın terbiyesi ile zaman zaman olgunluk göstermiş, art arda yaygın ve sınırsız zatlar ve topluluklardır. Biz bunları yalnız "mün'amün aleyhim (Allah'ın nimetine ermiş olanlar)" adıyla tanır ve Hakk'a ulaşanlar, erenler diye düşünürüz ve bu cinsin dünyada var olduğunda hiç şüphe etmeyiz. Bu nokta kesin ve katîdir. Mutlaka bunların yolunu istemek de bu kesin bilgi ile hareket etmektir. Fakat etraflıca açıklamasına ve bu cinsin fertlerinden ve çeşitlerinden bir örnek almak için dışarıda tayinlerine gelince: Bunu, nimetin mânâsını takdir etmemiz oranında bir ahd-ı zihnî (zihinde belli olan nesne/şeyler) ile düşünebiliriz. Bunun için, "الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ"de ya cinsî belirtme veya ahd-i zihnî mülahaza edilir (düşünülür). Cins olduğuna göre, "غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ" bedel; ahd-i zihnî olduğuna göre de sıfat olması bellidir. Bundan dolayı bunları başlangıçta ahd-i zihnî ile tasarlayıp bu vasıflara sahip bir mutlu topluluk arayacağız ve Allah Teâlâ'dan onların yoluna hidayet etmesini isteyeceğiz ve başarılı olduğumuz anda biz de o yolda, o cinsten âleme örnek olacak bir cemaat zümresi teşkil etmiş bulunacağız. Kur'ân bize bu cinsten birçok topluluklar gösterecektir ki, " وَمَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا / *Kim Allah'a ve elçisine itaat ederse işte onlar, Allah'ın nimet verdiği peygamberler, dosdoğru kişiler, şehitler ve salihlerle beraberdir. Onlar ne güzel arkadaştırlar!*" (Nisâ 4/69) âyeti bu bapta en kapsamlı âyetlerden biridir. Yani tam anlamıyla kendilerine nimet verilmiş olan gerçek bahtiyarlar peygamberler, sıddîklar, şehitler, salihler ve bunlara arkadaş olan iman ehlidir. Fakat bu açıklama İslâm'ın başlangıcına göredir. Bize gelince: Bu örneğin bütün anlaşılmayan şeylerden uzak bir ahd-i hâricisi (daha önce ismi geçmiş olanı) vardır ki o da peygamberlerin sonuncusu Muhammed

Mustafa (sav) Efendimiz'le Ashab-ı Kiram'ıdır. Az zaman içinde bunlarda tecelli eden başarı nimetinin, dünya ve ahiret mutluluğunun bir örneğini daha insanlık tarihi bugüne kadar kaydetmemiştir. Umumî tarihi okuyunuz ve bugün dünyadaki milletlere bir göz atınız. Bakınız bunların içinde mesela bir Hz. Ömer siretinin (hal ve hareketinin, ahlâkının) benzeri olabilecek hiçbir örnek bulabilecek misiniz? Bir taraftan fetihler elektrik hızı ile doğu ve batıya yayılırken diğer taraftan bütün ilâhî adalet, yerleri ve gökleri dolduruyor ve bu nimetlerin içinde hakkın zevkine dalmış olan Hz. Ömer'in sırtındaki yamalı bir gömlek âlemin gözüne Kisraların (İran padişahlarının), Kayserlerin (Rum imparatorlarının) haşmetli taçlarından çok yüksek bir sevinç duygusu saçıyordu. Fakat dünyanın bu teveccühü içinde hiç bir gün şaşırmayan, metanetini kaybetmeyen Hz. Ömerü'l-Fâruk, Peygamberin vefat günü Fâruk olmasını (hak ile batılı birbirinden ayırmasını) kaybeder gibi göründüğü zaman, Hz. Ebu Bekr es-Sıddîk bütün sadakati ile varlığını ortaya koyarak onu ve herkesi irşat etmiş ve İslâm cemaatini önceden olduğu gibi Hz. Muhammed'in yolunda yürütmüştü. Daha önce hicret günü Hz. Peygamberle arkadaşlığı ile gizlendikleri mağarada müşriklerin baskınına uğradıkları zaman Hz. Ebu Bekir Sıddîk'a da üzüntü ve gevşeklik gelmiş iken, “ إِلَّا تَنْصُرُوهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ إِذْ أَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا ثَانِيَ اثْنَيْنِ إِذْ هُمَا فِي الْغَارِ إِذْ يَقُولُ لِصَاحِبِهِ **لَا تَحْزَنْ إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا** فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَيْهِ وَأَيَّدَهُ بِجُنُودٍ لَمْ تَرَوْهَا وَجَعَلَ كَلِمَةَ الَّذِينَ كَفَرُوا السُّفْلَى وَكَلِمَةُ اللَّهِ هِيَ الْعُلْيَا وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ / *Üzülme, Allah bizimle beraberdir!*” (Tevbe 9/40) diye onu teselli ve tatmin eden ancak Hz. Muhammed olmuş idi. İşte o zamanlar bir ahd-i zihnî (zihinde belli olan) mahiyetinde olan o mutlu toplum bütün insanlığa en mükemmel bir misal olmak üzere belirmiş olduğundan bize göre, “ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ” ahd-i haricî (önce geçmiş olanlar; daha önceden ismi bilinen kişilere veya şeylere işaret eden lâm-ı tarif) ile bellidir. Bunun için selefler ve haleflerden (eskiler ve yenilerden) birçok müfessir, “صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ” âyetini Hz. Muhammed'in ve ashab-ı kiramının yolu ve sünneti ile tefsir etmişlerdir. Fakat başlangıç ve sonuç beraber göz önünde bulundurulduğu zaman bu mânâda kendilerine nimet verilmiş olanlar cinsinden bir toplum diye ahd-i zihnî mahiyetinde olmuş olur.

“غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ / *Gazaba uğramışların (yoluna) değil*”: Bu, “*ellezîne*”nin sıfatıdır ve İslam'daki takva hasletinin esasını gösterir. Arapçada sıfat (niteleyen) ile mevsûf (nitelenen) arasında tarif (belirlilik) veya tenkir (belirsizlik) açısından da uygunluk şarttır. Hâlbuki “gayr” kelimesi, “el-âlimü gayrü'l-câhil (âlim, cahil olmayandır)”, “el-hareketü gayrü's-sükûn (hareket, durmaktan başka bir şeydir)” şeklinde tam zıddı olan bir şeye müzaf (tamlama halinde) olmadıkça belirli olamayacağı gibi, “*ellezîne*” ism-i mevsûlü (ilgi zamiri) de belirli olduğundan, ahd-i zihnî mânâsına yorumlanmadıkça belirsiz bir kelime ile nitelenemez. Bundan dolayı bunun sıfat olması, mevsûlün (ilgi zamirinin) ahd-i zihnî mânâsına açık bir ipucudur. Çünkü “*mağdûbi aleyhim*” ve “*dâllîn*” vasıflarının mutlaka kendilerine nimet verilmiş olanların vasfına tam zıt olması düşünülecek noktadır. Kendilerine nimet verilmiş olarak görünenler içinde gerçekten öfkeye mahkûm olan veya sapıtmış olan nice kimseler de bulunur. Dünyada nimetler içinde yüzer gibi görünen birçok şahıs ve toplum buna misal gösterilebilir. Bu itibarla “*gayr*” sıfatı, öfke ve sapıklığı olumsuz kılarak kendilerine nimet verilen kimseleri bunlardan başkasına tahsis ediyor ve o halde sağlam nimetler ile nimetten faydalananlar, bunların tam zıddı olurlarsa da mutlak surette nimetten faydalananlar böyle değildirler. Bundan dolayı nimet verme, kayıtsız olarak göz önünde bulundurulur ve “*ellezîne*” de bu sıla (ilgi zamirini açıklayan cümle) ile cins olarak veya ahd-i haricî (önce zikredildiği için bilinen) ile belirli tanınır ise “*gayr*” ona sıfat olamaz, belki bedel olabilir.

Keşşâf (-ı Zemahşerî) ve ona uyarak Kadı Beydâvî (Tefsîr = Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl'de) ve diğerleri bu bedel olmayı caiz görmüşlerdir. Fakat Ebu's-Suûd (İrşâdu'l-Akli's-Selîm adlı), tefsirinde bunu haklı olarak reddetmiştir. Çünkü bedel, cümledeki nispette esas kast olunan olur. Mübdelü minh (kendisinden bedel getirilen) büsbütün ihmal ve terk edilmiş halde olmamakla beraber, cümlede kast edilen hedef olarak da kalmaz. O halde “*gayr*”,

bedel ise, "*sırât*" kelimesinden esas gaye nimet değil, öfke ve sapıtmanın olmaması olacaktır. Bu şekilde "*kendilerine nimet verilmiş olanlar*" demek, Allah'ın gazabından ve sapıtmaktan kurtulmuş olanlar demek olacağını *Keşşâf* sahibi açıkça belirtmiştir. Gerçi def-i mazarrat (zararı ortadan kaldırma), celb-i menfaatten (menfaati çekmekten) daha iyi ise de esas gaye yalnız zararı ortadan kaldırmak değil, o zarardan emniyette olan nimet ve menfaattir. Bu ise bedelin değil, ancak sıfatın mânâsı olabilecektir. Bundan dolayı sözün hedefi "*en'amte aleyhim*"dedir. Gazap ile sapıtmanın ortadan kaldırılması ona tabi olarak kast olunmuş olur. "*kendilerine nimet verilmiş olanlar*" demek, mutlak nimet ile öfke ve sapıtmadan kurtulmayı bir arada elde edenler demek olur ki İslâm da budur. Gerçekten İslâm'daki takva budur ve Ebu's-Suûd tamamen haklıdır. Bundan dolayı "*gayr*" kelimesinde sıfat ve "*ellezîne*" kelimesinde ahd-i zihnî mânâsı açıktır. Bununla beraber mutlak nimetten, sağlam nimet veya söylediğimiz gibi sırat nimeti, İslâm nimeti kast edilirse, "*gayr*" bunun tam zıddına muzaf ve bundan dolayı belirli olmuş olacağından cins veya ahd-i haricî şeklinde sıfat olabilecektir.

Gazap, nefsin bir iğrenç şey karşısında intikam isteği ile heyecanıdır ki rızanın tam tersidir. Türkçede öfke, bir fark ile hiddet, hışım da denilir. Allah'a nispet edildiği zaman gazap nefsî etkilenmelerden tecerrüt edilmekle (sıyrılmakla) en son haddi ve gayesinde kullanılır da intikam iradesi veya ceza verme mânâsı kast olunur. Bu da Rubûbiyyet-i Rahîmiyyenin gereğidir. Yani öfke mutlak surette rahmetin zıddı değildir. Mesela zalime öfkelenmek, mazluma rahmetin gereğidir. "*el-mağdûbi aleyh*" teriminde bu unvan kendilerine âdeta isim olmuş gibi bir kuvvet vardır ki, öfkeye mahkûm (mecbur), öfke altında kalmış gitmiş demek olur. Bundan dolayı bazen bir cezaya uğramak, kendisine öfkelenilmiş olmak değildir ve hele gerçekten birtakım gelecek nimetlerin başlangıcı ve vesilesi olan acılar hiçbir zaman ceza ve öfke değildir: " وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ / *Ant olsun, sizi korku, açlık, mallardan, canlardan ve ürünlerden eksiltme gibi şeylerle deneriz; sabredenleri müjdele*" (Bakara 2/155). Çünkü her işte değer, sonuca göredir.

Dalâl ve **dalâlet**: Doğru yoldan kasıtlı olarak veya hata ederek sapmaktır ki, hüdânın (doğru yolu göstermenin) karşıtıdır. Türkçede bunlara sapmak, sapıklık ve sapkınlık da denilir. Dalâl, bazen gafletten ve şaşkınlıktan meydana gelir. Çoğunlukla da ondan sonra şaşkınlık gelir. Sonra yitmekle ve daha sonra yok olmakla biter. Bu vesilelerle dalâl; gaflet, hayret, yok olma, helak olma mânâlarına da kullanılır. Aslında hissedilen maddî yoldan sapmaktır. Sonra manevîyatta ve akıl ile bilinen şeylerde de meşhur olmuştur. Biz çoğunlukla dalâlet ve sapkınlığı yalnız dinde; dalâl ve sapıklığı da akılda ve sözde kullanıyoruz. Bundan dolayı "*dâllîn*" tam anlamıyla sapkınlar demektir.

Burada gerek, "الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ" ve gerek, "الضَّالِّينَ"deki tarif (belirlilik) edatının istiğrak (her şeyi içine alma) veya cins için olduğu açıktır. Çünkü nimetin tam salim olması bundadır. Birçok tefsirciler de böyle cinsi olumsuz kılma şeklinin tefsirlerini seçmişlerdir ki, bu şekilde nimet ve doğruluğun zıddı olan öfke ve sapıklık, kitaplı ve kitapsız müşrik ve müşrik olmayan bütün küfür ehlinin yollarından açık olarak sakınılmış olur. Bununla beraber, tarif edatlarının en önde olan ahd-i haricî mânâsına yorumlanmalarında da aynı mânâyı dolayısıyla elde etme mümkündür. Bunda ayrıca bir belagat da vardır. Çünkü, " الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ" ve "الضَّالِّينَ" vasıfları katî olarak bilinen en alçak ve en azlarına sarf edilmiş olursa, bunlardan sakınmak öbürlerinin hepsinden sakınmayı öncelikle gerekli kılar. Bu da İslâm milleti dışındaki milletler arasında bir farklılığın bulunduğunu göstermek belagatini içerir.

Acaba her ikisinin en az mertebesi ile böyle bir ahd-i haricî var mıdır? Evet, gerek Kur'ân'da ve gerek Peygamberin hadislerinde ve genellikle İslâm şeriatında bununla ilgili deliller vardır. Bunlar Kitap ehli olan yahudi ve hıristiyanlardır. Gerek Allah'a şirk koşan ve gerek şirk koşmayan bütün kâfirler hakkında yüce Kur'ân'da, " مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلَّا مَنْ أُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ **وَلَكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللَّهِ** وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ / ... *Fakat küfre göğüs açan (küfürle sevinç duyan) kimselere Allah'tan bir gazap iner ve onlar için büyük bir azap*

vardır” (Nahl 16/106) âyetinde olduğu gibi öfkeyi ve, “ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ قَدْ ضَلُّوا ضَلَالًا بَعِيدًا / *(Resülüm! Sana gelenleri) inkâr edip Allah yolundan menedenler, gerçekten derin bir sapıklık içine düşmüşlerdir*” (Nisâ 4/167) âyetinde olduğu gibi sapıklığı genelleştirerek açıkça ifade etmekle beraber yahudiler hakkında çoğunlukla, “ وَإِذْ قُلْتُمْ يَامُوسَى لَنْ نَصْبِرَ عَلَى طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَّائِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصَلِهَا قَالَ أَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَى بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ اهْبِطُوا مِصْرًا فَإِنَّ لَكُمْ مَا سَأَلْتُمْ **وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ وَبَاءُوا بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ** ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيْرِ الْحَقِّ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ / *Üzerlerine alçaklık ve yoksulluk damgası vuruldu. Allah'ın gazabına uğradılar*” (Bakara 2/61) gibi gazabı, hıristiyanlar hakkında da, “ قُلْ يَاأَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعُوا أَهْوَاءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَأَضَلُّوا كَثِيرًا وَضَلُّوا عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ / *(Resulüm!) De ki: Ey Kitap ehli, dininizde haksız yere aşırılığa dalmayın ve önceden sapmış, birçoklarını da saptırmış, düz yoldan şaşmış bir milletin/birtakım kimselerin keyiflerine uymayın*” (Mâide 5/77) gibi sapıklığı, açıkça ifade buyurmuştur.

Bununla beraber yahudiler ile hıristiyanların kestiklerini yemek ve kızlarıyla evlenebilmek gibi yakın muamelelerde diğer müşriklerden farklarını da göstermiştir. Bunlardan anlaşılır ki kitap ehli olan yahudi ve hıristiyanlar, gazap ve sapıklıkta diğer müşriklerden, dinsizlerden ve diğer batıl din sahiplerinden daha ehvendirler (zararı azdır). Bunlar, İslâm'ın yakın zıddıdırlar. Bundan dolayı Fâtiha'da “*kendilerine gazab olunan kimselerden*” maksat ahd-i haricî ile yahudiler, “*sapıtmışlardan*” maksat da hıristiyanlardır, diye tefsir olunursa, “*gayr*” ve “*lâ*” ile ilk önce ve metin ile bunların yolu olumsuz kılınmış ve dolayısıyla öncelikle (yani dâl bi'd-delâle: delaletiyle delalet edici) olarak da bütün diğer kâfirlerden sakınılmış olur. Bu tefsirin naklinde senetler kuvvetlidir. Taberî epeyce hadis nakletmiştir. *Dürrü Mensûr*’un (Suyûtî’nin ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîri'l-Me'sûr’unun) açıklamasına göre; İbn Ebî Hâtim (Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm’de): “*mağdûbi aleyhim*”in yahudiler ve “*dâllîn*”in hıristiyanlar olduğu şeklindeki tefsirde, “tefsirciler arasında ihtilaf olduğunu bilmiyorum” demiştir. Nasıl ki İbn Hibbân (354/965) ve (el-Müstedrek ale's-Sahîhayn sahibi) Hâkim (en-Nîsâburî), bu konuyla ilgili hadislerin sıhhatine; Tirmizî de hasen olduklarına hükmetmiş ve bunları birçok muhaddisler tahriç etmişlerdir (bütün isnatlarını çıkarmışlardır) (Şihâb).

Nassın görünürde bu genelliğini iki çeşitte toplayacak tarzda kayıt ve şarta bağlamak usûl açısından caiz olmayacağı düşüncesiyle bazı tefsirciler buna ilişmiş (değinmiş) ve âyet metninin umumî mânâ üzere bırakılması ile yahudiler ve hıristiyanları birer örnek olarak kabul etmeyi uygun görmüştür. Yahudiler ve hıristiyanlar en zararsız ve kati olarak bilinen en yakın kimseler olarak düşünülmeyecek olursa bu itiraz haklı olarak akla gelebilir. Çünkü sakınmayı onlara tahsis etmenin mânâsı İslâm'da hem akla ve hem kesin nakillere aykırı olduğundan böyle bir ahd-i hâriciye imkân yoktur. Söylediğimiz gibi bunlar kati olarak bilinen en yakın kimseler olarak düşünülürse diğerlerinden genel olarak sakınmak öncelikle sabit olacağından dolayı bir gruba tahsis etmek, bir tarafa atılmış ve sakıncası atlatılmıştır ve zaten, “إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ”de şirkleri açıkça belli olan diğer müşriklerden ve bunlara göre hafif olan yahudiler ve hıristiyanlardan da dolayısıyla sakınılmış olduğundan burada da; bunlardan açıkça ve diğerlerinden dolayısıyla sakınılmış olmasında da belagat vardır. O halde bu konuyla ilgili hadislerden de biraz bahsedelim:

Hz. Peygamber (sav) Efendimizin, “*Yahudiler, kendilerine gazap edilmişler, hıristiyanlar da sapıklardır*” buyurduğunu, Tirmizî sahibinin bu bölümü tefsirinde ünlü Hâtim et-Tâî'nin oğlu Hz. Adî'den, senedi ile bir hasen hadis olmak üzere rivayet etmiştir ki meâli şöyledir: “Adî b. Hâtim (ra) demiştir ki: “*Resûl-i Ekrem'e (sav) gittim, mescidinde oturuyordu*”. Cemaat: “*İşte bu Adî b. Hâtim'dir*” dediler. Ben ise aman dilemeden ve yazışma yapmadan gelmiştim. Hemen huzuruna atıldım. Derhal elimi tuttu: “*Başlangıçta Allah'tan ümit ederim ki onun elini benim elime koyacak*” buyurmuştu. Daha sonra kalktı. O sırada bir kadın beraberinde bir çocuk ile huzuruna geldiler ve: “*Bizim sana ihtiyacımız var*” dediler. Onlarla beraber kalkıp onların ihtiyaçlarını giderdi. Sonra elinden tutup beni

mübarek evine götürdü. Bir kız çocuğu ona bir yastık yere koydu ve O üzerine oturdu. Ben de huzurunda oturdum. Bunun üzerine Allah'a hamd ve sena etti ve şöyle buyurdu: "*Allah'tan başka ilâh yoktur" demekten niye kaçıyorsun, ondan başka bir ilâh mı biliyorsun?*". Ben: "*Hayır*" dedim. Ondan sonra biraz konuştuktan sonra, "*Sen her halde "Allâhü Ekber" (Allah en büyüktür) denilmesinden kaçıyorsun, demek ki Allah'tan daha büyük bir şey biliyorsun*" buyurdu. Ben yine "*Hayır*" dedim. Buyurdu ki; " فان اليهود مغضوب عليهم وان النصارى ضلّال الضّالّينَ / *Yahudiler gazaba uğramış (mağdubi aleyhim olmuşlar), hıristiyanlar da sapıtmış sapıklığa düşmüşlerdir*". Bunun üzerine ben de: "*Ben müslüman oldum geldim*" dedim ve baktım ki mübarek yüzü sevincinden açılıyordu. Daha sonra emretti. Ensar'dan bir zatın yanına verildim. Akşam-sabah hep peygamberin huzuruna gelir dururdum. Yine bir akşam yanında idim. Bir insan topluluğu geldi. Üzerlerinde yün elbise vardı. Allah'ın elçisi kalktı, namaz kıldı, sonra onları teşvik etmeye başladı. Diyordu ki; "*Bir sa' (dört avuç, yaklaşık 3 kg.) olsa bile, yarım sa' olsa bile, bir tutam olsa bile, bir tutam parçası olsa bile bununla her biriniz yüzünü cehennemin -yahut ateşin- hararetinden (sıcaklığından) korusun, hatta bir hurma tanesi olsa bile, yarım hurma tanesi olsa bile. Her biriniz Allah'a varacak, O da size şu söyleyeceğimi söyleyecektir: "Ben size göz, kulak vermedim mi?", "Evet verdin" der. "Mal ve çocuklar vermedim mi?", "Evet verdin" der. O zaman Allah Teâlâ: "O halde hani sen kendin için önceden ne hazırlık gördün" der ve insan işte o vakit önüne, arkasına, sağına, soluna bakar da cehennemin sıcaklığından yüzünü koruyacak hiçbir şey bulamaz. Her biriniz yüzünü ateşten korusun da yarım hurma ile olsa bile. Bunu bulamazsa, tatlı sözle bile olsun. Çünkü ben artık sizin hakkınızda fakirlik ve yoksulluktan korkmam. Çünkü Allah yardımcınız ve vericinizdir. Sizin için fakirlik korkusu, nihayet Medine ile Hiyre arasında kervan giderken bineğinin çalınması korkusu ne ise ondan fazla değildir*" buyurdu. Adî b. Hâtim (ra) bunu rivayet ettikten sonra şunu da ilave etmiş: Bunu dinlerken ben gönlümden; "*Bu nerede? Tay dağlarının eşkıyası nerede?*" diyordum.

Fakat "Yahudiler gazaba uğramışlar" demekle, "Yahudilerdir", demek arasında büyük bir fark vardır. Bundan dolayı bu ve benzeri hadislere göre yahudilerin ve hıristiyanların Fâtiha'daki "*mağdubi aleyhim*" ve "*dâllîn*"den birer örnek oldukları anlaşılırsa da, âyetin kelimelerinin delalet ettiği mânânın bunlardan ibaret olduğu anlaşılmaz. Bununla beraber ikinci şekilde de sağlam rivayet vardır. Tarif (belirtme) edatının en önde gelen mânâsı ahd-i haricîye göre yorumlanması, yukarıdaki açıklama ile kolaylık dairesinde mümkün olunca mütevatir olmayan hadislerle âyeti kayıt ve şarta bağlamanın sakıncası varit olmayacağından dolayı bu hadislerin de kullanılması vacip olur. Bundan dolayı iki tefsir arasındaki fark; birisinde yani cinste hepsinden sakınmanın söz ve metin ile, diğerinde ise mânâ ve delaletle olmasındadır. Birincisine göre İslâm açısından müşrikler ile kitap ehli arasındaki fark Fâtiha'da ifade edilmemiş, ikincide ise bu fark bile gösterilmiş olur ki biz bunu Kur'ân'ın üslubuna daha uygun buluyoruz.

Bunda bizi düşündürecek çok önemli noktalar vardır. Acaba Resulullah Efendimiz, "*Yahudiler gazaba uğramış, hıristiyanlar sapıtmışlardır*" buyurduğu zaman, bunlar ne durumda idiler? Yahudiler, daha çok zaman önce dünya sevgisi ve bencillik ile Tevrat'ın hükümlerini ihmal ederek ve bozarak Hak yolundan bile bile ayrılmışlar ve bunun neticesinde nice yüce peygamberlere ve özellikle Hz. Zekeriyyâ, Yahyâ ve Îsâ'ya (as) olan haksızlıklarıyla da hem Allah'ın gazabını ve hem halkın nefretini kazanmışlardı. Çoktan siyasî hürriyetlerini tamamıyla kaybetmişler ve darmadağınık olmuşlardı. Bu şekilde kaybettikleri zahirî toplulukları yerine ta Hz. Süleyman (as) zamanından beri takip ede geldikleri gizli cemiyetlerle uğraşmışlar ve uğraştıkça da bütün milletleri kuşkulandırmışlar ve dünyadaki insanlar gözünde içleri dışlarına uymayanların başı sayılmışlardı. Bununla beraber aslında dünyayı aydınlatmış bir kitaba, harikalarla dolu bir tarihe mensup olduklarından dolayı bir dereceye kadar aydın ve en azından geçmişleri ile şimdiki durumları arasındaki oranlama itibariyle de pek fazla dikkate değer idiler. Geçmişte Allah'a

dayanması dolayısıyla çok feyizli ve bereketli olan dinlerini zamanımızda milliyetçilik çemberi ile bağlayarak devamlı hakkın üzerine çıkmak (hakkı ezmek) istiyorlar ve bunu istedikçe düşüyorlardı.

Hıristiyanlara gelince: O zamanlar bunlar Roma'nın mirasçısı, İstanbul'un sahibi olarak yeryüzündeki iki büyük devletin biri ve hatta birincisi bulunuyorlardı. Karşılarında bir İran (devleti) vardı. Yani o günkü hıristiyanlığın dünyadaki yeri bugünkü hıristiyanlıktan çok yüksek idi. Dış görünüşlerine bakıldığı zaman bunlar kendilerine nimet verilmişler zannedilebilirlerdi. Hâlbuki gerçekte böyle değil idiler. Kötü bir sonuca doğru yürüyorlardı. Sonuçları ve ahiretleri gerçekten tehlikeli idi. Gerçi bunlar, yahudiler gibi ırkçılık çemberine sıkışmış değildiler. Fakat hak ölçüsünü kaybetmişlerdi. İşin başlangıcında Hakk'ın tevhidi yerine üçlü ilâh [teslis: baba, oğul (Hz. İsa) ve Kutsal ruh (Hz. Cebrail)] inancına saplanmışlardı. En adi müşrikler gibi putlar içinde kalmışlardı. Gerçi Manîviye ve Seneviyyeye (biri iyilik öteki kötülük için olan iki ilâhın varlığını kabul edenlere) göre bu üçlü ilâh inancının başında bir baba ilâh tanındığından dolayı az çok bir tevhit mânâsı yok değildi. Fakat bu üçlü ilâh inancı, İskenderiye felsefesinin değişik üç şahıstan ibaret erkân-i selâsesi (üç unsuru) yerine, üç şahsın birleşmesine dayalı bir ekân-i selâse idi. O şekilde ki hem bir, hem üç idi. Böyle aklın çelişki kanununu da çiğneyen bir üçlü ilâh inancı artık aklî ilerlemelere meydan bırakmamış ve miras yoluyla elde ettikleri bütün ilimleri ve fenleri çığırından çıkarmış ve delillerle ispatlama yolundan ayrılıp sadece kalbî zevke ve doğru bir yolu takip etmeyen meyillere dayanarak dini rastgele, insanları gemlemeye (engel olmaya, frenlemeye) bir vesile gibi takip etmişler ve bunun için ellerinde bulunan mantığın uygulamasını bir yana atıp sadece psikolojinin meyiller ve hisler bölümü ile halkın kalplerini cezbetmek için uğraşmışlar ve nice aşırılıklara sapmışlardı. Diğer taraftan hukuk ile ilgili düşünceyi tamamen çiğnemişlerdi. Onlara göre hak, şeriat kavramının gerçekle ilgisi yoktu. Bunlar ilmî gerçek ve ilahî bir kavram değil idi. Nitekim durum böyle iken hıristiyan dillerinde hukuk mânâsına kullanılan kelimelerin hak ve hakikat maddesi ile hiçbir ilgisi yoktur. “Druva” başka, “verite” (gerçek, hakikat) başkadır. Aynı zamanda eski Roma'da olduğu gibi, normal hazırlanmış bir hukuk da değildi. Bundan dolayı halkın irâdesine de bağlı değildi. Hukuk yalnız ruhanîlerin (din ve mezhep işlerini ele alan, bunlarla ilgili bulunanların) ve ruhanî (dinî, manevî) meclislerin koymuş olduğu prensipler idi. Bunlar, hak üzerinde ilme ve içtihada dayalı bir düşünce ile değil, bir irade düşüncesi ile tamamen kanun koyucu vasfı ile hareket ediyorlardı. Bununla beraber üçlü ilâh inancının sonucu olarak bu da lâhut (ilâhî olan) ile nâsutun (insanlara ait şeylerin) anlaşılmaz bir karışımı idi. İnsan haklarının, böyle Allah'ın koyduğu kanunlara dayanmayan kanun koyucularının elinde istenilen şekle konulabilmesi ve uygulamasında da iyi niyet ile değil, keyfî ve zevkî noktalardan hareket edilmesi ve aslında hıristiyanlardan başkasına hiç bir şekilde yaşama hakkı tanınmaması, toplumu büyük çöküşlere hazırlıyordu. Çünkü insanlar dünyada şâirane bir zevkle geçici zaman için eğlenebilirlerse de bu zevk gerçek zevki çiğnemeye başladığı zaman derhal sönmeye mahkûmdur. İnsan haklarına aslında kalıcı hiçbir değer verilmediği zaman ilahî hükümranlığın hiçbir anlamı kalmaz ve kalbî meyilleri coşturacak diğer vasıtaların hepsi hakkın karşısında neticesiz kalır. Burada inançtan meydana gelmeyen ve inanca aykırı ortaya çıkan sapıklık ve ahlâksızlıklardan bahsetmeye gerek görmüyoruz. Çünkü onlar, dinî esaslara bağlı değildir. Bu şekliyle teslis, fikirleri kısırlaştırma, kalpleri avlama, şeriatsızlık, vicdan darlığı ve özet olarak tek kelime ile hak ve hakikatten uzaklaşmadır. İşte Hıristiyanlığın o zamanki bariz nitelikleri bunlar idi. Bu ise peygamberlerin yolu olan hak yoldan sapma idi. Sapıklığın neticesi de elbette şiddetli ceza olacaktır. Bunun için o sıradaki devletleriyle beraber hıristiyanlar görünürde kendilerine nimet verilmiş sayılsalar bile vicdanları ve gelecekleri sağlam değildi. Dünyada kuvvetten düşmeye ve ahirette de bu haksızlıkların cezasına aday ve sapıklardı. Gerçekten de öyle oldu. Yüce Allah kullarına böyle kusurlardan, tehlikelerden uzak ve sağlam, gelecekte tam selamet ile Allah'ın nimetine ulaştıran İslâm dinini, doğru yolu ihsan etti ve pek kısa bir zaman içinde İslâm dinini kabul

edenlere Allah'ın vaat ve nimeti şüpheden uzak olarak gerçekleşti. Bunlar, dünyaya en son ve en olgun dinî örnek oldular. Bu doğru yolda sabit olanlar için aynı sonuç -Allah'ın yardımıyla- sonsuza kadar gerçekleşecektir. İşte, "إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ" anlaşması ile, " اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ (6) صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ (7)" bu gerçeği dile getiriyor.

H. آمِينَ

Âmîn: "Kabul et, duamızı kabul buyur, böyle olsun, bizi eli boş çevirme" mânasına gelen "âmîn" sözü, bir ism-i fiildir (fiil mânâsına gelen isimdir) ve dilleri ne olursa olsun bütün müslümanların, hatta semavî din mensuplarının ortak ifadeleri haline gelmiştir (batı film ve dizilerinde duadan sonra "amin" dediklerini görüyoruz). Âmîn demeye de te'mîn (emniyet hissi vermek) denilir. Âmîn, Kur'ân nazmının bir parçası değildir (Fâtiha sûresine dâhil olmadığı gibi âyet de). Bunun için Mushaf'a yazılmaz. Fakat birçok hadiste Resûlullahın (sav) Fâtiha'dan sonra "âmîn" dediği ve böyle denilmesini öğütlediği ifade edilmiştir (meselâ bkz. Müslim, Salât, 72-76). Bundan dolayı "âmîn" sünnet ile sabittir. Örneğin Buhârî ve Müslim'de de rivayet edildiği üzere Hz. Peygamber (sav) Efendimiz buyurmuştur ki: "*İmam 'vele'd-dâllîn' dediği zaman hepiniz âmîn deyiniz. Çünkü melekler âmîn derler. Âmîn demesi, meleklerin âmînine rastgelenin geçmiş günahları affedilir*". Diğer mevkuf (sahabeye dayandırılan) bir hadiste de şöyle buyrulmuştur: "*Dünya halkının saflarının hizasında göktekilerin safları bulunur. Bundan dolayı yerdeki "âmîn" gökteki "âmîn"e rast gelirse (denk gelirse) ibadet edenin günahları affedilir*". Namazda veya namaz dışında Fâtiha'yı okuyan veya dinleyen kimse, sûrenin sonunda "âmîn" deyince aynı zamanda melekelerin de "âmîn" dedikleri, (böylece) hem şehâdet (görünen), hem de gayb (görünmeyen) âlemlerinde aynı anda dile getirilen bu duanın Allah tarafından kabul buyrulacağı hadislerde açıklanmıştır (bkz. Buhârî, Ezân, 112-113; Müslim, Salât, 72-76). Yine sahih hadisler, Fâtiha sesli okunduğunda "âmîn" duasının da sesli yapılacağı bilgisini getirdiği için fıkıh mezheplerinin çoğu bunu benimsemişlerdir (Şevkânî, Neylü'l-Evtâr, II/229-232). Hanefîlere göre ise bu cümle namazda daima (hem imam, hem cemaat ve hem de yalnız başına namaz kılan tarafından) sessiz (gizlice) söylenir.

II. ÖZET

Fâtiha sûresi baş tarafında kâinatın başlangıç ve sonucuna ait bütün istenen özellikleri ile Allah'ı bilme bahislerini, Kur'ân ilminin ve İslâm dininin konusunu, prensiplerini; orta kısmında ise Kur'ân ilminin özel konusunu ve gayesini ve İslâm dininin başlangıcı olup en büyük yaratılış kanunu olan Allah'la bağlılıkları ile bütün sosyal sırları ve hukukla ilgili prensipleri tebliğ ve kaydettikten sonra üç âyette de hak yolun, İslâm dininin efradını câmi (fertlerini içine alan), ağyarını mâni (yabancıları çıkaran) kesin sınırını, tasvirine doyulmaz bir belagat ile tespit etmiş ve bunların hepsini başındaki bir "اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ" belagatli cümlesinde toplayarak geçerliliğini Allah'ın adı ile ilan etmiştir.

Buna göre İslâm dininin tarifi şöyledir: Gazaba uğratmadan, sapıklığa düşürmeden, doğruca ve selametle Allah'a ve Allah'ın nimetlerine götürüp "*el-hamdü lillâh (Allah'a hamd olsun)*" dedirten ve bu temiz nimetlere tam selametle ermiş, gerçekten mutlu ve övülmüş, öfkeye uğramamış ve sapıtılmamış zatlar tarafından takip edildiği tarih tarafından görülmüş ve tecrübe ile bilinen büyük, aşikâr, düz, doğru, hak yolu ve istikamet yolu.

Bu dini kabul etmenin, dindarlığın başlangıcı ilk önce Allah Teâlâ'yı tanımak ve Ona, "إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ / *Yalnız Sana kulluk (ibadet) eder ve yalnız Senden yardım dileriz*" diye Allah'tan başka ilâh olmadığına tam bir şekilde söz vermek ve anlaşma yapmak ve ondan sonra da tam bir sebat ve samimiyet ile gereğini yerine getirmek için hak ve vazifelerin bütün sınırlarını bildiren ve üzerinde kolaylık ve selametle yürünmek mümkün olan dosdoğru bir şeriat caddesine hidayet, yani bilimsel olarak doğru yolu göstermek ve

pratikte başarılı olmayı istemektir ki, bu şuurlu isteğin cevabı Bakara sûresinin başında başlayacaktır [“ الم (1) ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ (2) الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ (3) وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ (4) أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (5) / *Elif, Lâm, Mîm. İşte Kitap! Şüphe yoktur onda. Rehberdir muttakilere. O muttakiler ki görünmeyen âleme inanırlar. Namazlarını tam dikkatle ifa ederler. Kendilerine ihsan ettiğimiz nimetlerden/rızık olarak verdiklerimizden infak ederler. Hem sana indirilen Kitabı, hem de senden önce indirilen kitapları tasdik ederler. Ahirete de kesin olarak onlar inanırlar. İşte bunlardır Rableri tarafından doğru yola ulaştırılanlar. Ve işte bunlardır felah bulanlar*” (Bakara 2/1-5)].

Demek ki istemek ve dindarlık bizden; din, şeriat ve doğru yolu göstermek Allah'tandır. Bu hidayet (doğru yolu göstermek) iki çeşittir. Biri ilmî olan irşat (müminleri dinî görevlerini yerine getirmeye çağırmak), diğeri ise fiilî (pratik) olan Cenab-ı Hakk'ın kuluna yardım etmesidir. Yüce Kur'ân, ilmî irşadı istemenin cevabıdır. Fiilî olarak başarılı kılmayı istemenin cevabı da bu irşadı kabul etmekle etraflıca dindarlıkta her an ve her lahza (kısa bir süre) meydana gelecektir.

İşte İslâm dini böyle bir Allah kanunudur. Fâtiha bunu tanımlarken mânâsını ispatlamak için başlangıçtaki aklî ve kalbî irşatlardan sonra gözlem ve tarihin şehadet ettiği tecrübeyi gösterivermiş ve başka delil ve vesikaya bile ihtiyaç bırakmamıştır.

Bunda şüphe edenler gözlem ve tecrübe ile sabit olan örneği peygamberlerin sonuncusu Muhammed Mustafa (sav) Efendimizle yüce ashabının bu sayede nail oldukları Allah nimetlerinin büyüklük ve mukaddesliğini tarihte gözleri kamaşa kamaşa okuyabilirler. Elhamdülillah Allah'ın kitabı, bir harfi bile bozulmaksızın olduğu gibi elimizde mevcut ve Peygamberimize ait sünnetler korunmuş olduğundan, İslâm dininin hakikatinde hiçbir sapma, hiçbir sapıklık arız olmamıştır. Bunun için Kur'ân, Hz. Muhammed'in mucizelerinin en derini, tarih de onun hak olduğuna, davasının doğruluğuna şahittir. Bu şekilde bizim için din ilmi, akıl ve nakil ile karışıktır. Bunları, doğruluk ve içten sevgi ile uygulayacak olan toplumların tecrübe ile sabit olan aynı sonuçları elde edeceklerinden şüphe etmek için hiçbir hak yoktur. İlim ve fen adına böyle bir şüphe ortaya atmak, dün beni aydınlatan güneşin yarın aydınlatamayacağını iddia etmek gibi, tümevarım kanununu (tek tek olgulardan genel önermelere varmayı) inkâr etmektir. Fakat ilim ve fende, tecrübe ve tümevarım kanununa pek büyük önem veren Avrupalılar bu istikrayı (önermeyi) yerinde yapmayarak fikirleri karıştırıyorlar. Çünkü İslâm dininin mahiyetini, aslından ve hakkıyla dindarlığına sahip olan kaynaklardan araştırmıyorlar da; çöküş içinde yuvarlanan şimdiki müslümanlarda arıyorlar. Hâlbuki gerçek, şimdiki zaman ile geçmiş zamanın karşılaştırmasından çıkacaktır. O zaman görülür ki o doğru yol üzerinde gerçekten yürüyenlerle yürüyemeyenler arasında büyük fark vardır. Bu fark bir ilerleme ile bir gerileme farkıdır. Demek ki sadıklar (doğru, samimi, dürüstler) yükselmiş, sadık olmayanlar gerilemişlerdir. Demek ki din, hak kanunudur (kâinatta Allah'ın koyduğu değişmez nizamdır; genel kuraldır), fakat din adına yapılanlar noksandır ve doğru değildir. İlim ve fendeki her hak kanunu da böyle değil midir? Mesela iyi matematik (sayılar bilimi) bilen bir adam muamelelerinde o hesabı yapmaya üşenir de uygulamazsa “kabahat matematiğindir” denebilir mi? Mesela pis mikropların zararlarını bilen kimse sokaklarda gezdiği pabuçlarla oturduğu veya yattığı odanın içine kadar girmeyi alışkanlık haline getirirse, sonunda etkisinde kalacağı felaketten mikrop ve koruyucu hekimlik ilmini sorumlu tutmaya hak kazanabilir mi? İnsanlar kendilerini hakkın kanununa uydurmakla yükümlü iken, o hak kanununu kendilerine uydurmaya çalışırlarsa kusur o kanunun değil, o insanın olur ve zararına katlanan da insandır. Allah'ın gazabı ilk önce bunu bilerek yapanlar içindir. Bilmeyerek yapanlar da sapıklardır. Bunlar da sonunda o akıbete mahkûmdurlar. Ne yazık ki asrımız insanlarında özellikle din hususunda Hakk’ın kanununu kendilerine uydurmak sevdası üstün gelmiş görünmektedir. İlim, fen ve sanayideki bu kadar ilerlemelere rağmen bütün dünyada insanlığın sıkıntılarının genel bir şekilde gittikçe artmasının sebebi de budur. Bu sıkıntıları, ancak doğru yolda yürümek kesebilir.

“اَللّٰهُمَّ اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ. آمِينَ / *Allah’ım! Bizi doğru yola hidayet et. Kendilerine nimet verdiğin kimselerin yoluna. Gazabına uğrayanların ve sapanlarınkine değil. Âmîn (Kabul et)*”.

III. GENEL DEĞERLENDİRME

Bu surede Allah'tan nelerin istenmesi gerektiği, ayrıca istemenin usûl ve âdâbı da öğretilmektedir. Buna göre, istemenin şartları, önce ne istediğini bilmek, sonra ona gerçekten ihtiyacı olduğunu belirtmek, daha sonra da onu elde etmek için yapılması gerekeni yapmaktır. Böylece gerçek dua, nimeti hayal ve arzu etmek değil; o nimete ulaşmanın doğru yoluna girmek ve o yolda sebat edip ilerlemektir. Fâtiha suresi, mümin insana kesin bir düstur ve şaşmaz bir formül halinde hidayetle ibadetin önemini ve ebedî nimetin elde ediliş yöntemini bildirmektedir. Böylece sureyi okuyan mümin, sadece Allah'a kul olduğunu ifade ve ikrar ettikten sonra, kendisiyle yaratıcısı arasında hiçbir aracı bulunmadan doğrudan doğruya Ona seslenir. Ebedî saadete ve nihayetsiz nimetlere ulaştıran doğruluk ve dürüstlük yolunda ilahî lütfe nail olmuş iyilerin izini takip ederek ilerlerken; gazaba uğramışların, şaşırmış ve sapmışların durumuna düşmemek için Allah'tan hidayet ve yardım ister.

Allah'la kul arasında bir tür sözleşme ve antlaşma olarak da değerlendirilen Fâtiha sûresi, Allah-insan ilişkisinin mahiyetini ortaya koyar ve bunun hangi kurallara bağlı olarak sürdürüleceğini öğretir. Ayrıca, söz konusu ilişkinin tek taraflı olarak kulun gayretiyle değil; mutlaka Allah'ın hidayet ve yardımıyla sağlanacağını vurgular. Surenin ilk yarısı, kulun Allah'a hamd ve övgüsünü, ikinci yarısı da onun Allah'tan isteklerini dile getirir.

Bütün tefsirlerde **besmele'nin başındaki “be” harfi**nin iltisak (Allah ile insan arasında ilişki ve bağlantı) anlamı taşıdığına önemle dikkat çekilmiştir. Bu bağlantının bir tarafında ulûhiyyet (ilahlık) ve rubûbiyyet (rablik, ilâhî terbiye); diğer tarafında insaniyyet (insanlık) ve ubûdiyyet (kulluk, kulluk etme, kul olduğunu bilip Allah'a itaat etme, ibadet) makamı vardır. Fâtiha suresinin de bu şekilde iki bölümden oluştuğu görülür. Övgü ve tazim cümlelerinden meydana gelen ve ulûhiyyete dair olan ilk bölümde Allah'ın insanlara yönelik iltifatının en çarpıcı ifadeleri olmak üzere Rab, Rahmân ve Rahîm isimleriyle, Onun mutlak hâkimiyet ve hükümranlığının ahirette de devam edeceğini belirten “*mâliki yevmi'd-din* (*din gününün sahibi*)” ifadesi yer almıştır. Bütün bu nitelikleri dolayısıyla hamd (her türlü övgüler, güzellikler, yetkinlikler) Ona mahsustur.

Dua ve niyaz üslubunun hâkim olduğu ikinci bölümde insanların Allah'a bağlılıklarının temel unsurları olmak üzere “ibadet” ve “istiâne (yardım dilemek)” kavramları yer almaktadır. Ulûhiyyet bölümünde ifade edildiği üzere, insanların bu dünyadaki inanç ve amellerine göre ahiretteki durumlarını Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın şaşmaz adaleti belirleyeceği için yalnız Ona ibadet etmek ve sadece Ondan yardım dilemek (istiâne) gerekir. İnsan bu beyanı ile kulluğunu, tevhit inancını, tevekkül ve teslimiyetini, ihlâs ve kararlılığını Allah'a arz etmiş olur. Bu seviyeye ulaşan bir iman ve aynı ölçülerle düzenlenen bir amel ve hayat çizgisi “sırât-ı müstakim (dosdoğru yol)”dir. Ömür boyunca bu çizgiyi takip etmenin zorluğu sebebiyle insan, bu yolda sürçebilir ve sonuçta kötülüklere rıza göstermeyen Allah'ın öfkesine maruz kalmış olan sapmışların yoluna kayabilir. “*Bizi doğru yola ilet*” sözleriyle başlayan dua cümleleri, bu büyük tehlike karşısındaki aczinin ve kendi kendine yeterli olmadığının bilincine varan insanın âlemlerin Rabbi, Rahmân ve Rahîm olan Allah'a sığınarak hidayetiyle kendisini desteklemesi şeklindeki niyazını ifade etmektedir.

Suredeki ifadeler çoğul sığasıyla olup müslümanlar için toplum hayatının ve toplumsal dayanışmanın önemini, cemaat ve ümmet şuuruyla birlik ve beraberlik içinde “sırat-ı müstakim (dosdoğru yol)” üzere hareket etmeleri gereğini ortaya koyar. Bu amaca yönelik olarak cemaatle kılınan namazda imamın kıraatinin aynı zamanda cemaatin kıraati yerine geçmesi Fâtiha'daki bu kapsamlı ifade özelliğinden dolayıdır.

Fâtiha suresi, önce Allah'ı en belirgin nitelikleriyle tanıtmakta ve insanı sağlam bir imanla Ona yöneltmekte, yaratıcıya ve yaratılmışlara karşı sorumluluk duygusuyla hareket etmeyi dinin ve dindarlığın temeli olarak belirlemektedir. Surenin, insanoğlunu yaratıcısıyla ve diğer insanlarla uyum içinde yaşatmak şeklindeki evrensel hedefi gerçekleştirmeyi gaye edindiği dikkate alınırsa, onun Kur'ân'ın ve dinin özü olduğu daha iyi anlaşılır.

Bir yoruma göre, Bakara sûresi, Fâtiha sûresinin açıklamasıdır. Başta Âl-i İmran sûresi olmak üzere diğer bütün sureler de Bakara suresinin tefsiridir. Nitekim Fâtiha'da Allah'tan hidayet istenir; onu takip eden Bakara suresi, bu Kitab'ın muttakileri hidayete erdirmek amacıyla gönderilmiş olduğunu bildiren ayetle başlar. Fâtiha'nın Kur'ân'ın bir özeti olduğu kabul edilirse, onun bütün Kur'ân sureleriyle ilişkili bulunduğunu düşünmek mümkün olur.

O yüzden, Fâtiha sûresinin asıl tefsir ve açıklaması Kur'ân'ın kendisidir. Onu iyice anlamak isteyen Kur'ân'a yönelsin, Onu okuyup anlamaya çalışsın. Zaten Kur'ân, Ümmü'l-kitab'daki (Fâtiha'daki) *"Bizi hidayete eriştir"* duasına verilen bir cevaptır. Fâtiha ise o cevabın özetidir. Allah'ın evrendeki yasası ise, büyük bir ağacın tohumları gibi bir şeyin önce özetini çıkarmak, sonra onu açıp detaylandırmaktır. Fâtiha işte o büyük ağacın tohumu mesabesindedir. Çekirdek, ağaç demek değildir; ama çekirdeksiz de ağaç olmaz. Çünkü gövdesi, dalı, yaprağı, meyvesi ve tüm özellikleriyle ağaç o çekirdekte gizlenmiştir. Ne var ki, insan çekirdekle yetinmez çünkü çekirdek onun ihtiyaçlarına cevap vermez. Öyleyse o çekirdeği gönlümüze, zihnimize ekip meyvelerini dermeye bakalım.

IV. LİSAN-I HALİ

1) Fâtiha, Kur'ân'ın önsözdür, mukaddimesidir. Vahye açılan kapıdır. Başlangıçtır. Anahtardır, giriş, sunuş ve sonuçtur. Dilekçedir, duadır, sözleşme, anlaşma ve antlaşmadır, Rab ile kulun diyalogudur (karşılıklı konuşmasıdır).

2) Fâtiha, tüm özellik ve güzellikleriyle, Kur'ân'ın özetidir. Hz. Ali der ki: "*İlimler hazinesi Kur'ân, Fâtiha sûresinde; Fâtiha da besmelede özetlenmiştir*".

3) İnsan, cin ve meleklerin, canlı cansız tüm âlemlerin Rabbi Allah'tır. Ey küçük âlem olan insan, senin Rabbin kimdir? Düşünce ve davranışlarında seni yönetip terbiye eden kimdir?

4) Bu sûre ile Rabbimiz, bizim kendisini nasıl övüp şükredeceğimizi, dua edeceğimizi öğretmiştir. Öyleyse Fâtiha'yı dualarımızın başında ve sonunda dilimizden eksik etmeyelim.

5) Tüm övme ve övülmeler Allah'a hastır, Onun nizamının hakkıdır. Peki, nasıl olur da hamdi, övgüyü sadece Allah'a has kılan bir mümin, söz ve davranışlarıyla Allah'ın nizamından başka herhangi bir düzeni, bir düşünceyi, bir sistemi övüp methedebilir?

6) Din gününde (kıyamet gününde) güven içerisinde olmak istiyorsan, din gününün sahibi olan Allah'ın dininden hiç ayrılma. Ne yaparsan yap, o günde yaptığının karşılığını göreceksin.

7) Kulluk; ibadet, boyun eğmek, bağlanmak demektir. Peki, ey müslüman! Tüm hareket ve davranışlarında sen kime bağlısın, kime boyun eğiyor ve kime kulluk ediyorsun? Şayet sen tüm yaptıkların Allah'ın emirleri doğrultusunda ve Allah içinse gerçek bir kulsun.

8) Allah'ın yardımı olmadan, layıkıyla Ona ibadet edemeyiz. Onun yardımına layık olmak ise kul olmaya bağlıdır. Onun için Allah'ın yardımı, kul olmayanlara, gerektiği gibi kulluk yapmayanlara gelmez.

9) Müslüman da olsa her insan yanılabilir, yoldan çıkabilir. Onun için sürekli sırat-ı müstakimi (yolların en doğrusunu) Allah'tan istemeli ve o yolda devamlı kalmayı dilemeliyiz.

10) Dosdoğru yola ulaştıran düstur (ilke, kural, genel kural, kaide, kanun, nizam, örnek, numune), içerisinde hiç şek şüphe olmayan ve muttakiler için hidayet rehberi olan Kur'ân'dır. Sırat-ı müstakim, ancak Kur'ân'a sarılmakta ve onu yaşamaktadır. Cennetin yolu

sırat-ı müstakimde olmaya; sırat-ı müstakimde olmak ise, salih amellerin adamı olmaya bağlıdır.

11) Bunca günah ve hatalarımız, bizde Rabbimizden istemeye yüz bırakmamıştır. Onun için ümmet olarak "biz" diye dua ettik. Ümmet dini olan İslam'da ben-sen yok, biz var, fertler yok, cemaat vardır. Öyleyse her Fâtiha okuyuşumuzda ümmetin bir ferdi, İslam'ı yaşama ve yaşatma konusunda İslam'ın bir şubesi olduğumuzu unutmayalım.

12) Peygamberler, sıddıklar, şehitler ve salihler kendilerine nimet verilenlerdir. Öyleyse onların yolunda, onları örnek alarak nimetlere ehil kişiler olmaya gayret etmeliyiz. Şu geçici dünyada bunca nimetler içerisinde yüzen kâfirler bizi aldatmasın. O nimetler geçicidir, cennet nimetleriyle karşılaştırma bile yapılamaz. Onların ahiret nimetlerinden alacakları hiçbir şey yoktur.

13) Allah'ın lanet ve gazabına uğramış, azabını hak etmiş tüm lanetlilerin gidişat ve yollarından uzak duralım, sonra da Fâtiha'yı okuyalım. Unutmayalım ki, lanetlenmiş yollarda yolumuzu kaybettiğimiz durumda Fâtiha okumak anlamsızdır.

14) Müslüman! Her Fâtiha'yı okuyuşunda Rabbinin huzurunda durduğunu, Rabbinle konuştuğunu ve Rabbinden istediğini unutma. Ona yaraşır kul olmaya çalış.

15) "لَا صَلَاةَ إِلَّا بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ / *Fâtiha'sız namaz olmaz*" hadisine göre namazda Fâtiha okumak vaciptir. Hanefiliğin dışındaki diğer mezheplere göre ise farzdır. Buna göre bir günde 40 rekâtlık (beş vakit) namazda 40 kere Fâtiha'yı tekrarlıyoruz. Namaz, bizi (gerçek kulluğa, Rabbimizin rızasına) hazırlayan, (manevi olarak) yetiştiren mektep olduğuna/olması gerektiğine göre, Fâtiha'sız namaz; namazsız da hayat olmaz. Aslında tekrar sanılan bu her bir okuyuş, bizi değişik bir açıdan hesaba çeken bir uyarıdır. Fâtiha'ya uymayan her yanlış söz ve davranıştan uzaklaşmak için yeni bir alarm ve ikazdır.

16) **Fâtiha'nın** sonunda, okuyan ve dinleyenin "âmîn" demesi sünnettir. Âmîn, "duamızı kabul buyur Allah'ım" demektir.

V. IRABI

1. بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Bi: Harfi cer.

İsmi: İsim, mecrûr bil kesra ve muzâf.

Allâh: Muzafun ileyh.

Billâhi: Car ve mecurur, bir görüşe göre takdiri "*İbtidâî*" olan mahzuf mübtedanın haberidirler, başka bir görüşe göre ise takdiri "*ebtediü*" olan fiilin mefulüdürler.

er-Rahmân: Mecrûr bil kesra ve Allah'ın sıfatı.

er-Rahîm: Mecrûr bil kesra ve Allah'ın sıfatı.

Bismillâhirrahmânirrahîm: Besmelenin ne cümlesi olduğu ile ilgili iki görüş vardır: 1) Başında takdiren "*ebtediü (başlıyorum)*" fiili vardır ve besmelenin hepsi bu fiilin mefulüdür (faili gizli "ene"dir). 2) Başından takdiren "*İbtidâî (başlamam)*" kelimesi vardır ve besmelenin hepsi bu mübtedanın haberidir ("İbtidâî" = İbtdiâ: Mastar ve muzaf, Î: Mütekellim yası ve muzafun ileyh. İkisi beraber mübtedadır).

2. اَلْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

el-Hamdü: İsim ve mübteda.

Li: Harfi cer.

Allâh: Mecrûr.

Lillâhi: Câr ve mecurûr haberdir.

Rabbi: Allah'tan bedel ve muzaf, kesra ile mecrur.

el-Âlemîn: Muzafun ileyh, ya ile mecrur.

3. اَلرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

er-Rahmân: Mecrûr bil kesra ve Allah'ın sıfatı.

er-Rahîm: Mecrûr bil kesra ve Allah'ın sıfatı.

4. مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ

Mâlik: Sıfat ve muzaf.
Yevmi: Muzafun iley ve muzaf.
ed-Dîn: Muzafun ileyh.
5. إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ
İyyâke: Munfasıl zamir ve meful-i bih.
Na'büdü: Fiil-i muzari (faili gizli "nahnu").
İyyâke: Munfasıl zamir ve meful-i bih.
Nesteînü: Fiil-i müzai (faili gizli "nahnu").
6. اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ
İhdinâ: Fiil-i mazi ve fail.
es-Sırât: Meful-i bih.
el-Müstakîm: es-Sırât'ın sıfatı.
7. صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ
Sırât: "es-Sırat"tan bedel (bedel-i küll veya bedel-i ba'z olabilir) ve muzaf.
Ellezîne: İsm-i mevsul ve muzafun ileyh.
Enâmte: Fiil-i mazi ve fail.
Aleyhim: Meful-i bih.
Ğayri: Bir görüşe göre "*ellezîne*"den bedeldir, başka bir göreşe göre "*ellezîne*"nin sıfatıdır, diğer bir görüşe göre ise birinci "*aleyhim*"deki "*him*"den bedeldir ve muzaftır.
el-Mağdûbi: Muzafun ileyh.
Aleyhim: Harf-i cer ve mecrûr.
Ve: Atıf harfi.
Lâ: Zaittir ve tekid-i nefiydir.
ed-Dâllîn: "*el-Mağdûbi*"ye matuf bir isimdir.

Not: "*Ellezîne*"den sonra gelen cümle sıla cümlesidir (ism-i mevsullerden sonra gelen cümleye sıla cümlesi denir).

VI. NAMAZDA FÂTİHA'YI OKUNMANIN FIKHÎ YÖNÜ

Kıraat, namaz kılan kişinin, Kur'ân'ın âyetlerinden bir miktarını okumasını ifade eder. Kıraat namazın bir rüknü olup farzdır. Tek başına kılan kişi, bir miktar Kur'ân âyetini ayakta iken kendi işiteceği şekilde ve fakat harflerini belirterek (sırf içten okuma kıraat sayılmaz), imam ise, kıraatin açıktan okunduğu (cehrî) namazlarda yakınında bulunanların işiteceği bir ses tonuyla okur. Kıraatin farz olduğunun delili âyet ve hadislerdir; Kur'ân-ı Kerîm'de: " إِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ أَنَّكَ تَقُومُ أَدْنَى مِنْ ثُلُثَيِ اللَّيْلِ وَنِصْفَهُ وَثُلُثَهُ وَطَائِفَةٌ مِنَ الَّذِينَ مَعَكَ وَاللَّهُ يُقَدِّرُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ عَلِمَ أَنْ لَنْ تُحْصُوهُ فَتَابَ عَلَيْكُمْ **فَاقْرَءُوا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ** عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضَى وَآخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَآخَرُونَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَاقْرَءُوا مَا تَيَسَّرَ مِنْهُ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَقْرِضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا وَمَا تُقَدِّمُوا لِأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ هُوَ خَيْرًا وَأَعْظَمَ أَجْرًا وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ / *(Namazda) Kur'ân'dan kolayınıza geleni okuyun*" (Müzzemmil 73/20) buyrulmuş, Peygamberimiz ise "*Kıraatsiz (Kur'ân okumadan) bir namaz geçerli olmaz*" (Müslim, Salât, 42) buyurmuştur.

Hanefîlere göre, nafile namazlar ile vitir ve iki rekâtlı namazların her rekâtında kıraat farzdır. Dört veya üç rekâtlı farz namazların ise, iki rekâtında farzdır.

Namazda **farz olan kıraat miktarı**na gelince, bu miktar Ebû Hanîfe'ye göre kıraatin farz olduğu rekâtlarda kısa da olsa bir âyettir. Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve Ebû Hanîfe'den başka bir rivayete göre ise, bu miktar kısa üç âyet veya üç âyet miktarı uzun bir âyettir. İhtiyata uygun olan budur. Ebû Hanîfe'ye göre, bir âyetten başkasını okumaya gücü yetmeyen kişi, bu âyeti her rekâtta bir kere okur. Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'e göre ise, bu âyeti her rekâtta üç kere tekrar eder.

Hanefîlere göre **namazda Fâtiha sûresinin okunması** vaciptir (diğer üç mezhebe göre ise Fâtiha'yı her rekâtta okumak farzdır). Fâtiha'nın terk edilmesi mekruh olmakla birlikte,

onun yerine başka âyetler okunması halinde namaz geçerli olur. Hz. Peygamberin: " لَا صَلَاةَ إِلَّا بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ / *Fâtiha'sız namaz yoktur/Fâtiha'yı okumayanın namazı (geçerli) olmaz*" (Tirmizî, Mevâkît, 69) hadisi, Hanefîlerce "Fâtiha'sız namazın fazileti yoktur" anlamında yorumlanmıştır.

Şâfiî, Hanbelî ve Mâliki mezheplerinde kıraatin en azı her rekâtta Fâtiha sûresinin okunmasıdır (İbn Rüşd, Bidâyetü'l-Müctehid, I/124-125; İbn Kudâme, Muğnî, I/476; Şirbînî, Muğni'l-Muhtâc, I/155). İlk iki rekâtta Fâtiha'dan sonra **zamm-ı sûre** (bir sûre veya üç âyet ya da bir kısa sûre yahut uzun bir âyet okumak) okunması ise sünnettir. Bu üç mezhep, "*Fâtiha'yı okumayanın namazı (geçerli) olmaz*" (Tirmizî, Mevâkît, 69) hadisi ve başka hadisleri delil göstererek namazda Fâtiha'nın okunmasının farz olduğunu ve Fâtiha okunmadan kılınan bir namazın geçersiz olduğunu ifade etmişlerdir. Şâfiî mezhebine göre, "Besmele", Fâtiha sûresinden bir âyet olduğu için, onun da okunması farzdır.

İmama uyan cemaatin Kur'ân okuması gerekmez. Kur'ân-ı Kerîm'de: " وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ / *Kur'ân okunduğunda onu dinleyin ve susun ki merhamet olunasınız*" (A'râf 7/204) buyrulur. Bu âyet, namazda dinlemeyi ve susmayı emretmektedir. Dinlemek açıktan kıraat yapılan namazlara mahsustur. Susmak ise hem hafiyyen (gizli), hem de açıktan (cehrî) kıraat yapılan namazları içine alır. Bu yüzden namazda imama uyan kimsenin sesli namazlarda da, sessiz namazlarda da susması vaciptir. Bu konuda başka bir delil de: "*Bir kimse imamın arkasında namaz kılarsa, imamın okuyuşu onun da okuyuşudur*" (İbn Mâce, İkâme, 18) hadistir. Diğer üç mezhepte ise kıraat, imam ve yalnız başına kılan için farz olduğu gibi, sessiz (hafî, sırrî) namazlarda imama uyan için de farzdır. Sesli (cehrî) namazlarda da, Şâfiî mezhebine göre, imama uyan kişinin de Fâtiha'yı okuması farzdır. Mâlikî ve Hanbelî mezheplerinde ise, sesli namazlarda cemaat okumaz, dinler.

VII. FÂTİHA TEFSİRİ İLE İLGİLİ BAZI ESERLER

Ebü'l-Leys es-Semerkandî (373/983), *Besmele ve Fâtiha Tefsiri*, Çev. Mehmet Karadeniz, Sezgin Neşriyat, İstanbul 1986.
Haluk Nurbaki, *Fâtiha'nın Kırk Yorumu*, Damla Yayınevi, İstanbul 2006.
Hikmet Işık, *Fâtiha Üzerine Mülahazalar*, Nil Yayınevi, İzmir 1989.
M. Fethullah Gülen, *Fâtiha Üzerine Mülahazalar*, Nil Yayınevi, İzmir 1997.
Mahmud Sami Ramazanoğlu (1404/1984), *Fâtiha Sûresi Tefsiri*, Erkam Yayınevi, İstanbul 2006.
Mevlana Ebu'l-Kelâm Azad, *Fâtiha Tefsiri*, Çev. Orhan Bekim, Bir Yayıncılık, İstanbul 1984.
Sait kızılırmak, "*Fâtih Sûresi*", Şamil İA, Dergah Ofset, İstanbul 2000, II/158-160.
Sait Şimşek, *Fâtiha Suresi ve Türkçe Namaz*, Beyan Yayınevi, İstanbul 1998.
Salim Öğüt, "*Fâtih Sûresi*", DİA, İstanbul 1995, XII/252-255.
Suat Yıldırım, *Fâtiha ve En'am Sureleri Tefsiri*, Işık Yayınları, İzmir 1993.
Zabit Durmuş-Ali İçipak, *Kur'an Dersleri 1: Sorularla Fâtiha Suresi*, Yenda Yayınevi, İstanbul 1998.

KAYNAKLAR

Ana kaynak: Elmalılı Hamdi Yazır (1361/1942), *Hak Dini Kuran Dili I-X*, 3. Baskı, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul 1979, I/3-145.
Abdülazîz el-Buhârî (730/1330), *Keşfu'l-Esrâr alâ Usûli'l-Pezdevî I-IV*.
Ahmed b. Hanbel (241/855), *Müsned I-VI*.
Âsım Efendi (1235/1819), *el-Okyanusü'l-Basît fî Tercümeti Kâmûsi'l-Muhît I-IV* [Fîrûzâbâdî'nin (817/1415), *Kâmûsu'l-Muhît* adlı sözlüğünün tercümesidir].
Beyzâvî (685/1286), *Tefsîr = Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*.
Buhârî (256/870), *Sahîh I-VIII*.

Cessâs (370/981), *Ahkâmü'l-Kur'ân I-V*.
Dârimî (255/868), *Sünen I-II*.
Deylemî (509/1115), *Müsned-i Firdevs = Firdevsü'l-Ahyâr = el-Firdevs*.
Ebû Dâvûd (275/889), *Sünen I-V*.
Ebû Hayyân el-Endelüsî (745/1344), *Tefsîrü'l-Bahri'l-Muhît I-VIII*.
Ebu's-Suûd (982/1574), *İrşâdu'l-Akli's-Selîm*.
Hâkim en-Nîsâburî (405/1014), *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn I-VI*.
İbn Asâkir (571/1176)/Ahmed el-Hâşimî?, *Muhtâru'l-Ehâdîs*.
İbn Ebî Hâtim (327/938), *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm I-X*.
İbn Kudâme (620/1223), *el-Muğnî I-IX*.
İbn Mâce (273/887), *Sünen I-II*.
İbn Rüşd (595/1198), *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesıd I-IV*.
İbnü'l-Cevzi (597/1201), *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr I-IX*.
Kadi İyâz (544/1149), *Şifâ-i Şerîf*.
Kurtubî (671/1273), *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân I-XX*.
Muhammed Abduh (1323/1905) *Tefsîrü'l-Fâtiha*.
Muhammed Alevî el-Mâliki, *Tahkîku'l-A'mâl*.
Mübarekfûrî (1353/1934), *Tuhfetu'l-Ahvezî*.
Müslim (261/875), *Sahîh I-III*.
Müttakî el-Hindî (1313/1895), *Kenzü'l-Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl I-XIX*.
Nesâî (303/915), *Sünen I-VIII*.
Râzî (606/1209), *et-Tefsîrü'l-Kebîr = Mefâtîhü'l-Gayb I-XXXII*.
Saâtî, el-Bennâ Ahmed b. Abdurrahmân es-Saâtî (1378/1958), *el-Fethü'r-Rabbânî li-Tertîbi Müsnedi'l-İmâm Ahmed: Bülûgü'l-Emânî Esrâri'l-Fethi'l-Bârî I-XXIV*.
Sadreddin Konevî (672/1273), *İ'câzü'l-Beyân fî Te'vîli Ümmi'l-Kur'ân Fâtiha Suresi Tefsiri*, Çev. Ekrem Demirli, İz Yayıncılık, İstanbul 2002.
Suyûtî (911/1505), *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîri'l-Me'sûr*.
Şevkânî (1250/1834), *Neylü'l-Evtâr Şerhi Münteka'l-Ahbâr* [*min Ehâdîsi Seyyidi'l-Ahbâr* li Ebi'l-Berekât Mecdüddîn Abdüsselâm İbn Teymiyye (652/1254)] *I-VIII*.
Şevkânî (1250/1834), *Şerhu's-Sudûr bi-Tahrîmi Ref'i'l-Kubûr*.
Şirbînî (977/1570), *Mugni'l-Muhtâc ilâ Ma'rifeti Meâni Elfâzi'l-Minhâc (li'n-Nevevî) I-IV*.
Taberî (310/923), *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân = Tefsîrü't-Taberî I-XXX*.
Tebrîzî (741/1340), *Mişkâtü'l-Mesâbîh I-III* [Begâvî'nin (516/1122) *Mesâbîhü's-Sünne*'sine Tebrîzî'nin bir üçüncü bab ekleyerek telif ettiği eserdir].
Tirmizî (279/892), *Sünen I-V*.
Zemahşerî (538/1144), *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûnü'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vîl = el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl ve Uyûnü'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vîl I-IV*.